

Шановні країни! П'ять років поспіль, з 2011 року Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» проводить тематичні круглі столи, присвячені пам'яті видатного полтавця – історика, архівіста, музейника, громадського діяча Івана Францовича Павловського.

Із плином часу значущість постаті І.Ф.Павловського для українського архівознавства та історіографії зростає. Жодний історик, який займається дослідженням ХІХ століття, не обходиться без ретельно опрацьованих Іваном Францовичем архівних даних. Великою заслугою є те, що він увів до наукового обігу значний масив документів, втрачених у ХХ столітті.

І.Ф.Павловський – етнічний поляк, народився в Калузькій губернії, але майже все життя прожив у Полтаві, досліджуючи минувшину міста та регіону. Сучасник дослідника М.Астряб назвав Івана Францовича «невтомним трудівником і ретельним дослідником полтавського минулого», адже коло його наукових інтересів стосувалося різних аспектів життя краю.

Тридцять дев'ять років І.Ф.Павловський присвятив викладацькій діяльності у Петровському Полтавському кадетському корпусі і майже чверть віку віддав музейній справі: був засновником і першим директором музею Полтавської битви на Шведській Могилі.

Тож учений гідний нашої вдячної пам'яті та продовження сучасниками його справи, про що й засвідчують проведені упродовж 2011-2015 років тематичні круглі столи. Під час підготовки до зібрань ми дещо змінювали тематику і проблематику засідань: «Іван Францович Павловський: історик, архівіст, краєзнавець (до 160-річчя від дня народження)» (2011 р.), «Полтавець І.Ф.Павловський і Полтава кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття» (2012-2013 рр.), «На терезах часу: ювілеї Полтавської битви» (2014 р.), «Невтомний трудівник і ретельний дослідник полтавського минулого» (2015 р.). Однак загалом ця проблематика стосувалася наукової спадщини І.Ф.Павловського та його багатогранної діяльності. У процесі дослідницької роботи науковцями і краєзнавцями було систематизовано й узагальнено значний пласт історичного матеріалу. Досліджено джерелознавчу базу праць ученого, ретельно проаналізовано його діяльність у Полтавській Вченій Архівній Комісії та Полтавському Церковному Історико-Археологічному Комітеті, висвітлено викладацьку діяльність у Петровському Полтавському кадетському корпусі, віднайдено матеріали, які проливають світло на заняття Іваном Францовичем музейною справою. Відкрито нові сторінки біографії вченого, особливо останніх років його життя після жовтня 1917 року; продовжено вивчення родоводу сім'ї Павловських та неопублікованої епістолярії особистого фонду Івана Францовича в Державному історичному архіві України в Києві. Розпочато копітку роботу щодо дослідження історії колекції І.Ф.Павловського (зібрання музею Полтавської битви на Шведській Могилі) після 1917 року та атрибуції експонатів сучасного музею історії Полтавської битви на відповідність їх до каталогу, укладеного Іваном Францовичем. Цікавими є дослідження історії пам'яток поля Полтавської битви. Не менш важливими є матеріалами, котрі висвітлюють культурно-освітнє, духовне життя Полтави часу І.Ф.Павловського,

його оточення, діяльність визначних полтавців та яким було саме місто в цей час у різних його аспектах.

Отже, сучасні науковці, краєзнавці продовжують справу свого визначного попередника – І.Ф.Павловського, вписуючи власну сторінку до літопису Полтавщини.

Пропоновані матеріали збірника стануть в нагоді всім, хто цікавиться минувиною рідного краю.

2011 рік

Людмила Шендрик

Іван Францович Павловський – історик, архівіст, краєзнавець, музейник

Незаперечна істина, що вітчизняну історію взагалі й Полтавщини зокрема ми вивчаємо не тільки за архівними матеріалами, але й за працями істориків попередніх поколінь, які ввели до наукового обігу значний масив документів, втрачених у ХХ столітті. Чільне місце серед дослідників нашої минувины посідає І.Ф.Павловський.

Іван Францович Павловський народився 9 (21) січня 1851 року в селі Боброве Калузької губернії [13, с. 142]. 1854 року сім'я Павловських переїздить на Полтавщину: спочатку оселяється в с. Хомутець Миргородського повіту, а згодом – у Полтаві (батько працював майстром залізничних майстерень) [13, с. 142]. 1881 року батькові вченого – Францу-Ксаверію Йосиповичу було присвоєно звання купця II гільдії [29]. Як подає свою біографію І.Ф.Павловський в „Короткому біографічному словнику вчених і письменників Полтавської губернії з половини ХУІІІ століття”, 1870 року він закінчив Полтавську цивільну гімназію, 1874 року – історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира [13, с. 143]. Повернувшись 1874 року до Полтави, майже сорок років, по серпень 1913 року, працював штатним викладачем історії Петровського Полтавського кадетського корпусу [13, с. 143]. За наукову і педагогічну діяльність І.Ф.Павловський був нагороджений п'ятьма орденами: св. Станіслава III ст. (1879 р.), св. Анни III ст. (1883 р.), св. Станіслава II ст. (1887 р.), св. Володимира IV ст. (1895 р.), св. Володимира III ст. (1909 р.) [26]. У 1903 році І.Ф.Павловський отримав дворянське звання: у дворянській родословній книзі Полтавської губернії є запис – „Указ Герольдии об утверждении в дворянстве от 27 октября 1903 года № 2635” статського радника Івана Францовича Павловського, його дружини Ольги Олександрівни та їх доньок – Олександрі, Віри, Антоніни, Любові [21, с. 233]. Згодом, 27 червня 1909 року, І.Ф.Павловський стає навіть дійсним статським радником (відповідає військовому званню генерала), отримує відзнаки особисто від Миколи II (золоті запонки з діамантами) [20, с. 76]. За „дослідження архівних матеріалів Полтавського краю й на користь архівної справи взагалі” І.Ф.Павловський був обраний дійсним членом Таврійської Вченої Архівної

Комісії [27]. Був також дійсним членом Псковської, Ставропольської, Казанської Вчених Архівних Комісій [30]. Високий науковий рівень діяльності Івана Францовича засвідчує й той факт, що дослідник був членом таких авторитетних товариств, як наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка (з 1899 р.), історичне товариство Нестора-літописця (з 1896 по 1918 рр.), Київське товариство старожитностей і мистецтва (з 1901 по 1917 рр.) [3, с. 76]. „Невтомним трудівником і найвичерпнішим дослідником Полтавського минулого” назвав Івана Францовича його сучасник, дійсний член Полтавської Вченої Архівної Комісії, дослідник лубенських старожитностей Матвій Григорович Астряб [5, с. 134].

Наукова спадщина І.Ф.Павловського – статті, замітки, повідомлення, звіти, монографії – всього близько 150 (це опубліковані праці, водночас значний масив зібраних документів, нотаток, підготовчих матеріалів до статей – неопублікована епістолярія вченого – особистий архівний фонд І.Ф.Павловського в Центральному державному історичному архіві України в Києві). Дослідження І.Ф.Павловського друкувалися в „Історичному віснику”, „Працях Полтавської Вченої Архівної Комісії”, „Полтавських єпархіальних відомостях”, „Полтавському голосі”, „Русской старине”, „Київській старовині”.

Історико-етнографічний журнал „Київська старовина” заснували 1882 року провідні українські вчені В.Антонович, О.Лазаревський, О.Кістяківський, О.Левицький, П.Житецький на кошти цукрозаводчика В.Симиренка [19, с. 4]. Оцінюючи значення цього видання, Сергій Єфремов зазначив: „При обмежених до крайнощів засобах, стараннями та зусиллями приватних осіб була створена ціла бібліотека з українознавства, солідний науковий орган, який довгий час виступав одиноким органом української науки. ...це була перша спроба зібрати наукові сили, створити центр для наукової роботи ... „Киевская старина” своїми висновками та дослідями мала врешті-решт сприяти і громадському пробудженню” [18, с. 89] „Розсадник сепаратизму” – журнал „Київська старовина” закрили у 1906 році, але ним був зроблений вагомий внесок у становлення вітчизняного краєзнавства [18, с. 147].

З „Київською старовиною” І.Ф.Павловський співпрацював упродовж 1901-1906 років і опублікував у ній 43 статті переважно з історії Полтавщини: „Полтава в ХІХ столітті (Нариси за архівними даними, з малюнками)”, „Із минулого Полтавщини”. Під цим загальним заголовком Іван Францович вміщує розвідки про перше дворянське зібрання, поселення малоросіян у Криму, поблизу Феодосії, полтавське ополчення в 1812 році, про відкриття фельдшерської школи, віднайдення різних корисних копалин на території краю, а головне – подає унікальні відомості про найдавніші полтавські міста і містечка: „Прилуки, Лубни і Кобеляки та їх повіти сто років тому”, і в такому ж часовому вимірі: Ромни, Миргород, Гадяч, Переяслав, Пирятин, Золотоноша, Хорол, Лохвиця, Зіньків, Кременчук, Костянтиноград, Полтавський повіт. Учений на підставі документів міських (магістратських), церковних архівів, приватних колекцій К.Скаржинської, М.Судієнка систематизував і висвітлив історію міст і містечок Наддніпрянської України, і ці матеріали набувають

особливого значення, бо чимало оригіналів документів не збереглося до нашого часу.

У 1911 році заходами співробітників Полтавської Вченої Архівної Комісії було видано систематичний покажчик журналу „Київська старовина” за 1882-1906 рр., який включав також перелік публікацій часопису „Україна” за 1907 рік. Укладачами цього систематичного покажчика були І.Ф.Павловський, В.Щепотьєв, О.Явойський, Б.Чигринцев [24, с. 2]. Як зазначила М.Палієнко, „...цією бібліографічною працею впродовж наступних десятиліть користувалося кілька поколінь дослідників історії України; хоча в ній були й недоліки: не було вказано теми й відділи журналу, що ускладнювало пошук та атрибуцію матеріалів, залишилися нерозкритими численні криптоніми та псевдоніми авторів часопису” [18, с. 88]. Проте ці зауваги не применшують титанічної роботи, проведеної її авторами, засвідчують високу бібліографічну грамотність її укладачів.

1903 року І.Ф.Павловський, О.Ф.Мальцев, Л.В.Падалка і В.О.Щепотьєв ініціюють створення Полтавської Вченої Архівної Комісії (ПВАК, працювала до 1919 року) [6, с. 5]. Незмінним секретарем Комісії був І.Ф.Павловський. Археологічні дослідження, історико-етнографічні проблеми, створення перших музеїв краєзнавчого та історичного характеру, вивчення, опис, систематизація архівних документів – усе це входило до сфери наукових інтересів, практичної роботи членів Комісії. Результати наукових досліджень ПВАК друкувалися в „Трудах Полтавской Ученой Архивной Комиссии”, які виходили в Полтаві з 1905 по 1917 роки (15 випусків), а також у вигляді окремих видань (більше 20) [6, с. 6]. Редакторами „Праць...” були І.Ф.Павловський, О.Ф.Мальцев, Л.В.Падалка. Окрім того, Іван Францович, як секретар Архівної Комісії, готував і видавав „Звіт Полтавської Вченої Архівної Комісії” з переліком прочитаних лекцій і виданих праць її членами. Як член ПВАК І.Ф.Павловський займався виявленням і впорядкуванням документальних матеріалів, що становили наукову цінність. Праця вченого „Опис архівів Полтавської губернії” (видання ПВАК 1915 року) має незаперечну наукову цінність для краєзнавців, архівістів [15, с. III]. Разом із членами ПВАК В.І.Василенком, В.Л.Модзалевським, П.К.Федоренком Іван Францович вводить у науковий обіг цінну історико-краєзнавчу працю під назвою „Актовые книги Полтавского городского уряда ХУІІ в.”, яка вийшла в 1912 році у двох випусках [3, с. 68]. У передмові до видання „Актових книг” автори зазначили, що користувалися оригіналом рукопису, який зберігається в Музеї українських старожитностей В.В.Тарновського Чернігівського земства [3, с. 68]. Видання містить цінний фактичний матеріал для вивчення історії України, зокрема Полтавщини, часу гетьманів І.Брюховецького, Д.Многогрішного, І.Самойловича.

Серед особистих досліджень І.Ф.Павловського, опублікованих у „Працях ПВАК”, нотатки до біографії В.Капніста, М.Остроградського, І.Котляревського. Звичайно, Іван Францович не був першим біографом основоположника нової української літератури. Але вченому належить честь документального підтвердження багатьох фактів із життя великого українського поета, про які

згадували сучасники. Тому виключний інтерес для біографів І.П.Котляревського мають вісім документів, віднайдених І.Ф.Павловським серед паперів Полтавської земської управи [23, с. 146]. Вони проливають світло на громадську діяльність Івана Петровича, зокрема на його роботу в Приказі громадського піклування; дають можливість побачити І.П.Котляревського чиновником винятковим для того часу [11, с. 133, 137]. І.Ф.Павловський також дослідив історію спорудження пам'ятника на могилі І.П.Котляревського та висвітлив усі моменти щодо відкриття пам'ятника поету в 1903 році у центрі Полтави.

Учений вивчає і розвиток освіти, медицини, ярмаркової торгівлі на Полтавщині. Загалом на сторінках „Праць ПВАК” І.Ф.Павловський опублікував 35 статей.

26 жовтня 1906 року за ініціативою єпископа Полтавського і Переяславського Іоанна у Полтаві було засновано Полтавський Церковний Історико-Археологічний Комітет [25, с. 3]. Діяльним його членом і членом Ради Комітету був І.Ф.Павловський [25, с. 3]. Учений збирав матеріали з історії єпархії, виступав із доповідями на засіданнях Комітету. Івана Францовича ми називаємо батьком музею Полтавської битви на Шведській Могилі, бо саме він ще 1895 року виступив з ініціативою створення такого музею і з того часу доклав чимало зусиль для його відкриття. Проте це стало можливим за підтримки Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету і Владика Іоанна особисто. 16 січня 1907 року на засіданні Комітету було прийнято рішення про відкриття на полі Полтавської битви музею, присвяченого цій події, а І.Ф.Павловський отримав завдання розробити проект заходів щодо створення музею і розпочати збір експонатів для нього [25, с. 40]. Географія пошуків експонатів, яку проводив Іван Францович, вражаюча: провідні музейні установи, архіви, бібліотеки Києва, Москви, С.-Петербурга, Стокгольма, а також на теренах Полтавської губернії. Під час цієї роботи відбулося знайомство І.Ф.Павловського з М.Ф.Біляшівським, директором Київського міського художньо-промислового музею, Орестом Левицьким, секретарем Київської Археологічної Комісії, та професором Київського університету, істориком мистецтва І.Павлуцьким, котрих Комітет запрошував до Полтави для атрибуції речей, зібраних у давньосховищі [25, с. 43]. У плідній співпраці з цими видатними вченими Іван Францович опановує новий для себе напрям роботи – музейний. Відтак необхідними були контакти і з шведськими істориками. Можна припустити, що такі зв'язки І.Ф.Павловський встановив через Клауса Гріля, майора шведської армії, котрий влітку 1897 року відвідав Полтаву і познайомився з Іваном Францовичем, якого шведським офіцерам порекомендував Полтавський Владика Іларіон як найкращого фахівця з історії Полтавської битви [2, с. 6]. Від офіцерів шведської армії А.Тама і Спарре Іван Францович отримав для музею портрети шведських генералів, котрі брали участь у битві і які не були відомі в російських виданнях [10, с. 4]. Співпрацював І.Ф.Павловський і з шведською археологічною експедицією (К.Беннедік і Ф.Рюдеберг), яка досліджувала поле битви влітку 1911 року. У

Військовому архіві Стокгольма зберігається спільна фотографія І.Ф.Павловського і К.Беннедіка біля пам'ятника шведам від співвітчизників поблизу села Побиванки, копія цього фото нині експонується у 9-ій залі музею історії Полтавської битви.

Особливий акцент слід зробити на фундаментальних працях І.Ф.Павловського. Одна з найперших монографій ученого – „Історичний нарис Петровського Полтавського кадетського корпусу (1840-1890)” - була видана у Полтаві 1890 року [9, с. 6]. Це дослідження Івана Францовича є першоджерелом для вивчення історії цього навчального закладу в означений період. Власне, викладацька робота І.Ф.Павловського в Петровському Полтавському кадетському корпусі вплинула і на його наукову діяльність: він ретельно вивчає історію Полтавської битви, досліджує саме історичне поле на підставі карт, схем, планів, складених учасниками битви. Найперша праця, присвячена цій темі і написана Іваном Францовичем разом з офіцером-вихователем Петровського Полтавського кадетського корпусу капітаном В.Старковським, була видана у Полтаві 1895 року. В подальшому вчений продовжує збирати матеріали з історії створення пам'ятників, пов'язаних із Полтавською битвою (Спаська, Сампсоніївська церкви, братська могила російських воїнів), уточнювати місця розташування і руху військ під час битви, і в 1908 році виходить нова монографія „Битва під Полтавою 27 червня 1709 року і її пам'ятники”, в якій подано 129 малюнків і 4 плани, а ювілейного, 1909 року, – доповнене видання цієї роботи із 141 малюнком [8, с. 4].

У 1910 році в Полтаві була опублікована праця І.Ф.Павловського „Полтава. Історичний нарис її як губернського міста в епоху управління генерал-губернаторами (1802-1856)”, яка стала фактично першою книгою з систематичним викладом історії Полтави. В монографії вміщено 80 малюнків і план міста. Написана на основі архівних матеріалів губернського управління, розповідає про історію міста від першої літописної згадки. У праці наведено детальний опис полтавських старожитностей (фортеці, підземель), діяльності генерал-губернаторів О.Б.Куракіна, Я.І.Лобанова-Ростовського, М.Г.Репніна; висвітлено історію зведення пам'ятників, облаштування садів, відкриття навчальних закладів, діяльність масонської ложі, особливості культурного життя міста, його бюджет, розвиток ярмаркової торгівлі та інші аспекти життєдіяльності губерніяльної Полтави [16, с. ІУ, УІ-Х].

Ретельно І.Ф.Павловський збирає матеріали про видатних людей Полтавщини. У результаті наполегливої праці вченого 1912 року в Полтаві виходить „Короткий біографічний словник вчених і письменників Полтавської губернії з половини ХУІІІ століття” [13, с. 7]. За висловом письменника і літературознавця П.П.Ротача, - „це була перша успішна спроба об'єднати сотні письменницьких імен Полтавщини в біографічному словнику. Ця праця підняла вгору літературну славу нашого краю” [22, с. 4]. Вже 1913 року І.Ф.Павловський видає „Перше доповнення до короткого біографічного словника...”, що свідчить про постійний пошук ученим нових матеріалів про визначних полтавців; власне цим він займався до останніх днів життя, це

підтверджують нотатки його „записної книжки” з особового фонду [28]. Представлений матеріал про видатних діячів у цих бібліографічних словниках розміщувався в алфавітному порядку персоналій, де кожному присвячувалася детальна автобіографічна довідка, до якої входили відомості про місце народження, отриману освіту, список опублікованих праць діяча.

Третя бібліографічна праця І.Ф.Павловського – „Полтавці. Ієрархи, державні і громадські діячі і добродійники. Досвід короткого біографічного словника Полтавської губернії з половини ХУІІІ століття” - була видана у Полтаві 1914 року і вміщувала 350 персоналій [17, с.ІІІ].

У бібліографічному відношенні словники були досконало оформлені: наявність покажчиків, посилань у тексті на довідкові джерела, залучення раніше неопублікованих першоджерел і їх публікація. Отже, підготовлені і видані І.Ф.Павловським упродовж 1912-1914 років бібліографічні словники започаткували утворення на території Полтавщини повноцінної бібліографії.

Серед наукових досліджень І.Ф.Павловського – історія німецької колонії в Полтаві, адже німецькі переселенці вписали свою цікаву сторінку в економічне та культурно-мистецьке життя міста. У 1913 році в Полтаві була опублікована праця І.Ф.Павловського „Німецькі колонії в Полтавській губернії в ХІХ ст. (1808-1867). (За архівними даними)”, в якій висвітлено першопочатки існування колонії, життя, роботу, побут колоністів, причини припинення роботи німецьких сукновиробників, а також історія заселення німецькими колоністами території Полтавської губернії [14, с. 98]. Вже в наш час це дослідження було продовжене відомою полтавською вченою В.Н.Жук у праці „Долею пов’язані з Україною” [4, с. 2].

Історію Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського, Густинського Свято-Троїцького, Вознесенського (Переяславського), Великобудичанського Преображенського, Ладанського Покровського монастирів, опис кафедральних соборів Полтавщини подано у праці І.Ф.Павловського „До історії Полтавської єпархії”, виданій у Полтаві 1916 року і написаній ученим на основі архівних документів Полтавської Духовної Консисторії і Полтавського Губернського правління, і, як зазначив сам автор монографії, „...ця праця може слугувати матеріалом для майбутнього історика Полтавської єпархії” [12, с. 2].

У серпні 1913 року І.Ф.Павловський виходить у відставку і зосереджується на науковій і музейній роботі (директор музею Полтавської битви на Шведській Могилі), яка була перервана жовтневим переворотом та громадянською війною. Після декількох пограбувань музею червоноармійцями наприкінці 1917 - на початку 1918 рр. Іван Францович змушений був, щоб зберегти решту колекції, 1920 року передати експонати до Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей), де колекція значилася як збірка „Полтавська баталія” [7, с. 19, 35].

Останні п’ять років життя вченого припадають на часи більшовицькі. Незважаючи на зміну влади, І.Ф.Павловський залишався людиною авторитетною і поважною. У ті страхітливі часи, як свідчить щоденник ще

одного відомого полтавця, лікаря О.О.Несвіцького, майже кожного дня місцева преса друкувала списки розстріляних у Полтаві за присудом „ЧК” – 10,30, 80 осіб [7, с. 101-103]. До І.Ф.Павловського зверталися за допомогою полтавці: представники інтелігенції, сусіди, знайомі. Вчений, нехтуючи особистою безпекою, давав поради, клопотав за опальних земляків перед місцевою владою. Авторитет І.Ф.Павловського у Полтаві був настільки великий, а наукова спадщина значною, що і більшовицька влада визнала його за видатного вченого і в скрутні 1920-1922 роки він отримував державний „академічний пайок”, і це було значною підтримкою для великої родини Павловського [21, с. 234]. Але віднайдені полтавським істориком, краєзнавцем Л.Бабенко документи в Галузевому державному архіві Служби безпеки України у м. Києві стосовно репресованого єпископа Полтавського і Прилуцького Василя Зеленцова дозволяють зробити припущення, що вченого очікував арешт і чекістські застінки [1, с. 8]. В цей час більшовицька влада проводила масову кампанію вилучення церковних цінностей, апогей якої припадає на 1921-1922 роки. Безпосередньо контролювало цей процес 6-те антирелігійне відділення ЧК-ДПУ [1, с. 8]. Невідомо, за яких обставин Іван Францович дізнався про зміст таємної телеграми, адресованої голові губвідділу ДПУ Е.Лінде, за підписом голови комісії по вилученню церковних цінностей із Харкова, але власноручною запискою вчений попередив В.Зеленцова.

І.Ф.Павловський помер 27 травня 1922 року, а 30 травня заарештували В.Зеленцова, під час обшуку квартири священика була виявлена записка І.Ф.Павловського. 3 червня 1922 року Полтавським ДПУ був виданий ордер на обшук квартири І.Ф.Павловського і його арешт. У цей же день чекісти провели обшук на квартирі померлого вченого в присутності доньки Віри Іванівни [1, с. 8]. У звіті вони констатували, що І.Ф.Павловський помер 27 травня, а 29 травня був похований [1, с. 9]. Тож тільки смерть врятувала Івана Францовича від арешту.

Таким подвижницьким було життя І.Ф.Павловського, вченого, історика, архівіста, краєзнавця, музейника, котрий вніс вагомий вклад у вивчення історії Полтавщини ХУІІІ – ХІХ століть. Його наукова спадщина – літопис Полтавщини і видатних полтавців, - безцінне джерело для наукових студій сучасних дослідників.

Джерела та література

1. Бабенко Л.Л. Іван Францович Павловський і перші роки більшовицької влади у Полтаві.// Край. – 2012. - №99. – с.7-9.
2. Безверхній О.В. До питання про зв'язки І.Ф.Павловського з істориками та громадськими діячами Швеції.// Край. – 2011. - № 82. – с. 6-8.
3. Дроздова О.В. Видавнича та просвітницька діяльність освітніх осередків Полтавщини (другої половини ХІХ – початку ХХ століття). – Полтава: РВВПУСКУ, 2008. – 159 с.
4. Жук В.Н. Долею пов'язані з Україною. – Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – 330 с.

5. Зленко Г.Д. Призабута автобіографія М.Г.Астряба.// Архівний збірникна посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава: Вид-во „Полтава”, 1993. – с.130-135.
6. Лобурець В.Є. Вивчення історії Полтавщини: традиції і сучасність. // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава: Вид-во „Полтава”, 1993. – с. 5-14
7. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922 рр.: Щоденник. – Полтава: Державний архів Полтавської області, 1995. – 280 с.
8. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. – Полтава: Электрич. Типо-Литограф. «И.А.Дохман», 1909. – УШ+251+XXXIII с.
9. Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840-1890). – Полтава: Типограф. Губернского Правления, 1890. – 185 с.
10. Павловский И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской Могиле. – Полтава: Электрич. Типо-Литограф. преємников «И.А.Дохман», 1910. – 34 с.
11. Павловский И.Ф. К биографии Котляревского.// Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Вып. 13. – Полтава: Типограф. Г.И.Маркевича, 1915. – с. 133-142.
12. Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии. – Полтава: Т-во Печатного Дела (тип. бывш. Дохмана), 1916. – 182 с.
13. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава: Типо-Литограф. преємников Дохмана, 1912. – 239 с.
14. Павловский И.Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808 – 1867). (По архивным данным). – Полтава: Электрич. Типограф. Г.И.Маркевича, 1913. – 121 с.
15. Павловский И.Ф. Описание архивов Полтавской губернии. (Издание Полтавской Учёной Архивной Комиссии). – Полтава: Электрич. Типограф. Г.И.Маркевича, 1915. – ХУІ+62 с.
16. Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк её, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-1856). – Полтава: Электрич. Типо-Литограф. Т-ва быв. «И.А.Дохман», 1910. – ХХУІІІ+418 с.
17. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, Государственные и Общественные Деятели и Благотворители. – Полтава: Т-во Печатного Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914. – ХУ+294 с.
18. Палієнко М.Г. „Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
19. Палієнко М.Г. „Киевская старина” (1882-1906); Хронологічний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.
20. Празднование 200-летия Полтавской победы в Полтаве.// Издание редакции «Полтавского голоса». – Полтава: Типограф. «Полтавского голоса» (Бр. Иваненко), 1910. – 78 с.

21. Пустовіт Т.П. З родинного фотоальбому Павловських.// Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава: Вид-во „Полтава”, 1993. – с. 232-236.
22. Ротач П.П. Колоски з літературної ниви. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 560 с.
23. Ротач П.П. Поклик через століття: І.П.Котляревський і Полтава. Збірник статей і досліджень. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – 200 с.
24. Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882-1906 гг.)/ Сост. И.Ф.Павловский, В.А.Щепотьев, А.А.Явойский, Б.Д.Чигринцев. – Полтава: Электрич. Типогр. Г.И.Маркевича, 1911. – 219 с.
25. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып. 1. – Полтава: Электрич. Типо-Литог. Торг. Дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1908. – 66 с.
26. Центральний Державний Історичний Архів України (далі ЦДІА України). – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр.1.- Арк. 1-5.
27. ЦДІА України. – Ф.267. – Оп.1. – Спр. 2.
28. ЦДІА України. – Ф.267. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк.. 40-42, 157.
29. ЦДІА України. – Ф.267. – Оп.1. – Спр. 99.
30. ЦДІА України. – Ф.267. – Оп.1. – Спр. 106. – Арк. 55-58.

Олег Безверхній

До питання про зв'язки І.Ф.Павловського з істориками та громадськими діячами Швеції

Багато питань стосовно діяльності видатного військового історика, краєзнавця і архівознавця Івана Францовича Павловського все ще залишаються практично не дослідженими. Нині найбільшим вітчизняним джерелом інформації про наукову і громадську діяльність нашого видатного земляка може вважатися документальний фонд І.Ф.Павловського, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [1]. Стислий огляд цього фонду, що налічує 108 справ, виконаний В.Коротенком, головним археографом Державного архіву Полтавської області, показав наявність великої кількості підготовчих документів до праць І.Ф.Павловського [2]. Надзвичайно обмеженою є колекція світлин відомого вченого, тому вкрай важливою, на думку автора, може вважатись стаття Т.Пустовіта, присвячена невідомим фактам з біографії І.Ф.Павловського, а також раніше невідомим фотографіям з родинного фотоальбому науковця, люб'язно наданими для публікації його онуком Анатолієм Фроловим [3].

Особливо цікавою для дослідження може вважатися тема зв'язків І.Ф.Павловського із шведськими істориками та громадськими діячами. Перебування впродовж 39 років на посаді викладача Петровського Полтавського кадетського корпусу не могло не вплинути на наукову діяльність Павловського, який з 90-х років ХІХ століття почав ретельно досліджувати

Полтавську битву 27 червня 1709р. та її пам'ятки. Саме на цей час припадають перші документально підтверджені візити шведських військових, науковців і бізнесменів до Полтави.

Власне початком прояву шведського інтересу до питання дослідження поля Полтавської битви може вважатися перебування палкого шанувальника військової історії, майора шведської армії Клауса Гріля (Claes Grill) на стажуванні (службі по обміну) в російській армії. Відомо, що за час свого перебування в Росії, Клаус Гріль декілька разів відвідав Полтаву. Крім того, він активно цікавився питаннями військової історії щодо Великої Північної війни 1700-1721рр. і її вирішальної битви.

Перше повідомлення про контакти Клауса Гріля з І.Ф.Павловським ми знаходимо у статті “Записи із щоденника відрядження до Полтави у 1897 році”, що була надрукована в шведському ілюстрованому військовому збірнику (Illustrerad Militärrevy) №3 за 1898р [4]. У поїзді до Полтави Клауса Гріля супроводжував данський лейтенант Реннінг, який добре володів російською мовою. Нижче наведено фрагмент щоденника Клауса Гріля, перекладений автором українською мовою.

“... ми попрямували до кадетського табору, що знаходився за декілька на схід від Шведської могили, де ми марно намагалися знайти хоча б одного офіцера. Кадети 6-х і 7-х класів мали прибути до табору лише наступного дня, молодші класи перебували на літніх канікулах. Увечері, після того, як ми вдосталь находилися і наїздилися з картою в руках так нічого і не знайшовши, я запропонував повернутися до міста і спробувати зустрітися з архієпископом Іларіоном, хто брав участь у зведенні церкви на Шведській могилі, і про кого ми чули, що нібито він цікавиться Полтавською битвою. Реннінг, кого на відміну від мене не цікавили подробиці битви, спочатку був проти візиту до архієпископа, втім, оскільки альтернативи не було, великодушно погодився з моєю пропозицією. Ми поїхали до палацу архієпископа, де передали наші візитні картки разом із покірним проханням про аудієнцію. Через деякий час нас провели через велику кімнату до приймальні, де невдовзі з'явився архієпископ. Він був приємним і добрим чоловіком поважного віку, одягненим у широкий каптан, з іконою Божої Матері, прикрашеною з обох боків дорогоцінним камінням і рубінами, на важкому ланцюгу на грудях. Ми навіть не могли уявити собі, скільки це все може коштувати. Оце так одяг для робочого дня! Ми пояснили причину нашого візиту. Коли архієпископ помітив, що Реннінг непогано спілкується російською мовою, він розповів нам все, що знав про битву, хоча нічого нового з його розповіді ми не дізналися. Він також написав рекомендаційного листа до настоятеля церкви на Шведській могилі і, прощаючись з нами, сказав, що у кадетському корпусі є професор історії Павловський, який довгий час досліджує Полтавську битву і навіть видав велику книгу про неї. Це було найважливішим з того, що ми почули від архієпископа, тому ми негайно попрямували до Павловського. Спочатку він доволі прохолодно поставився до нас, але як тільки дізнався, що я шведський

офіцер, відразу ж запросив нас до себе в гості, додавши при цьому, що вже декілька років хоче зустріти шведа, а особливо - шведського офіцера.

Павловський подарував мені свою книгу "Полтавська битва", видану в 1895 році, в яку він включив усі карти, пам'ятки поля битви і дані про учасників, що він спромігся знайти. Після виходу з друку цієї книги, що, до речі, не вміщує самого опису битви, він продовжує збирати матеріали для нової книги. Павловський показав нам на карті основні етапи Полтавської битви, а також місця, де знаходились табори російської і шведської армій. В кінці нашої зустрічі він пообіцяв наступного ранку піти разом з нами на поле битви і показати розташування військ, а також братські могили загиблих шведів. Ми повернулися від професора, що перебував у гарному настрої, лише пізно ввечері.

Рано вранці наступного дня (це була Трійця) ми оглянули місто і зробили фотографії усіх визначних місць. В центрі Полтави, на Олександрівській площі, розташований чудовий парк із колоною Перемоги, заввишки 17 метрів, увінчаною величезним бронзовим орлом. Південна частина міста вже існувала за часів Карла XII і була оточена фортечними валами. Їх залишки ще були помітні на початку цього століття, але тогочасний губернатор прийняв рішення зруйнувати їх напередодні візиту імператора Олександра I до Полтави. Імператор не висловив вдячності нерозумному губернатору за такий безглуздий вчинок. В цій старій частині Полтави є Спаська церква, де нам показали камінь, на якому відпочивав цар Петро I, після того як зняв облогу з міста. Біля цього місця знаходиться монумент, що увічніює дану подію.

О 9 годині ранку ми зустрілися з Павловським і попрямували на поле Полтавської битви. Погода була сонячною, що обіцяло нам спекотний день. Спочатку ми відвідали Малі Будища, що знаходяться за декілька кілометрів на захід від головної дороги. Там є красива маленька садиба, з усіх боків оточена мальовничим лісом. Кажуть, що основа цього будинку залишилася такою, якою вона була, коли у будинку мешкав шведський король. Павловський знав господиню маєтку, але через те, що її не було вдома, нашим гідом була її донька - пані Софія Ельяшевич. Поблизу будинку, у садку росте надзвичайно великий дуб, вищий за всі дерева навколо. Кажуть, що шведський король часто відпочивав під його кроною, а також, що саме там він лежав поранений, коли це дозволяла погода. Цей дуб і досі називають дубом Карла XII. Ми заміряли обхват цього велетенського дуба на відстані 1 метра від землі, він становив 6,72 метри.

З Малих Будищ ми попрямували через поле битви до церкви і братської могили російських воїнів, де на нас чекав старий солдат, що, як нам казали, знав дуже багато про битву. Його розповідь здалася нам набором поширених серед місцевого населення легенд, що ніяким чином не узгоджувались із тими старими планами битви, що узяв із собою Павловський. З церкви ми поїхали до трьох невеликих пагорбів, що їх вважають братськими могилами загиблих солдатів Карла XII. Вони знаходяться поблизу північногоскордону поля битви, на відстані трьох кілометрів від церкви. Все вказувало на те, що це поховання

загиблих шведів. Жодного хреста не встановлено на місці останнього спочинку наших мужніх предків, які відчайдушно билися і загинули в тій нещасливій для них битві. Поле навколо пагорбів було переоране і засіяно пшеницею. Я вирішив, що після повернення до Швеції докладу всіх зусиль, аби спорудити монумент на цьому місці, нехай це буде навіть простий хрест. Монумент на честь загиблих шведів не має змагатися у величч з монументом на могилі росіян, він має бути простим, таким простим, яким був шведський король і його воїни, що лежать у цій землі. Хреста з чорного шведського граніту було б цілком достатньо, аби показати, що ми не забули наших хоробрих пращурів.

Я домовився з Павловським стосовно його підтримки у зведенні хреста на братській могилі шведських воїнів. Тим не менш, було б важливим отримати через міністерство (внутрішніх справ - О.Б.) дозвіл Імператора на проведення розкопок із метою визначення, чи дійсно на місці майбутнього пам'ятника знаходяться рештки загиблих шведів. Нам казали, що подібне археологічне дослідження було проведено на місці братської могили росіян перед зведенням нового монумента у 1894 році. Після свого повернення до Швеції я мав можливість особисто подати свої пропозиції Його Королівській Величності Королю Швеції, який сприйняв їх із зацікавленістю і підтримав. Це має стати справою честі усієї шведської армії. Потрібні гроші можна було б зібрати, відмовившись від одноденного грошового утримання під час маневрів наступного року. Наскільки нам відомо, з метою отримання дозволу російської влади на зведення монумента, з ініціативи Його Королівської Величності Короля Швеції, вже були зроблені попередні кроки.

Ми рушили від Шведських могильних пагорбів через другий табір Петра до табору кадетського корпусу, де 30 років тому була реконструйована частина укріплення, що, як нам казали, схожа на російські укріплення, розташовані поруч. Я не зміг знайти щось подібне на старих картах, особливо це стосується центральної частина відновленого укріплення.

Після візиту до казарм кадетів у таборі ми відвідали селище Яківці, що існувало у 1709 році і, начебто, майже не змінилося з того часу. Далі ми попрямували до величного монастиря, розташованого на південній стороні великого пагорба на південний схід від Полтави. З монастиря відкривався чудовий вид на місто, що лежало на протилежному боці долини з його церквами і гарними будиночками в зелені садів. В монастирському саду ми побачили декілька священиків, що навчалися. Їх довге волосся було заплетене у коси, що лежали на спинах. Мабуть це вони робили для того, щоб мати красиве хвилясте волосся під час служби, що невдовзі мала початися. Навіть такі серйозні чоловіки не можуть супротивитись спокусі виглядати кокетливо. Тут наша екскурсія, якій ми завдячували чудовому гіді Павловському, закінчилася, втім він ще розповів нам багато чого цікавого під час спільного обіду в готелі "Європейський".

Ця стаття становить також неабиякий інтерес через надруковані у ній світлини, зроблені автором у 1897 році на полі Полтавської битви і в самій Полтаві:

1. Село Петрівка;
2. Водяний млин на Ворсклі;
3. Братська могила російських воїнів;
4. Вид на Сампсоніївську церкву з південної сторони;
5. Вид на Сампсоніївську церкву з північної сторони;
6. Могильний пагорб поблизу Побиванки;
7. Дуб Карла XII і будинок у Малих Будищах;
8. Пам'ятник на місці відпочинку Петра I;
9. Пам'ятник Слави.

Після повернення з Полтави Клаус Гріль був прийнятий королем Швеції Оскар II, який підтримав ідею спорудження пам'ятника. В подальшому саме Клаус Гріль став одним із найбільш активних учасників цього проекту. Ним було написано звернення під назвою “Полтавський меморіал” із закликом почати збір коштів на встановлення поблизу північної околиці села Побиванки пам'ятника загиблим шведам від їх співвітчизників. Під зверненням стояли підписи багатьох відомих людей Швеції, серед яких варто відмітити Генерального консула Швеції в Санкт Петербурзі Карла Хагеліна (Karl Hagelin), Начальника Генерального Штабу шведської армії Кнута Більдта (Knut Bildt), комерсанта Емануеля Нобеля (Emanuel Nobel), ректора Стокгольмського університету Фредріка Вачтмейстера (Fredrik Wachtmeister) та інш. Звернення було надруковано у стокгольмській газеті “Денні новини” (Dagens Nyheter) 13 грудня 1908 року [5].

На той час багато шведських компаній (Еріксон, Альфа Лаваль, Товариство братів Нобель та інш.) мали свій бізнес у Російській імперії, тому виникла потреба перекласти це звернення російською мовою. Можна припустити, що Павловський самотужки опанував шведську мову. Чорновий російськомовний варіант звернення Клауса Гріля, надрукованого в офіційній газеті військового відомства “Русский Инвалид” №8 від 11 січня 1909р. [6], був знайдений у Військовому архіві м. Стокгольм з наступною приміткою:

“... Перевод этого воззвания доставлен редакции “Русского Инвалида” И.Ф.Павловским (из Полтавы) со следующей его заметкой: “Определить точное место, где погребены шведы, павшие в 1709г. под Полтавой, трудно. Народное предание указывает место их погребения на так называемой Побыванке в 2 верстах от шведской могилы. На этой Побыванке и ныне существует памятник: здесь конечно можно поставит памятник, но лучше у мыса села Будыщи, где была разбита шведская кавалерия...”

...Я лично не взял бы на себя труда определить место, лучше пусть определяют сами шведы, и для этого я рекомендовал бы приехать кому-либо из членов комиссии, собирающей деньги на памятник, и определить...”

Таким чином, наведені вище документи свідчать, що співпраця Івана Павловського з Клаусом Грілем була доволі довгою і плідною. На жаль, пошуки листів Павловського до Клауса Гріля у Військовому архіві м.Стокгольм і світлин Полтави, зроблених Клаусом Грілем, про які він згадує у щоденнику, досі не дали бажаних результатів через те, що багато російськомовних

документів у архіві взагалі, і у архіві Карла Беннедіка зокрема, не обліковані і не внесені до архівного каталогу. Єдиний спосіб пошуку листів – перегляд усіх справ, яких у фонді декілька сотень, одна за одною, що вимагає великих затрат часу.

Недослідженим також залишається питання про контакти І.Ф.Павловського з капітаном шведської армії Тамом і паном Спарре, яких згадує Павловський у каталозі музею Полтавської битви [7]. Відомо лише, що ці шведи допомогли щойно створеному музею отримати портрети багатьох шведських генералів, котрі брали участь у битві. Особливо цікавим є питання стосунків І.Ф.Павловського з відомим дослідником Полтавської битви, істориком Карлом Беннедіком, який влітку 1911 року приїздив до Полтави з метою пошуку масових поховань воїнів Карла XII і залишків фортифікаційних споруд на полі битви. У статті професора історії Гуннара Остеліуса, присвяченій Карлу Беннедіку [8], згадується критика останнього на адресу Павловського стосовно запропонованих ним місць вірогідного розташування російських редутів на полі битви. Знайдена у Військовому архіві м. Стокгольм спільна фотографія Павловського і Беннедіка біля пам'ятника загиблим шведам від співвітчизників поблизу села Побиванки, а також згадування Павловського як одного з найкращих фахівців з історії Полтавської битви у статті Беннедіка "Полтавський монумент" [9] зайвий раз доводить доцільність продовження пошуків у Національному і Військовому архівах шведської столиці.

Джерела та література

1. ЦДІА України, ф.267, оп.1.
2. Коротенко В.В. Особистий архівний фонд І.Ф.Павловського в ЦДІА України. Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава, 1993. – 254с.: іл. – [Державний архів Полтавської області].
3. Пустовіт Т.П. З родинного фотоальбому Павловських. Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава, 1993ю – 254с.: іл. – [Державний архів Полтавської області].
4. Claes Grill. Dagboksanteckningar från en kommendering till Ryssland år 1897. Illustrerad Militärrevy. N:r 3. 1898, utgivare Gabriel Hedengren, Stockholm (s. 81-96)
5. Poltavagrafven av Claes Grill. DagensNyheter 13/12 1908.
6. О могилах шведских воинов под Полтавой. Русский Инвалид. №8, 11 января 1908г.
7. Павловский І.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле. Полтава. Электрич. Типо-литография преемников "И.А.Дохман". 1910.
8. Г.Остелиус. "Полтава не действует угнетающе на человека здорового". С Карлом Беннедиком на поле битвы. В сборнике "Полтава: Судьбы пленных и взаимодействие культур"/ Под ред. Т.А.Тоштендаль-Салычевой, Л.Юнсон.М.: РГГУ, 2009. 462с.
9. Poltavas minnesmärken av Karl Bennedich. Архів Карла Беннедіка. Krigsarkivet. vol.6

Андрій Нарасько

І.Ф.Павловський про благодійність на Полтавщині XIX ст.

Життя і творча спадщина Івана Францовича Павловського – українського історика, архівіста, археографа – тісно пов'язані з Полтавщиною. Це був дослідник за покликанням, краєзнавець-професіонал, який, обравши предмет наукового дослідження, залишався вірним йому все життя.

І.Павловський у своїй творчості часто звертається до теми благодійності на Полтавщині. У роботах, присвячених полтавським генерал-губернаторам О.Куракіну [4] та М.Рєпніну [2], він підкреслює їх активність у благодійній справі. У праці, що змальовує становище Полтавської єпархії [3], він присвячує окремий розділ проблемі доброчинної діяльності у галузях підтримки освіти та будівництва храмів. Значна частина дослідження “Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители” присвячена благодійникам Полтавщини [5].

У кінці XVIII – на початку XIX ст. проявів суспільної благодійності майже не було, а якщо і проявилися окремі випадки, то лише за пропозицією адміністрації (що завжди дорівнювала наказу). У цей час переважали індивідуальні благодійні вчинки окремих осіб, але збереглися відомості лише про деякі з них. Найбільш заможним станом у XIX ст., без сумніву, вважалось дворянство, але воно у недостатній мірі було схильне до пожертв. Переважна більшість коштів, зібраних дворянством, наприклад, на війну 1812 року, заснування Петровського Полтавського кадетського корпусу або Полтавського жіночого інституту, були становими або корпоративними жертвами. Станові жертвування навряд чи можна назвати повністю добровільними, тому постанови, прийняті керівництвом на станових зібраннях із питань надання благодійної допомоги, були обов'язковими для виконання. На таких зібраннях чітко встановлювалися суми зборів із кожного представника, часто ці кошти спрямовувалися на задоволення власне станових потреб, наприклад, на забезпечення безкоштовного навчання дітей бідних представників свого стану. У першій половині XIX століття благодійність дворянства також проявилась у будівництві храмів у своїх маєтках, що зробити це було зовсім не важко, маючи цегельні заводи, ліс та безкоштовну працю кріпосних селян.

Лише у 60-их роках XIX ст. почали активно створюватися благодійні, просвітницькі товариства, значно збільшилася кількість жертв на доброчинні справи й особливо на школи та створення у них стипендіальних фондів. За

працями І.Павловського можна простежити та виділити основні напрями благодійної діяльності на Полтавщині, зокрема:

- допомога школам, училищам, іншим освітнім закладам;
- піклування про знедолених та бідних;
- допомога церкві (переважно у побудові храмів);
- благодійність у галузі медицини;
- допомога у заснуванні та облаштуванні осередків культури, зокрема бібліотек та музеїв.

Надзвичайно відчутну допомогу надавали школам духовні особи. Так, Сильвестр, єпископ Полтавський і Переяславський (1750-1808), заснував Полтавську семінарію, відкрив при ній класи філософії та богослов'я. Феофан, єпископ Полтавський (1744-1812), заснував при семінарії “російську” школу (для учнів, що не мають здібностей до латини) та клас єврейської мови. Анатолій, єпископ Полтавський, піклувався про семінарію [5, 1-4]. Амфілохій, єпископ Переяславський, у 1799 році заповів капітал 6,5 тис. крб., одна третина відсотків із якого пішла на виховання семінаристів [2, 133]. Мефодій, архієпископ (1774-1845), заснував духовне училище у Переяславі, повітове училище у Полтаві. Іоанн, архієпископ Полтавський (1813-1889), заснував жіноче єпархіальне училище, збудував нові приміщення семінарії та чоловічого духовного училища. Іларіон, єпископ Полтавський (1824-1904), піклувався про церковно-парафіяльні школи, особливо про школи для дівчаток. Він відкрив Макаріївське братство, що займалося поширенням християнської просвіти [5, 4-5, 17-19].

Піклувалися про освіту і відомі генерал-губернатори. За час перебування Олексія Борисовича Куракіна на посаді генерал-губернатора значної підтримки зазнала освіта. По-перше, він задумав створити дворянське училище. З цією метою звернувся до відомого поета В.В.Капніста з пропозицією скласти проект училища. За проектом Капніста училище створювалося для двохсот дворянських дітей, 50 із яких (найбідніші) знаходилися б на утриманні закладу. Інші 150 учнів були поділені на 6 категорій та повинні були вносити плату, відповідно до кількості душ, що мали їх батьки. У школі повинні були викладатися предмети загальної освіти, крім того артилерія, фортифікація, малювання, архітектура, музика, верхова їзда. Учні, що закінчили б училище з відзнакою, повинні нагороджуватися обер-офіцерськими військовими та цивільними чинами. На чолі училища повинен був стояти директор та помічник-інспектор. Дворянське зібрання підтримало цей проект і надало Куракіну титул “меценат та благодітель малоросіян”. Але здійсненню проекту заважали відсутність коштів та небажання дворян жертвувати великі кошти, а можливо й відсутність підтримки з боку міністерства, що розробляло власний проект реформування освіти. Замість спроектованого училища було створено будинок для виховання бідних дворян – це був притулок, на чолі якого стояв директор Лобанов. Такий самий будинок для виховання Куракін заснував у Чернігові. Олексій Борисович прийняв від дворянства звання головного опікуна “шляхетного будинку виховання” та взяв на повне утримання 20 вихованців із

дітей бідних дворян. Цей приклад викликав наслідування: його дружина Наталія Куракіна виховувала своїм коштом одного пансіонера, С.М.Кочубей – двох і т.д. Турботами Куракіна 2 лютого 1808 року була відкрита перша гімназія у Полтавській губернії. Також він прагнув сформувати розгалужену мережу загального початкового навчання. Існував проект запровадження у кожній парафії парафіяльного училища, але держава не виділила для цього коштів, крім того не було у достатній кількості вчителів. Тому ці спроби зазнали краху. С.М.Куракін сам заснував школу “Куракіно” для дітей і селян у власному маєтку, подаючи добрий приклад для наслідування. Ним було відкрито першу технічну школу в Україні – Чернігівське ремісниче училище. Воно було засновано одночасно із будинком для виховання бідних дворян 1 травня 1804 року. На момент відкриття училище не мало статуту, тому Куракін був змушений скласти його сам. Це училище було створене для дітей із бідних станів. До нього приймали дітей міщан, козаків та навіть кріпосних селян (за згоди власників надавати провізію для них) [4, 78-92].

Князя Миколу Григоровича Рєпніна було призначено на посаду генерал-губернатора Малоросії у 1816 році. Як і попередник, він також піклувався про розвиток освіти на Полтавщині. Під час його правління у Полтаві була відкрита так звана “школа краснописців” – надзвичайний рідкісний навчальний заклад. Він був відкритий, щоб надати освіту незаконно народженим дітям, що перебували у виховних будинках, та підготувати їх до державної служби. Школа знаходилася під протекцією та керівництвом приказу громадського нагляду. До школи приймалися діти віком від 10 років. За набуту освіти вихованці повинні були відпрацювати 8-10 років на царській службі.

Завдяки турботам князя Рєпніна у Полтаві був заснований інститут шляхетних дівчат. У ті часи у Полтаві не існувало навчальних закладів для жінок. Лише дружина С.М.Кочубея та дружина князя Рєпніна утримували у себе вдома школи для навчання дітей бідних дворян. Варвара Олексіївна Рєпніна (дружина генерал-губернатора) прихильно ставилася до ідеї жіночої освіти. Ще під час свого перебування у Петербурзі вона заснувала там благодійне жіноче товариство, сприяла заснуванню Єлизаветинського і Павловського інститутів та пожертвувала на їх користь великі кошти. Її ідею про заснування у Полтаві жіночого навчального закладу підтримав князь Рєпнін, який надав на розгляд дворянам Полтавської губернії пропозицію щодо створення інституту шляхетних дівчат. Дворянське зібрання підтримало цю ідею та запропонувало пожертвувати від кожного власника по 50 копійок протягом двох років. Інститут був відкритий 12 грудня 1818 року. У 1827 році Варвара Олексіївна надала 6 тисяч карбованців на користь інституту. Дворянство Полтавської губернії два рази дякувало їй за турботу про інститут. Але дворяни не завжди у строк сплачували внески на інститут, тому князь Рєпнін сприяв переведенню його на утримання держави. У 1829 році князь Рєпнін вніс на розгляд дворян Полтавської губернії проект створення у Полтаві кадетського корпусу, що повинен був відкритим на кошти дворян чотирьох губерній: Полтавської, Чернігівської, Харківської та Катеринославської.

Дворянство підтримало пропозицію Рєпніна. Корпус був розрахований на 100 вихованців, але був відкритий лише 6 грудня 1840 року, вже після відставки Рєпніна [5, 43].

Об'єктом постійної турботи генерал-губернатора Рєпніна, окрім інституту, були також Німецька колонія та лікувальний комплекс. А ще князь увійшов в історію Полтави як великий шанувальник театрального мистецтва. Він був ініціатором зібрання коштів для викупу з кріпацтва талановитого актора М.Щепкіна і надав для цієї мети 6 тисяч карбованців. Князь виявив себе як чуйна людина під час голоду на Полтавщині у 1833 році. Рєпнін розробив план боротьби з голодом та домогся від уряду надання грошової допомоги для потерпілих у розмірі 500 000 карбованців [1, 5]. Князь Рєпнін залишив пост генерал-губернатора у 1835 році, не здійснивши всіх своїх планів.

Значну добротність у галузі освіти проявляли дворяни. Так, губернський голова дворянства Семен Михайлович Кочубей (1778-1835) після відкриття Полтавської гімназії утримував у ній своїм коштом 8 учнів. Він продав за півціни свою садибу полтавському жіночому інституту. Парасковія Яківна Кочубей, дружина С.М.Кочубея (1784-1815), відкрила у Полтаві у себе вдома школу, де безкоштовно навчала бідних дітей. Відома представниця полтавського дворянства Єлизавета Іванівна Милорадович (1832-1890) організувала недільні школи у Полтаві. Подарувала будинок для Полтавського реального училища. Також пожертвувала 8 тис. крб. на заснування "Товариства імені Т.Г.Шевченка" у Галичині [5, 4-5,17-19].

Вдова полтавського голови дворянства Устимович Софія Олександрівна присвятила себе справі благодійності. Вона збудувала у своєму маєтку у с.Ветхалівці училище із бібліотекою, біля нього були розташовані баня та фельдшерський пункт. У сосновому бору під Гадячем збудувала будинок-дачу для вчителів із метою поліпшення їх здоров'я. Цей будинок удова передала Полтавському губернському земству. Устимович частину свого маєтку у с.Ветхалівці (200 дес.) з будинком, церквою та садом заповіла Полтавському губернському земству з просвітницькою метою. Вдова колезького асесора Старицька Тетяна Андріївна офірувала у 1885 р. 2100 крб. Полтавській Маріїнській жіночій гімназії, полтавському реальному училищу – 3 тис. крб. У 1885 р. вона заповіла 8 тис. крб. першій полтавській чоловічій гімназії (7 тис. крб. з них для розширення та поліпшення приміщення гімназії, а 1 тис. крб. – для придбання бідним вихованцям одягу та взуття). Наталія Чєпа у 1799 р. віддала двох своїх селян для навчання у Чернігівське повітове училище, щоб зробити їх вчителями у школі. Школу вона відкрила у своєму маєтку Чєпуркові на 23 місця. Дітям селян безкоштовно давала підручники, а найбільш старанним – грошову допомогу. Княжна Олександра Шіхматова–Ширінська у своїй садибі (2 дес.) збудувала школу з медичним пунктом, яку подарувала місцевому населенню. Її коштом відкрито у с.Мануйлівці жіночу церковно-парафіяльну школу. Крім того, вона заповіла все своє майно товариствам с.Мануйлівки: селянському – 2/3, козацькому – 1/3. Ці кошти повинні були застосовуватись з просвітницькою метою [5, 237,279,283-284].

Активну участь у благодійній діяльності брали представники судочинства. Так, Павло Петрович Джунковський (1845-1909) працював у галузі судочинства. Заповів 75 тисяч карбованців Полтавській другій гімназії. Десята частина суми щорічно відкладалась для збільшення капіталу. Усі інші гроші призначалися для поліпшення навчальної та виховної частини, придбання книг, навчальних посібників, організації екскурсій. Крім того, він заповів 10 тис. крб. дворянству Костянтиноградського повіту на освіту, 8 тис. крб. – місту Костянтинограду для допомоги учням, 10 тис. крб. – Петровському двокласному училищу у Новому Тагамлику для його ремонту та подальшого утримання. Дружина губерньського гласного Ольга Олександрівна Забаринська (1838-1914) була покровителькою Кобеляцької жіночої гімназії, а із 1878 р. – полтавської Маріїнської жіночої гімназії, головою опіки сліпих, брала участь у багатьох благодійних товариствах. Статський радник Григорій Андрійович Залужний заповів Лохвицькому земству 40 тис. крб. на заснування у селі Жабках сільськогосподарського ремісничого училища [5, 16,166-167,169].

Представники полтавського купецтва зробили значний внесок у розвиток освіти в губернії. Так, Сава Григорович Овдiєнко заповів Лубнам близько 70 тис. крб. для заснування землеробської школи. Мойсей Мойсейович Литвиненко, купець, заповів Роменському реальному училищу та жіночій гімназії 10 тис. крб., щоб на відсотки з капіталу проводилося виховання бідних дітей Ромен. Вдова лохвицького купця Анна Трохимівна Радченкова у 1892 р. заповіла м.Лохвиці садибу із будинком вартістю 10 тис. крб. з тим, щоб у ньому була заснована школа. Купець Лев Васильович Колесников заповів раді братства при Троїцькому храмі у Полтаві 1500 крб. на потреби церковно-парафіяльної школи [5, 190-192,198,216,239].

Не байдужі до благодійницької діяльності були військові чини. У 1778 році генерал-поручик В.А.Чертков та бригадир Адабаш збудували у Кобеляках храм Марії Магдалини, біля якого спорудили богадільню для утримання німецьких та школу для навчання сиріт грамоті. Благодійниками було витрачено 13 тис. крб., крім того, ними були надані торгові лавки для утримання школи. Але після їхньої смерті богадільня і школа були закриті. Генерал-лейтенант Олександр Платонович Потоцький офірував Кобеляцькому повітовому земству 10 десятин землі для заснування на прибуток з неї народного училища у с.Просянківці. У дарчій обумовлено, що після створення загальної школи ці 10 десятин землі повинні надійти у власність товариства селян с. Просянківки. Його дружина Софія Дормідонтівна опікувала Полтавські недільні школи, училище сліпих, була замісником голови дамського гуртка опіки поранених воїнів у російсько-японську війну. Військовий Василь Іванович Косюра заповів 10 тис. крб. на будівництво гімназії у Зінькові [5, 116,194,234-236].

Активною благодійницькою діяльністю займалася інтелігенція. Видатний суспільний діяч Річард Каєтонович Каменський доклав багато зусиль для розвитку освіти. У 1881 р. став головою товариства допомоги учням, а у 1907 р. у Полтаві була відкрита школа його імені, для якої він вніс 5 тис. крб. Вчитель Степан Олександрович Новицький відкрив у с.Гольманівці початкову школу,

що проіснувала більше 20 років, доки земство не збудувало нового будинку на землі, наданій його дружиною. Олександра Миколаївна Новицька, дружина Степана Олександровича, теж опікувалася шкільною справою. Вона заповіла Кобеляцькому повітовому земству нерухоме майно у с.Гольманівці та капітал 40 тис. крб. для створення і утримання народно-просвітницьких закладів. Євтихій Микитович Костенко, лікар, офірував Лохвицькому земству 25 тис. крб. на народні школи[5, 17-19,181-182].

Важливим напрямом благодійної діяльності у галузі освіти було пожертвування коштів для надання стипендій учням різноманітним навчальних закладів. Так, наприклад, міщанин Руденко Тимофій Іванович заповів всі свої капітали Полтавській та Бердянській міським управам для заснування стипендій для сиріт. Із 1892 року видавали стипендії по 75 крб. кожна. При переході стипендіата до вищого навчального закладу сума збільшувалася до 150 крб. По закінченні вищого навчального закладу або у разі одруження стипендіатам видавалось 100 крб. Полтавська управа отримала з цією метою 5 тис. крб. Вдова полтавського голови дворянства С.О.Устимович та дружина губернського гласного О.О.Збаринська офірували кошти (1 і 1,5 тисячі карбованців) Полтавській Маріїнській жіночій гімназії для створення стипендій їх імені. Від Т.А.Старицької перша Полтавська гімназія отримала 4 200 карбованців. З них 1/6 частина відсотків відраховувалась для створення стипендії, що видавалася після закінчення навчання. Самусь Софія Федорівна заповіла Полтавському дворянству 50 тис. крб. на розвиток освіти та першій гімназії – 3 тис. крб. для заснування стипендії її імені. Поміщик Яків Юхимович Матіяшевський (1837-1911) заповів 6 тис. крб. для створення стипендій у першій та другій чоловічих гімназіях Полтави, Полтавському реальному училищі та Маріїнській жіночій гімназії. Дворянин А.Я. Італінський заповів 100 тис. крб. для стипендій студентам Київської духовної академії, а Михайло Семенович Козловський офірував 8 тис. крб. для створення стипендії кращому учню з дворян у середній або вищій школі Пирятинського повіту [5, 166-167,176-177,190,208-209,248,250,257,273-274].

Благодійна діяльність яскраво проявилась і в іншій галузі – у бібліотечній справі. Микола Іванович Гнедич (1784 – 1833) служив у імперській публічній бібліотеці, склав власну бібліотеку. Він заповів свою бібліотеку Полтавській гімназії. Бібліотека складалась із 2-х розділів: російського (710 томів) та іноземного (559 томів). Дійсний статський радник Віктор Андрійович Іванов заповів свою бібліотеку (близько 6 тис. томів) Золотоноському земству. Княжна О.Шіхматова-Ширінська своїм коштом відкрила в селі Мануйлівці безкоштовну сільську бібліотеку. Видатні громадські діячі М.М.Мельник та О.І.Стронін заснували бібліотеки при громадських клубах, зробивши їх загальнодоступними, проводили недільні читання [6, 156-157,171-173,209,283-284].

Великий внесок у розвиток благодійності, зокрема у галузі музейної справи Полтави зробив меценат П.П.Бобровський. Полковник Павло Павлович Бобровський доклав чимало зусиль для формування фондів Полтавського

краєзнавчого музею. Цінною пожертвою стала колекція єгипетських старожитностей. Музейна документація дає уявлення про різноманітність речей, привезених з Єгипту і переданих музею. Для виставки зібраного було виділено окрему кімнату в мансардному приміщенні, її обладнано шафами та вітринами на власні кошти Бобровського. Експонати надходили до музею протягом більш ніж 20 років із 1894 по 1917 рік. Їх нараховувалось понад 4,5 тисячі [1, 5-6].

Благодійна діяльність виявлялася і у галузі церковної справи. Церковною благодійністю займалися не лише священики, а й люди різних станів. Основними формами добродійної діяльності стала підтримка православних церковних товариств, виділення коштів для розвитку навчального процесу в духовних академіях. Широкого розповсюдження набуло благодійництво у будівництві або ремонті церков, соборів, храмів, монастирів, виділення землі та заповідання майна церкві. Так протоієрей Петро Прокопович Затворницький офірував Православному Палестинському Товариству більше 40 дес. землі, прибутки з якої повинні йти на підтримку православ'я на святій землі. За заповітом це товариство отримало ще 217 дес. землі. Крім цього, ним відписано на користь чотирьох духовних академій 4 дачі у м.Балаклаві з метою заснування там санаторію для учнів. Заповів 10 тис. крб. у фонд імператора Олександра III на будівництво церков для переселенців у Сибіру. Останній кошовий гетьман війська Запорізького Петро Іванович Калнишевський збудував Соборну церкву у Лохвиці, почав будувати церкву в Ромнах. Відомий купець Лев Васильович Колесников заповів 11 тис. крб. Свято-Троїцькому храму у Полтаві, що на Сінній площі, для його ремонту, 5 тис. крб. – на утримання хору при ньому. Заповів 2,5 тис. крб. на будівництво або розширення будинку другого священика Троїцького храму. Гроші від продажу майна, після його смерті, пішли на будівництво храмів у Полтавській Єпархії. За життя на свої кошти збудував Троїцький храм у Полтаві. Інші купці, зокрема І.К.Котельников, М.М.Литвиненко заповідали значні кошти Хрестовоздвиженському монастирю, Воздвиженській, Миколаївській, Покровській церквам та Свято-Духовному собору. Вагомі внески у церковну благодійність зробили дійсний статський радник В.А.Іванов, поміщик Я.Ю.Матіяшевський, вдова полковника М.І.Папкевич-Левицька, дружина Кременчуцького голови дворянства А.А.Руденко та інші [6, 171-173,180-181,190,192,194-195,198,208-209,221,245].

Таким чином, в історичній спадщині І.Ф.Павловського знайшли відображення національні традиції благодійності на Полтавщині. Ним оцінена роль визначних благодійників нашого краю у галузі культури, освіти та науки. І.Ф.Павловський не давав особистої оцінки благодійної допомоги, але підкреслив, що не всі дворяни надавали благодійну допомогу. Він підкреслив, що про деякі дворянські сім'ї залишилися лише згадки як про тих, що нічого не зробили для справи просвіти та благодійності, маючи великі багатства. Це Абази, Муравйови-Апостоли, Гудовичі, Хрущови, Стрекалови, Оболенські,

Мусіни-Пушкіни, Пламенаці, Паскевичі, Рейзери, Паульсони, Трощинські, Завадські та багато інших.

Джерела та література

1. Благодійність як християнська цінність і національна традиція. – Полтава: ПОІВМ, 1998. – 125 с.
2. Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн.Н.Г. Репнина (очерки, материалы и переписка). По архивным данным. – Полтава, 1905. – 111с.
3. Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка. – Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1916. – 182с.
4. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора кн. А.Б.Куракина (1802 – 1808 г.). – Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. – 131с.
5. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого библиографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. – Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. – 294 с.

Борис Тристанов

Иван Францевич Павловский и Петровский Полтавский кадетский корпус

Иван Францевич Павловский, как он сам о себе пишет, "Родился 9 января 1851 г. Окончил Полтавскую гражданскую гимназию в 1870 г. и Киевский Университет по историко-филологическому факультету со степенью кандидата в 1874 г. и в том же году поступил в Петровский Полтавский кадетский корпус преподавателем, где и прослужил до 15 августа 1913 г., когда оставил службу" [1, 219].

39 лет своей жизни отдал Иван Францевич корпусу, выпускники которого оставили достойный след в истории своей Родины. "Если взглянуть на служебное поприще окончивших заведение, - говорит Александр Дмитриевич Ромашкевич в своих "Материалах к истории корпуса" - с чувством понятной петровцам гордости можно видеть, что полтавцы несли и несут Цареву службу на пользу дорогой родины и в благодарную память родной школе по всей необъятной Руси. Список выпускников дает наглядную и отрадную картину результата трудов педагогического персонала заведения за все время его существования" [2].

На сегодняшний день мне известны имена 3407 выпускников, которые окончили корпус с 1845 г., года первого выпуска, по 1916 г. Фамилии 1977 выпускников приведены в "Историческом очерке Петровского Полтавского кадетского корпуса" И. Ф. Павловского (Полтава. 1890), фамилии 1398

выпускников приведены в "Материалах к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса" А. Д. Ромашкевича (Полтава. 1904-1916), кстати, выпускника 1881 г., ученика Павловского, и 32 фамилии мне удалось разыскать в различных источниках. Не менее 330 из них стали генералами (военными и гражданскими). Говорю не менее, т.к. из имеющихся у меня 40 Списков генералам по старшинству, изучено только 13. 185 выпускников награждены Золотым или Георгиевским оружием или стали кавалерами ордена св. Георгия 4 ст.

Первый выпуск, в котором есть частица труда Ивана Францевича, состоялся в 1875 г., когда из корпуса вышло 62 кадета. Это уникальный выпуск и не только для Полтавского корпуса. 15 выпускников этого года, каждый четвертый, стали генералами, в т.ч. и Николай Петрович Попов - директор корпуса в 1905-1911 годах. Трое из выпуска, г.-л. Мандрыка, генерал от инфантерии Мартос и г.-л. Соллогуб, награждены Золотым оружием с надписью "за храбрость", а г.-л. Александр Владимирович Мартынов стал кавалером ордена св. Георгия 4 ст.

Всего с 1875 по 1916 г. из корпуса вышло 2225 учеников Ивана Францевича, из которых 123 дослужились до генеральских чинов, 162 награждены Золотым или Георгиевским оружием или стали кавалерами ордена св. Георгия 4 ст., а генерал от инфантерии Михаил Алексеевич Пржевальский (выпускник 1876 г.) награжден орденом св. Георгия 3 ст. Один из учеников Ивана Францевича, Соммер Флориан Иосифович, выпускник 1914 г., генерал-майор Советской армии, был удостоен в 1945 г. звания Героя Советского Союза.

Иван Францевич пришел в военную гимназию в то время, когда ее директором был Франц Иванович Симашко. Как сказал в 1916 г. один из его учеников, выпускник 1889 г., фамилию которого, к сожалению, не удалось установить, Павловский "из той славной "Симашкинской" плеяды, которая как-то сама собой сгруппировалась вокруг покойного Франца Ивановича. Мои светлые воспоминания об этой блестящей плеяде моих учителей и воспитателей останутся неизгладимыми в душе старого кадета и всех вообще воспитанников родного корпуса и будучи яркими лучами, озарят дни приближающейся старости. Уже одним этим умением вложить в души своих питомцев горячее чувство любви к родному, — наши наставники заслужили неостывающее чувство глубочайшей к ним благодарности, безграничного уважения, искренней, нежной любви"[3,177-178].

К моему великому сожалению об Иване Францевиче Павловском, как учителе, я нашел крайне мало информации. Конечно же, он упоминается в "Материалах..." Ромашкевича, но в большей части как автор исторических трудов, а не как учитель. Но более всего в этом плане интересен "Сборник воспоминаний бывших питомцев Петровского Полтавского Кадетского Корпуса, издаваемый Объединением в Париже по случаю 125-летия со дня основания Корпуса" (Париж, 1965). Самым молодым выпускникам к тому

времени уже далеко за 60, а они все равно помнят Павловского. Надо сказать, что в "Сборнике" никто из учителей не упоминается чаще, чем он.

"Иван Францевич Павловский, историк, автор исторических исследований, гласный думы, мужчина большого роста, говорит басом, имеет собственный домик в Кабещанах - предместье Полтавы. Женат, имеет четырех детей, все девочки и все хорошенькие. Криклив, но добр до неприличия. Распустил кадет до предела. Прозвища: Солон, Биндюжник, Кабещанец".

Это из воспоминаний Павла Федоровича Волошина-Петриченка, выпускника 1906 г., опубликованных в "Сборнике". Довольно резкая оценка, если не прочитать через 150 страниц: "милейший Иван Францевич".

Вообще, прочитав "Сборник воспоминаний", я вынес о Павловском впечатление как об учителе добрейшем, который с ангельским терпением относился к шалостям кадет. А "шалости" были такие, какие мы и представить себе не можем в современной школе.

Слово упомятому Волошину-Петриченко:

"... милейший Иван Францевич, решил, выражаясь по современному, "модернизировать" свои уроки по истории. Он раздобыл для этого, так называемый в те времена "Волшебный фонарь", о чем и предупредил кадет.

Во время этой лекции, в темноте, для демонстрирования картин, будет вызван из физического кабинета служитель, по прозвищу "Салат", называвший себя громким именем Лаборанта. Кадеты, в свою очередь, также решили достойно отметить нововведение, для чего обзавелись трубочками для стрельбы жеваной бумагой, откуда-то раздобыли мятые помидоры и даже одно жидкое яйцо.

В день и час урока, окна класса были завешаны черными одеялами, свет погашен и И. Ф. Павловский начал свою лекцию, а Салат занялся Волшебным Фонарем. Из погруженного во мрак класса и в лектора, и в лаборанта был открыт беглый огонь из всех имеющихся орудий. Отчаянные вопли: - Перестаньте... Прекратите..., не возымели никакого решительно действия.

И вдруг... грозный окрик: "Что здесь происходит? Зажечь свет!" - Это был голос неожиданно вошедшего Директора Корпуса Николая Петровича Попова.

Свет зажжен.

- Дежурный... доложите! Что происходит?

- Волшебные картины, Ваше Превосходительство!

Представившаяся глазам картина была такова: и лектор и лаборант (главным образом их бороды) блистали комками жеваной бумаги, по лицу Ивана Францевича тек помидорный сок, а физиономия лаборанта была лимонного цвета от попавшего ему непосредственно в лоб и разбитого яйца.

Удержаться от смеха было невозможно, но Попов всё-таки сдержался. Он выдержал паузу, оглядел с ног до головы злополучных новаторов и мрачно произнес:

- Да! Картина, действительно, волшебная! Всё-таки, снимите одеяла с окон и продолжайте урок нормальным порядком.

С этими словами он, позвякивая шпорами, покинул нас"[4,174-175].

Это "шалость" кадет, вышедших из корпуса в 1906 г. Через восемь лет большинство из них выступят в поход во 2-ю Отечественную войну и трое из них, Илларион Николаевич Аккерман, Николай Николаевич Базанов и Николай Сергеевич Крыжановский, будут награждены Георгиевским оружием, а Гавриил Иосифович Ветр станет кавалером ордена св. Георгия 4 ст. Судьба большинства кадет этого выпуска неизвестна. Достоверно знаю, что Юрий Булацель и Степан Гусаков погибли в 1914 г. Илларион Аккерман был расстрелян в 1938. Волошин-Петриченко умер во Франции в 1969 г. Всеволод Грабилин репрессирован в 1930-х. Сергей Дударь был в эмиграции в Болгарии.

Но как бы не сложилась судьба учеников Павловского, они, на мой взгляд, дали "милейшему Ивану Францевичу" наивысшую оценку — пронесли память о своем учителе через всю свою жизнь.

Источники и литература

1. Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители.- Полтава, 1914.
2. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. Год пятый.- Полтава. 1908.
3. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1913 г. по 1-е октября 1916 г. Год 11, 12, 13.- Полтава, 1916.
4. Сборник воспоминаний бывших питомцев Петровского Полтавского Кадетского Корпуса, издаваемый Объединением в Париже по случаю 125-летия со дня основания Корпуса.- Париж, 1965.

Євгенія Стороха

І.Ф.Павловський як біограф І.П.Котляревського

З-посеред представників історичного краєзнавства Полтавщини кінця ХІХ- початку ХХ століть І.Ф.Павловський вирізнявся широтою зацікавлень, масштабністю огляду історичних подій, персоналій, скрупульозністю їх вивчення.

Один із напрямів наукових зацікавлень історика І.Ф.Павловського – збір документальних матеріалів про видатних людей нашого краю.

Поза всякими сумнівами, постать видатного українського поета і драматурга І.П.Котляревського у його літературознавчому доробку висвітлена найбільш повно і яскраво. І.Ф.Павловський додав поважний внесок у вивчення біографії письменника на основі документів полтавських архівів, підготувавши два десятки публікацій про життєвий шлях поета-полтавця.

Як відомо, по смерті І.П.Котляревського його папери були передані, за заповітом, найближчому другові П.С.Стебліну-Камінському. 1858 р. за посередництвом статського радника О.В.Терещенка, уродженця м.Зінькова, який служив у Санкт-Петербурзі, вдова П.С.Стебліна-Камінського, Ольга Григорівна, передала цей архів до Санкт-Петербурзької Імператорської бібліотеки (зараз – Державна публічна бібліотека імені М.Є.Салтикова-Щедріна). На основі вивчення архіву письменника О.В.Терещенко публікує біографію І.П.Котляревського у журналі “Основа”[1].

Як виявилось, О.В.Терещенко передав до Імператорської бібліотеки не весь архів І.П.Котляревського, вивезений із Полтави. Деякі документи він залишив собі, маючи не меті, очевидно, використати їх при продовженні роботи над біографічним нарисом про І.Котляревського.

Пізніше, але наразі точно невідомо коли, О.В.Терещенко передав ці документальні реліквії бібліотеці Харківського університету. Оскільки факт передачі рукописів письменника ніколи не був оприлюднений, це дало підставу для сумних висновків про втрату частини архіву.

І лише 1918 року молодий вчений Ієремія Айзеншток знайшов у Харкові ці автографи І.П.Котляревського.

На час звернення І.Ф.Павловського до пошуку і вивчення матеріалів про життя поета були опубліковані деякі листи з його архіву, існувала публікація В.П.Горленка “Із паперів І.П.Котляревського”, здійснена 1883 року у журналі “Киевская старина”.

Розуміючи, що тема далеко не вичерпана, І.Ф.Павловський веде активні пошуки документів у архіві полтавського губернського земства.

У “Киевской старине”, “Трудах Полтавської вченої архівної комісії” та інших виданнях він, починаючи з 1902 р., вперше опублікував віднайдені ним вісім листів, що мали незаперечне значення для вивчення біографії І.П.Котляревського, а саме:

- Два листи І.П.Котляревського до генерал-губернатора Я.І.Лобанова-Ростовського від 12 та 20 серпня 1812 р. у справі формування 5-го козачого ополченського полку;
- Лист М.Г.Репніна Полтавському Приказу громадського притулку від 12.09.1827 р. про призначення І.П.Котляревського попечителем Полтавських благодійних закладів;
- Лист І.П.Котляревського Полтавському Приказу громадського притулку від 1829 р. про недоцільність виплати коштів юнкеру Лазебникову;
- Лист І.П.Котляревського Полтавському Приказу громадського притулку від 19.03.1831 р. про погіршення стану здоров’я;
- Звернення І.П.Котляревського до Полтавської міської думи від 28.07.1832 р. про непорозуміння з міською думою у фінансових справах, що стосувались Будинку дітей бідних дворян;
- Лист лікарської управи міста Полтави Полтавському приказу громадського притулку від 14.08.1834 р., що засвідчував стан здоров’я письменника;

- Звернення І.П.Котляревського до Полтавського приказу громадського притулку від 02.01.1835 р. з проханням про відставку.

Відомий український бібліограф М.О.Мороз писав про внесок дослідників спадщини І.П.Котляревського початку ХХ століття: “Найбільше у цій справі зробив історик і архівіст І.Павловський, який відшукав і опублікував багато документів, знайдених в архівах Полтави. Більшість із них – це ділові папери, які характеризують І.Котляревського як вихователя Полтавського дому виховання бідних дворян і куратора “богоугодного закладу” [2]. Його підтримав літературознавець П.П.Ротач: “...цей історик збагатив епістолярний фонд Котляревського, що мало неабияке значення при створенні наукового життєпису поета” [3].

І.Ф.Павловський невтомно шукав архівні документи, котрі могли б найповніше висвітлити усі грані долі та творчої особистості І.П.Котляревського. Ним знайдені та опубліковані матеріали про організацію першого полтавського професійного театру та викуп М.С.Щепкіна з кріпацтва; про те, що малоросійський генерал-губернатор М.Г.Рєпнін, бажаючи піднести авторитет Котляревського, призначив його церемоніймейстером, який повинен стежити за виконанням дворянами встановлених правил поведінки в громадських місцях (–“Киевская старина”, 1903, т.80, кн.3,с.139); про врегулювання питання присадибної земельної ділянки І.П.Котляревського у 1821 р. (– “Киевская старина”, 1905,т.91,кн.11-12,с.65-66); про участь І.П.Котляревського у діяльності полтавської масонської ложі (Труди Полтавської вченої архівної комісії. Випуск 6-й. –Полтава, 1909); про Котляревського як організатора 5-го козачого кінного полку у 1812 р. (– “Киевская старина”, 1905, т. 89,кн. 6, с.309-320), про гострий конфлікт І.П.Котляревського як наглядача Дому виховання дітей бідних дворян з Полтавським головою Ворожейкіним та міською думою у справі фінансового забезпечення закладу (“Киевская старина”, 1905, т.91, кн.11, –с. 1-10). Кожен із названих векторів досліджень біографії письменника вивчено глибоко та ґрунтовно, із максимальним залученням документальних джерел, а послідовний і популярний виклад матеріалу у публікаціях забезпечує донині неперехідну цінність цих справді наукових розвідок.

Наслідком багаторічних досліджень та глибокого прагнення дати правдивий життєпис славетного поета-краянина стала праця І.Ф.Павловського “И.П.Котляревский. Биографический очерк с рисунками”, опублікований у ХУШ томах Сборника Харьковского историко-филологического общества, изданного в честь проф. Н.Ф.Сумцова (–Харків: Печатное дело, 1908.–31с.). До речі, ця праця у перекладі Д.Ф.Куліша українською мовою була надрукована у Полтаві 1918 року.

М.О.Мороз дав високу оцінку цьому нарису: “ ...вона (біографія) є кращою серед тих, що були написані у дореволюційні часи. Глибоке знання історії міста Полтави, суспільно-політичних і громадських відносин кінця ХУШ і початку ХІХст., біографії письменника, в якій кожен факт

аргументований відповідним документом, – все це зумовлює цінність праці І.Павловського”(4).

1912 р. Полтавська вчена архівна комісія видає працю І.Ф.Павловського “Краткий биографический словарь ученых и писателей полтавской губернии с половины ХУШ века”. У короткій статті, присвяченій І.П.Котляревському, автор словника дає визначення ролі і значення поета в історії української літератури: “... он первый начал писать правильным, малорусским языком и явился, таким образом, творцом малорусской литературы”(5).

Та на цьому не завершив Іван Францович своєї роботи у напрямі котляревськознавства. У 13-му випуску “Трудів Полтавської вченої архівної комісії” (–Полтава, 1915) з’являється його нова публікація “К биографии И.П.Котляревского”, у якій автор звертається до менш висвітлених у попередніх роботах сторінок життя письменника і, послуговуючись архівними документами, розповідає про відрядження Котляревського, нагородження його чином майора, про хворобу поета і прохання про відставку. Додаються також два автографи письменника (факсимільні підписи).

Вивчаючи архівні раритети, І.Ф.Павловський-дослідник не обминає найменших достовірно відомих фактів, обставин, деталей. Він і сам це відзначає: “... в жизни исторических деятелей важны и мелочи, они имеют интерес и значение”(6).

Здається малоймовірним, що в той час, коли наукове котляревськознавство іще тільки заявляло про себе, І.Ф.Павловський працював із майже математичною точністю, допустивши зовсім незначні похибки у висвітленні деяких обставин життя поета.

Досьогодні допитливому досліднику спадщини великого українця Івана Котляревського праці історика І.Ф.Павловського слугують найнадійнішим документальним джерелом, завдяки якому тільки й може розвиватись справжня наука.

Джерела та література

- 1.Терещенко А.В. Иван Петрович Котляревский. –“Основа”, 1861, кн.2. –с.163-175.
- 2.Мороз М.О. Иван Котляревський. Семінарій. – К.: Вища школа, 1969.–с.121-122.
- 3.Ротач П.П. Иван Котляревський у листуванні. –Опішне: Українське народознавство, 1994. –с.16-17.
4. Мороз М.О. Иван Котляревський. Семінарій. – К.: Вища школа, 1969.–с.121-122.–с.51.
- 5.Павловский И.Ф. Котляревский Иван Петрович. \ \ В кн.: Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины ХУШ века. –Полтава: издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1912. –с.95.

6.Павловский И.Ф. Участие И.П.Котляревского в формировании малороссийских казачьих полков в 1812 г. – “Киевская старина”, 1905, т.89, кн.6, –с. 309.

2012 р.

Євгенія Стороха

Полтавський український музично-драматичний гурток у культурно-мистецьке життя міста

На початку ХХст. Полтава справді була духовною столицею якщо й не усієї України, то принаймні її Лівобережжя. Які тут тільки не видавались газети ("Полтавская земская газета", "Полтавская мысль", "Полтавская народная газета", "Полтавская почта", "Полтавская речь", "Полтавские думки", "Полтавский вестник", "Полтавский день", "Полтавский голос", "Полтавский край"), які тільки не засновувались творчі аматорські колективи: від музично-хорового "Бояна" під керівництвом Г.А.Данковського та Ф.М.Попадича, Українського драматичного товариства, високопрофесійних хорових колективів кадетського корпусу та духовної семінарії до гуртка любителів фізико-математичних наук тощо.

Розвитку культурно-мистецького життя міста сприяло спорудження 1901 року Полтавського просвітницького будинку імені М.В.Гоголя, активна діяльність Полтавського відділення Російського музичного товариства під проводом Д.В.Ахшарумова та відкриття музичного училища у 1902 році. Діяльність земського музею з його видатними фахівцями-подвижниками додавало значимості гуманітарній атмосфері міста.

Протягом 1900-1917рр. у Полтаві гастролювали С.Рахманінов, О.Скрябін, М.Ерденко, Я.Тартаков, Московський театр В.Комісаржевської, брати Адельгейми, трупи Басманова, Карамзіна; особливо часто і надовго навідувалась до Полтави українські театральні трупи Л.Сабініна, М.Кропивницького, М.К.Садовського та П.К.Саксаганського. Успіх українських та російських труп був великий, полтавці радо їх приймали, бо вміли цінувати хороші театри та акторів. Водночас власної театральної трупи у місті досить довгий час не було.

У мемуарах народної артистки України К.О.Осмяловської (1904-1997), уродженниці нашого міста, котра у фільмі І.П.Кавалерідзе "Наталка Полтавка" (1936 р.) зіграла головну роль, є спомин про Полтаву початку ХХст.: "Згадуючи своє життя, я прийшла до висновку, що велику роль в тому, що я захопилась театром, віддала йому все своє життя, відіграло місто мого дитинства - Полтава. Прекрасне співуче місто. Затишні зелені вулиці з красивими будинками. Хоча б такі як колишній будинок Земства, прекрасний будинок театру та й ще багато інших... Згадую прекрасні завіси на сцені театру. На одній - пам'ятник Івану Котляревському, а на другій видно далеке село, край шляху на передньому

плані сидить кобзар і грає на кобзі, а осторонь стоїть маленька сирітка і слухає кобзаря. Коли засвічувались вогні рампи, все це оживало. Здавалось, грає кобзар, гірко зітхає сирітка. Все хвилювало і зачаровувало. Враження від цієї завіси залишились на все життя...

У Полтаву час від часу приїздили з виставами різні театральні трупи. Своєї театральної трупи не було, але був сильний музично-драматичний аматорський гурток, в якому брали участь інтелігенція, робітники (чомусь найбільше — залізничники), шевці та інші" [4, с.18].

На початку минулого століття освічені полтавці вживали діяльних заходів також для розвитку народної освіти: організовувались недільні школи, влаштовувались народні читання. У 1916 р. у місті налічувалось 9 бібліотек із правом загального користування. Започатковувались різні театральні гуртки. Переважно вони існували недовго, оскільки для існування сильної аматорської творчої одиниці необхідна потужна консолідуюча сила. Нечасті вистави аматорів відбувались у міському театрі тодішньому "Просвітницькому будинку імені М.В.Гоголя".

При всьому розмаїтті культурного життя міста прагнення, настрої та думки свідомої української інтелігенції виголошував єдиний орган — журнал "Рідний край", заснований 1905 року М.Дмитрієвим та Г.Коваленком. Журнал підтримував національно-визвольний рух, публікуючи твори Леся Українки, Панаса Мирного, Олени Пчілки, Івана Нечуя-Левицького, Миколи Філянського.

У фондах Полтавського літературно-меморіального музею І.П.Котляревського зберігається рукописний зошит - "Спогади про діяльність театрального товариства «Полтавський український музично-драматичний гурток" (К.в.№4077, інв.№434-рукоп.), написаний у 60-х роках ХХ століття подружжям Дудниченків - Марією Дмитрівною та Дмитром Аркадійовичем. Вони були упродовж майже восьми літ постійними членами Гуртка.

За цим рукописним документом можна досить вірогідно реконструювати головні напрями діяльності та творчі зацікавлення "гуртян", як вони самі себе називали.

На початку 1911р. ініціативна група у складі громадського діяча та видавця Г.І. Маркевича, М.Г.Орла-Степняка, службовця Державного банку, О.М.Осмяловського, А.К.Леверенка, службовців губернського земства розпочали організацію аматорського театрального об'єднання і невдовзі затвердили статут товариства під назвою "Полтавський український музично-драматичний гурток". В основу діяльності гуртка покладено "...прагнення до широкого розвитку українського театрального мистецтва, постановки кращих творів класичної та сучасної літератури, нести в народ рідне слово, будити в ньому сили для боротьби за національну культуру" [1, с. 3]. Саме про цей гурток, у якому, до речі, грав її батько Олександр Матвійович, згадує Катерина Олександрівна Осмяловська.

Одразу почали набирати охочих до драматичної групи та хору, котрий налічував близько 30 чоловік. До речі, змішаний хор гуртка на першопочатках

мав більше досвіду, оскільки основну його частину склали співаки хорового товариства "Боян", яке і раніше брало участь у аматорських виставах.

Репетиції розпочались 25 вересня 1911 р. у приміщенні клубу "Общества приказчиков". До середини грудня того ж року була підготовлена перша театральна-музична програма, що складалась з двох частин: драма М.П.Старицького "Не так сталося, як гадалось" та концерт мішаного хору за творами М.В.Лисенка. Роль головної героїні мала грати Олександра Олексіївна Герцик, котра до цього тривалий час працювала у театрі М.К.Садовського (1906-1909рр.), мала значний сценічний досвід та велику обдарованість. За спогадами подружжя Дудниченків "... перша вистава (10.12.1911р. - авт.) відбулася в міському театрі при переповненому залі з великим успіхом. Образ обманутої та обезчещеної паном селянської дівчини Катрі Дзвонарівни О.О.Герцик передала правдиво і натурально з такою силою, яка примусила глядачів сприймати з великим хвилюванням і сльозами, які дарували їй весь час бурхливі овації" [3, с.7].

Успіх прем'єрної програми згуртував товариство, зміцнивши бажання ще краще працювати надалі. Вивчення драматичних творів, репетиції не менше трьох разів на тиждень, вдумлива, копітка праця наслідком своїм мала неабияку театральну підготовку та виховання молоді, котра прийшла до колективу. Гуртківців найбільш цікавили соціально-побутові твори І.П.Котляревського, Т.Г.Шевченка, І.К.Тобілевича, М.П.Старицького М.Л.Кропивницького. Хорова частина готувала співи до вистав: до репертуару входили народні пісні, веснянки, коломийки, музичні твори М.В.Лисенка, П.Ніщинського, М.Леонтовича.

Працюючи із великим натхненням, упродовж першого року існування (1911-1912 рр.) гурток зміг поставити на сцені міського театру три драматичних вистави, виїхати на гастролі до повітового містечка Костянтинограда, селища Коломак Харківської губернії та влаштувати три "сімейні вечірки" у різних клубах Полтави.

Неодноразово у 1912-1913 роках музично-драматичний гурток та хорове товариство "Боян" об'єднували творчі сили для проведення вшанування значимих подій та великих українців: влаштовувались вистави-концерти до дня народження Т.Г.Шевченка з відрахуванням всього грошового прибутку на спорудження пам'ятника поетові у Києві.

Із великим ентузіазмом актори-аматори та музиканти взяли і до підготовки вистави-концерта, присвяченого славетному землякові І.П.Котляревському. До участі у постановці "Наталки Полтавки" були закликано корифея українського театру П.К.Саксаганського на роль виборного та столичних акторів у майбутньому народних артистів України М.Литвиненко-Вольгемут (Наталка) та І.Мар'яненка (Микола). Роль возного виконував Г.І.Маркевич, Петра - Ф.Л.Мамчич. "Бажаючих бути присутніми театр не міг вмістити. Всі місця, проходи і куточки залу, відкіля можна було бачити спектакль і концерт були заповнені. Панував святковий настрій — у глядачів і

на сцені. Вистави і концерти пройшли в урочистому і надзвичайному піднесенні з великим успіхом"[1, с.7], - відзначають гуртківці Дудниченки.

Підтвердження того, що наведені спогади подружньої пари аматорів - не вияв самозамилування і деякого перебільшення реальної ситуації, є мемуарний нарис К.О.Осмяловської, опублікований її сином Костем Липківським у книзі "Тіні незабутих предків". Ось вона згадує: "Постановки гуртка готувались ретельно, були вони серйозними, з добрим художнім та музичним оформленням і користувались серед населення великим успіхом. Часто учасників вистав забирали у професійні театри і українські трупи Садовського, Кропивницького тощо. Так, до МХАТу було прийнято гуртківця Григорія Хмару, до трупи М.Садовського - О.Г.Певного (там же один час грала О.О.Герцик, тоді дружина співака Івана Козловського) і ще багато інших. Батько (О.М. Осмяловський) з охотою увійшов до гуртка, беручи участь спершу у виставах як виконавець різних ролей, а потім працюючи в керівництві гуртка, і режисерував, і - під псевдонімом Байда - грав як героїчні, так і характерні ролі... Ми, діти, часто бували на спектаклях. Для нас ставили чудові дитячі вистави — "Тома Сойера", "Хатину дяді Тома", "Чарівну флейту" та інсценізації казок з різними вражаючими ефектами» [4, с.19].

Крім основного завдання - розвитку театрального мистецтва, гурток брав участь у заходах, спрямованих на допомогу громадським благодійним організаціям. 1912 року Товариство приєдналось до проведення "Дня білої ромашки", котре влаштувалось для збору коштів для підтримки хворих на туберкульоз. Штаб гуртка знаходився коло пам'ятника І.П.Котляревському. Художник, літературознавець та етнограф Грицько Коваленко намалював і виготовив декорацію "Мальовнича українська хата", біля якої і продавались штучні білі квіти. Всі зібрані кошти були передані на утримання лікарської амбулаторії для хворих на сухоти, де вони отримували безкоштовне лікування та допомогу.

Протягом 1912-1913 років було поставлено 25 вистав. Серед них: "Наталка Полтавка" І.Котляревського, "Назар Стодоля" Т.Шевченка, «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського, "Тарас Бульба" М.Гоголя, "Мартин Боруля", "Безталанна", "Бурлака", "Суєта", "Наймичка", "Чумаки", "Душогуби" І.Тобілевича "Степовий гість" Б.Грінченка. Афішування вистав здійснював власним коштом Г.І.Маркевич.

Незважаючи на початок Першої Світової війни, Гурток не припинив своєї діяльності: аматори виступають не тільки в театрі, але й по лазаретах. Поступово навіть розширюється репертуар -- ставлять "Лимерівну" Панаса Мирного, "Саву Чалого" Івана Тобілевича.

Часто до участі у театральних програмах гуртка запрошували відомого полтавського громадського діяча, науковця, професора В.Щепотьєва, котрий виступав з лекціями на ювілейних святах та перед концертами для поранених. Його слово було вагомим і з вдячністю сприймалося слухачами.

У 1917-1918 роках керівництво гуртка для участі в його роботі запрошує акторів Київського і Львівського українських театрів П.Саксаганського,

Д.Романицького, М.Петлішенка, П.Нінківського, Горленка, Старостинецьку, Є.Хуторну, В.Верховинця, Петрицьку, І.Мар'яненка. Творча робота відбувалась у приміщенні театру, вистави відбувались майже щодня, аматорська частина гуртка брала участь переважно в масових сценах. Намітився перехід до суто професійної театральної діяльності. Проте актори-аматори вважали за велику честь працювати поруч із талановитими професіоналами. Такий стан діяльності музично-драматичного гуртка продовжувався недовго. Невдовзі П.Саксаганський та Д. Романицький покинули Полтаву.

1918 роках Полтавський український музично-драматичний гурток закінчив своє існування у зв'язку з громадянською війною. Його діяльність стала незабутньою сторінкою в історії культурно-мистецького життя нашого міста.

Автори спогадів не розв'язують питання - у чому незаперечний успіх діяльності гуртка?

На нашу думку, його забезпечили далеко не лише натхненна праця і завзяття гуртян-одномудців, але, найголовніше, патріотичний вектор їх діяльності. Вони задовольняли вимоги часу та змушували громадськість замислюватись над тим, які шляхи обиратиме суспільство у майбутньому. У репертуарі Гуртка завжди були серйозні п'єси переважно тогочасних провідних драматургів, котрі були близькі настроям громадськості. Глибока розробка та усвідомлення соціальних проблем свого часу, послуговування виключно українською мовою додавало значимості їх діяльності. До цього слід додати винятково сумлінне ставлення гуртян до фахової сторони справи. Ці чинники сприяли тому, що діяльність театального аматорського товариства користувалась гарячими симпатіями полтавців та жителів навколишніх губерній, робила їх справу морально авторитетною та закладала підвалини "театального" майбутнього Полтави.

Джерела та література

1.Дудниченко Д.А., Дудниченко М.Д. Спогади про діяльність театального товариства "Полтавський український музично-драматичний гурток". Рукопис.Фондова збірка Полтавського літературно-меморіального музею І.П.Котляревського. К.в.№4077, інв.№434-рукоп. -с.3.

2.Там само. -с. 4.

3. Там само. -с. 7.

4.Липківський К.О. Тіні незабутих предків. - К., 2003. - С.18.

5.Там само.-С. 19.

Наталія Білан

Участь кадетів Петровського Полтавського кадетського корпусу у створенні експозиції музею на Шведській Могилі

Чотирнадцять років свого життя Іван Францович Павловський присвятив створенню експозиції музею на Шведській Могилі. Ще в архівних матеріалах - записних книжках Павловського за 1904 рік - під заголовком «Музей

Полтавской битвы» знаходимо перелік картин і предметів, імовірно, вже заготовлених для музею [1, с.44-45]. У працях Полтавського церковного історико-археологічного комітету за 1908 рік вміщено список предметів (усього 35), запланованих для передачі створюваному музею в пам'ять Полтавської баталії [2, с.50].

Каталог музею Полтавської битви, укладений його першим директором і виданий у Полтаві 1910 року, свідчить про наявність в експозиції 339 музейних предметів. У передмові до каталогу Павловський зазначав, що «...для музея сделаны фотографические снимки со многих картин, хранящихся во дворцах, сделаны медали, вычеканенные в память Полтавской битвы, и гипсовые слепки с предметов, хранящихся в Императорском Эрмитаже» [3,с.3-4] . З почуттям щирої вдячності І.Ф.Павловський згадує людей, котрі пожертвували для музею тематичні картини і предмети старовини, згадує і офіцерів шведської армії Тама і Спарре, які подарували музею портрети шведських генералів, невідомі для Росії того часу. Павловському допомагали працівники артилерійського музею Санкт-Петербурга, Імператорської публічної бібліотеки, митці Академії художеств. Завдяки каталогу, який, на жаль, не можна назвати досконалим через досить скупі описи предметів, ми все ж достеменно знаємо наповненість колишньої експозиції і можемо точно сказати, що деякі з речей до цього часу зберігаються в колекції музею історії Полтавської битви.

Ретельне вивчення зазначених вище джерел дозволяє нам зробити висновок, що Павловський долучав до справи створення експозиції і своїх знайомих людей, наділених певним мистецьким хистом. Перш за все, це викладачі і кадети Петровського Полтавського кадетського корпусу, а також члени родини відомого на той час у Полтаві лікаря Несвіцького, з якими Павловські перебували у родинних стосунках.

Автором картини «Шведська могила в 50-х роках ХІХ століття, до улаштування пам'ятника», котра згадується в усіх перелічених вище джерелах і була в експозиції першого музею Полтавської битви, є випускник Петровського Полтавського кадетського корпусу випуску 1905 року Олександр Спиридонович Квятковський. Полковник Ромашкевич у своїх матеріалах до історії Петровського Полтавського кадетського корпусу згадує: «Под наблюдением преподавателя истории И.Ф.Павловского, окончившим корпус кадетом Квятковским (вып. 1905 г.) была написана картина «Шведская могила в 50-х годах» [4,с.111]. Очевидно, для Павловського було важливим показати місцевість до її реконструкції у 1894 році. Згадується також, що кадет Квятковський малював віньєтку випускної групи, а в музеї корпусу зберігалася його акварель із зображенням Полтави з вікна зали 2-ї роти. У записній книжці Павловського (1904 рік) у переліку предметів для музею є запис «15.Могила в Пришибе – кадет Квятковский» - ймовірно, йдеться про малюнок [1]. Про подальшу долю Олександра Спиридоновича знаємо лише те, що продовжив навчання у Київському військовому училищі [5,с.44]

У каталозі музею Павловського під номером 198 зазначено: «Храм на Шведской могиле, освященный в 1895 году. Писан масляными красками

кадетом Полтавського кадетського корпусу, нині офіцером г.Тимоховичем». У записній книжці Павловського (1904 рік) у переліку предметів для музею є запис «3.Картина Шебуєва (рис.Тимоховичем)». Можливо, йдеться про копію відомої картини Василя Шебуєва «Подвиг новгородського купця Іголкіна у Північній війні зі шведами», написаної художником у 1839 році? Про самого Миколу Миколайовича Тимоховича, випускника корпусу 1903 року, зі спогадів Ромашкевича відомо, що народився 20 липня 1884 року, походив із дворян Смоленської губернії. У 1905 році брав участь у поході в межах Манджурії до Харбіна і назад. 19 лютого 1908 року помер у військовому госпіталі в м.Абас-Туман від сухот, де і був похований [5,с.40].

Кадет Купріянов Віталій Васильович, випускник 1908 року. У першому музеї Полтавської битви експонувалися дві його картини: «Современный вид деревни Петровки, где русские перешли реку Ворсклу» і «Спасский храм в Полтаве (до 1837 года)», обидві занесені Павловським до каталогу музею. У спогадах Ромашкевича знаходимо: «Кадетом 6 кл. Куприяновым был нарисован редут, восстановленный кадетами Полтавского корпуса в 50-х годах» [4,с.111]. Про самого Купріянова відомо, що закінчив Павловське військове училище портупей-юнкером. 6 серпня 1910 року направлений до 20-ої артбригади. Підпоручик. 5 квітня 1911 г. переведений до 1-ого Кронштадтського кріпосного артилерійського полку.

У списку предметів, заготовлених для створюваного музею в пам'ять Полтавської баталії [2, с.50] під номером 5 зазначено: «Модель першого пам'ятника, сооруженного на месте отдыха Петра Великого после сражения (работа кадет Полтавского кадетского корпуса). У каталозі музею аналогічний запис під номером 235, але вже без зазначення виконавців роботи. Логічно припустити, що мова йде про один і той же предмет.

На жаль, нам нічого не відомо, і навряд чи буде відомо, про подальшу долю робіт, виконаних для першого музею історії Полтавської битви кадетами корпусу і втрачених після закриття музею у 1918 році. Хоча привід для досліджень і роздумів є.

У дев'ятій залі сучасного музею виставлена картина з етикеткою наступного змісту: «Братська могила російських воїнів на полі Полтавської битви. Невідомий художник. ХІХ ст. Полотно. Олія.» Це один із перших експонатів відновленого у 1950 році музею історії Полтавської битви, переданих не іншими музейними установами, а придбаних у населення .

Акт від 11 лютого 1950 року засвідчує, що картину розміром 50х90, на якій зображено могилу російських воїнів на полі Полтавської битви 1709 року, церкву до реконструкції 1895 року, повз яку на возі, запряженому парою волів, селяни везуть сіно, придбано у громадянина Чигиря Федора Артемійовича, котрий мешкає за адресою м.Полтава, вул. Гора Марата, 15, за 300 рублів.

Загальний вигляд церкви і могили один в один збігаються із фотографією роботи Хмелевського «Перший храм на Шведській Могилі, освячений у 1856 році». Копія цієї роботи передана музею у 1999 році шведською військово-

історичною бібліотекою . Збереглося ще кілька фоторобіт того часу, які зберегли для нас первісний вигляд пам'яток .

У каталозі Павловського під номером 243 знаходимо «Первый храм на шведской могиле. Небольшой фотографический снимок. Дар доктора А.А.Несвицкаго (Июнь 1910)», а під номером 250 – «Первый храм на шведской могиле, освященный в 1856 году и просуществовавший до 1895 года». Безумовно, Павловський міг використати ці фото, консультуючи кадета Квятковського. То ж, можливо, у музеї зберігається саме його робота?

Джерела та література

1. Записные книжки И.Ф.Павловского. – Центральный державный историчный архив України.- Ф.267. – Оп.1. – Спр.3.
2. Труды Полтавскаго Церковного Историко-Археологического Комитета. Выпуск 3. Полтава, 1908.
3. Павловський И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской Могиле. – Полтава, 1910. – 34 с.
4. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г. – www/histpol.pl.ua
5. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. – www/histpol.pl.ua

Юрій Гужва

Володимир Іванович Трипольський

Серед музейних працівників Полтавщини початку ХХст. особливе місце належить Володимирі Івановичу Трипольському. Це був в першу чергу священик, якому за велінням долі довелося очолити один із музейних закладів міста (другий - після створеного в 1891 році природничо-історичного музею губерньського земства) і таким чином стати одним із фундаторів музейної справи на Полтавщині. Оскільки до останнього часу майже нічого не було відомо про цю людину, то ця розвідка є спробою пролити світло на її життя і діяльність.

Отже, В. І. Трипольський народився 26 липня 1876 року у м. Кишенька Кобеляцького повіту в сім'ї дякона місцевої Преображенської церкви Івана Трипольського [1]. З 1887 по 1892 рр. навчався в Полтавському духовному училищі, а після його закінчення вступив до Полтавської духовної семінарії. При відмінній поведінці мав досить непогані оцінки, тому 1898 р. був випущений з відзнакою "со свидетельством об окончании полного курса" [2]. Потім два роки навчався в Харківському ветеринарному інституті, але, очевидно, не закінчивши його, повернувся додому. З 26 листопада 1900 р. по 1 вересня 1901

р. працював учителем Староорлицького народного училища Кобеляцького повіту. Влітку 1901 р. одружився на дочці священника Варварі Данилівні Савченко [3]. Саме в цей період В. Трипольський вирішив кардинально змінити своє життя й прийняти священницький сан. Він звернувся із цим проханням до єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона (Юшенова) і питання було вирішене. Вже 13 серпня 1902 р. йому надали священницьке місце при Миколаївській церкві с. Березова Лука Миргородського повіту [4]. Та лише через місяць, 14 вересня, він був посвячений у стихар і рукопокладений у дякони, а наступного дня - і в священницький сан до цього храму [5]. Відомо, що у серпні 1903 р. о. Володимир відкрив при своїй церкві самостійні релігійно-моральні читання для парафіян [6]; того ж року став членом Полтавського відділення Православного місіонерського товариства [7]. 13 березня 1904 р. В. Трипольського перемістили до Благовіщенської церкви с. Остапівка Лохвицького повіту [8], а 1 лютого 1905 р. - до Преображенської церкви м. Лохвиця [9]. У 1906 р. його переводять до Полтавської Спаської церкви і затверджують законовчителем цілого ряду навчальних закладів міста: Полтавського міського училища ім. І. П. Котляревського (знаходилося на схилі Іванової гори, по сучасній вул. Леніна), земського початкового училища ім. П. П. Старицького (на Островку), міського народного училища на честь заснування Державної Думи Росії (вул. Ново-Полтавська (тепер Шевченка), 37), початкового училища товариства прикажчиків-християн м. Полтави (вул. Протопопівська (тепер Котляревського), 42) [10]. 13 грудня 1906 р. В. Трипольський був призначений на священницьке місце до Троїцької церкви с. Мильці Полтавського повіту [11], а 13 січня 1907 р. звільнений із цієї посади і зачислений понад штат до Полтавського Успенського кафедрального собору [12].

Ці переміщення пов'язані з однією важливою обставиною, що сталася в його житті. Як відомо, восени 1906 р. при архієрейській кафедрі у Полтаві було засновано Церковний історико-археологічний комітет, а через деякий час і Давньосховище (музей) при ньому. Новостворений Комітет займався пошуками, збором та опрацюванням церковних старожитностей на території Полтавської єпархії, а також сприяв справі збереження і популяризації пам'яток церковної старовини. До складу Комітету входили й І. Ф. Павловський - на той час викладач історії Петровського Полтавського кадетського корпусу, та В.І.Трипольський. Саме останнього на засіданні Комітету, що відбулося 5 вересня 1907 р., за пропозицією його голови єпископа Іоанна (Смирнова), обрали "хранителем музею", тобто завідуючим цього Давньосховища [13]. Він досить активно долучився до роботи, сам особисто неодноразово виїздив на місця (наприклад, у Кобеляцький повіт), доставляючи звідти пам'ятки церковної старовини, впорядкував уже зібрані речі, описав їх, створивши таким чином повноцінний музей. Давньосховище було відкрите для відвідувачів щонеділі з 12-ї до 14-ї години, тож Володимир Іванович був не тільки завідуючим, а й екскурсоводом у ньому.

Означеному Комітетові мав підпорядковуватися і музей, присвячений історії Полтавської битви, який збиралися відкрити до 200-річчя цієї події. Експонати, що надходили до майбутнього музею, зосереджувалися саме в Давньосховищі. Крім цих експонатів до музею Полтавської битви були передані й деякі речі із самого Давньосховища. Наприклад, воздух початку XVIII ст., що раніше зберігався в одному із храмів м. Зінькова, з алегоричним зображенням Полтавської перемоги: орел (Росія) вириває ключ із пащі лева (Швеція) [14]. У Полтавському Давньосховищі зберігалися надзвичайно цінні предмети церковної старовини: книги, рукописи, зразки гаптування, живопису, вироби з металу, скла тощо. Серед них містилося і славнозвісне рукописне Пересопницьке євангеліє 1556 - 1561 рр., якому нещодавно виповнилося 450 років, а напередодні Нового 2012 року в Полтаві було презентовано його факсимільну копію. Сьогодні ця визначна пам'ятка, яка набула значення політичного символу нації - на ньому під час інавгурації присягають Президенти України, зберігається у фондах Центральної наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського в Києві.

7 січня 1908 р. на засіданні Комітету В.І.Трипольського разом із І.Ф.Павловським та В. А. Пархоменком обирають членами підготовчої комісії до XIV Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувся у серпні того ж року в Чернігові. Вони ж мали бути й делегатами цього з'їзду, але І. Ф. Павловський з певних причин не зміг взяти в ньому участі [15]. 1909 р. вийшов із друку складений В.І.Трипольським покажчик "Полтавское Епархиальное Древлехранилище" з описом усіх тих унікальних пам'яток, які на той час перебували в Давньосховищі [16]. За завідування Давньосховищем і роботу в Церковному історико-археологічному комітеті 16 січня 1909 р. В.Трипольський був нагороджений оксамитовою фіолетовою скуфією [17]. А 8 жовтня того ж року його нагородили хрестом із Кабінету Його Імператорської Величності за особливу участь у приготуванні до святкування 200-річчя Полтавської битви [18]. Спеціально до цього ювілею він видав брошуру про історію Спаського храму м. Полтави [19]. У перші роки свого існування церковний музей, завідувачим якого був В. І. Трипольський, проводив досить активну роботу, але коли 1910р. ініціатора його створення єпископа Іоанна було переведено з Полтави на інше місце служби, то з цього часу й діяльність установи почала занепадати. Щоб зберегти унікальну колекцію, її вирішили передати на зберігання до природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, що і було здійснено в 1915р. [20].

Весь час В.І.Трипольський роботу в Давньосховищі поєднував із церковною службою. Так, з 30 травня 1908 р. він значився 2-м священиком Успенської церкви с. Вереміївка Золотоніського повіту [21], а 16 листопада 1909 р. його призначили настоятелем Собор-Богородичної церкви с. Яківці Полтавського повіту [22]. На початку 1910 р. о. Володимира перемістили на посаду настоятеля до Полтавської Вознесенської церкви на Кобищанах, де він вже й служив упродовж майже 20-и років. З 1910 р. Володимир Іванович також працював у різний час законовчителем у таких навчальних закладах міста: в

залізничному двокласному міністерському училищі ім. І. П. Котляревського на станції Полтава-сортувальна [23], в жіночій гімназії М. П. Павелко (Сінна пл., 3) [24], в 12-му народному училищі (знаходилося на розі вул. Кобеляцької та Трегубівської (тепер Фрунзе і Карла Лібкнехта)) [25], у 8-му початковому училищі [26], в Полтавській школі урядників [27], а з вересня 1910 р. і до 1917 р. - в Кобищанському 3-му однокласному приходському початковому училищі ім. І. Д. Стефановича (вул. Трегубівська, 66) [28]. Крім того, з 1911 р. він був дійсним членом Полтавського єпархіального Свято-Макаріївського братства [29], кандидатом у дійсні члени Богородичного братства при Полтавському Успенському кафедральному соборі [30], членом Полтавської ученої архівної комісії [31], з 1916 р. - кандидатом у члени правління єпархіального свічкового заводу та опікунської ради Свято-Володимирського притулку [32]. У 1917р. його вибрали кандидатом у члени правління на з'їзд духовенства Полтавського училищного округу [33]. Тоді ж він був нагороджений саном протоієрея.

На початку 1920-х рр. розглядалося питання про переміщення о.Володимира в Ставропольську єпархію, але, мабуть, через умови того часу це так і не було здійснено [34]. Подальша його доля є типовою до долі більшості священнослужителів 1920 - 1930-х рр. Хвиля репресій, що набирала обертів, не оминула і В. І. Трипольського. У 1927 р. вся його родина, а це - дружина Варвара Данилівна, сини Анатолій, Валентин та Євген, який допомагав батькові у церкві, виконуючи обов'язки псаломщика, та готувався до прийняття священницького сану, - була позбавлена виборчих прав [35] (4-й син Володимира Івановича Леонід на той час вже мешкав окремо). У грудні 1930 р. Вознесенський храм був закритий, а влітку 1934 р. взагалі знищений. Але В.І.Трипольський цього святотатства вже не побачив. Залишившись без роботи, він прагнув влаштуватися на службу хоч де-небудь. Лише в квітні 1932 р. йому тимчасово було надане місце 2-го священника при кладовищенській церкві м. Прилуки, на той час вже Чернігівської області. Та служба продовжувалася недовго. 19 листопада того ж року він був заарештований Прилуцьким міськвідділом ДПУ зі звинуваченням у антирадянській агітації серед населення під час проведення богослужінь. Згідно з постановою особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 5 січня 1933 р. його засудили за ст. 54-10 КК УСРР на три роки позбавлення волі з відбуванням покарання в одному з виправних таборів на Півночі країни [36].

Вціліли записки Володимира Івановича до рідних, які він кілька днів вів у слідчому ізоляторі перед відправкою на заслання і які до цього часу зберігаються в родинному архіві Трипольських. Ці документи були люб'язно надані автору для ознайомлення внуком В. Трипольського Володимиром Леонідовичем, який зараз мешкає у Москві. Розуміючи, що додому він вже навряд чи повернеться, В. І. Трипольський звертається насамперед до дружини, щоб та приїхала з дітьми на Південний вокзал у Полтаві, а також в Харків на побачення, де етап може затриматися на деякий час. Він радить їй, що можна передати із харчів, із одягу, просить сходити в Полтавський адмінвідділ і забрати його службову картку, до лікаря О. Несвіцького, в якого він лікувався,

за свідоцтвом тощо. Далі із вдячними словами він звертається до своїх знайомих і потім знову до дружини та до кожного із дітей зі словами підтримки. Він писав: "Горе нас не разлучит, т. к. чувства в нашей груди сейчас согрелись, й больше, чем никогда, я чувствую, что я ваш отец, а вы мои дети. Я твой муж, а ты моя жена. Я вас каждый час, а может быть и минуту, буду вспоминать в своих духовных созерцаниях й теплыми слезами буду облегчать свою жизнь й ваше горе. Вы знаете, что мне нужно для души, й потому напишите тем, кто меня знает, чтобы они не забывали меня, и я верю в силу их... Прошу всех молиться за меня, а я, грешный, никогда не буду забывать вас в молитвах..." [37].

Про жахливі умови перебування на засланні довідуємося з останнього листа В. І. Трипольського, який надійшов у серпні 1933 р. із Комі-Зирянської автономної області, де він відбував "покарання". Володимир Іванович писав: "...Может быть это последнее письмо, т. к. денег нет, продуктов никаких. Ноги как колоды, все лежу, подняться не могу. Желудок, от отбросов, которые я подымаю на улице, й перегрызаю с чужой тарелки что попало, варит плохо, как-будто занемел, или затерп; кишки, особенно прямая, одеревенели, т. к. при выпадении кишки я ее не чувствую. Воду я пью не от жажды, а чтобы наполнить желудок. Очень редко грамм 30 - 50 дадут хлеба - милостыни под церковью или на базаре. Я уже думаю не о месте службы, а о смерти, которая наступает с каждой минутой. Я одного прошу вас, дорогие, пришлите епитрахиль на похороны и полотняный кафтан. Гроб стоит дорого, рублей 30, т. о. расход будет на яму 15 р. й тем, кто отвезет на тачке 10 р., да за отпевание й мелкие расходы 5 р. Как ни горько, но об этом нужно писать, т. к. это неизбежно... Особенно здоровье пошатнулось, когда я сгруппил й пешком сделал 24 версты на огороды, желая устроиться сторожем. Но я только потерял последние силы. Денег на похороны вышлите на имя хозяйки, у которой я живу в сарае из милости, или на мое - я выдам ей доверенность". І далі він звертається до своїх рідних з такими словами: "Простите, мои дорогие, родные, чем огорчил вас при жизни. Я великий грешник и потому мне посланы страдания для очищения совести. Я принимаю все страдания, как заслуженное наказание и жду своего конца с надеждой на помилование. Попросите моих сослуживцев помянуть меня, за что я при жизни буду их поминать в своих грешных молитвах. Прошу еще у вас прощения. Простите, простите, простите. Не забывайте подавать за мою грешную душу. Прошу прощения у вас, своих грешных духовных чад. Прошу их молитв - пусть это будет мое последнее желание, й этим кончу письмо. О Господи, Господи! Не оставь моих присных, будь им спаситель от бед. О, Пресвятая Богородица, тебе вверяю свою семью. Молю й всех святых. Боже, милостив буди нам грешным..." [38].

Лише 29 червня 1989 р., згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 16 січня того ж року "Про додаткові заходи щодо встановлення справедливості до жертв репресій, які мали місце в період 30 - 40-х та на початку 50-х років", висновком прокуратури Чернігівської області В. І. Трипольський був повністю реабілітований [39].

Джерела та література

1. ДАПО. - Ф. 706. - Оп. 1. - Спр. 49. - Арк. 2, 5 зв.
2. Там само; Полтавские епархиальные ведомости (далі ПЕВ). - Часть официальная (далі Ч. оф.). -1887. -№ 14.-С. 552; 1898.-№ 19.-С. 483.
3. ДАПО.-Ф. 706.-Оп. I.-Спр. 49.-Арк. 2зв., 7зв., 8, 11.
4. ПЕВ. - Ч. оф. -1902. - № 27. - С. 710.
5. ДАПО.-Ф. 706.-Оп. I.-Спр. 49.-Арк. 1, 17; ПЕВ.-Ч. оф.-1902.-№ 28. - С. 750,751.
6. ПЕВ. - Ч. оф. -1903. - № 29. - С. 698.
7. Там само. -1904. - № 12. - С. 221.
8. Там само.-№ 11.-С. 200-201.
9. Там само. - 1905. - № 7. - С. 113.
10. Там само. - 1906. - № 32. - С. 430; № 33. - С. 468.
11. Там само. -1907. -№2. -С. 25.
12. Там само. - № 4. - С. 65.
13. В. Открытие древлехранилища Церковного Историко-Археологического Комитета // ПЕВ. - Часть неофициальная. - 1907. - № 28. - С. 1214; Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. - Вып. 1. - Полтава: Типо-Лит. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. - С. 32.
14. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. Вып. 3. -Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1912. - С. 205; Государь Император в Полтаве // Полтавский вестник. - 1909. - № 1981. - 28 июня. - С. 2.
15. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. - Вып. 2. - Полтава: Электр. Типо-Лит. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. - С. 72 -73, 77, 84.
16. Трипольский В. Полтавское Епархиальное Древлехранилище: Указатель с описанием выдающихся письменных й вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии. - Полтава: Электрическая Типография Г. И. Маркевича, 1909.
17. ПЕВ. - Ч. оф. -1909. - № 5. - С. 137.
18. Там само. - № 36. - С. 967.
19. Трипольский В. Историческая церковь г. Полтавы "Во имя Спаса Нерукотворенного Образа". К 200-летию юбилею Полтавской победы. - Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1909.
20. Мокляк В. З історії створення та діяльності Полтавського епархіального давньосховища // Полтавські Єпархіальні Відомості. - 1997. - Ч. 4. - С. 39.
21. ПЕВ. -Ч. оф. -1908.-№ 18.-С. 333.
22. Там само. -1909. - № 35. - С. 927.
23. Там само. -1911.-№ 3.-С. 164.
24. Там само. -1910. - № 27. - С. 1732.
25. Там само. -1911. -№31.- С. 2127.

26. Там само. -1912. - № 28. - С. 1746.
27. Там само. -1914. -№ 11.-С. 632.
28. Там само. - 1910. - № 28. - С. 1811; Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. - Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1916. - С. 57.
29. ПЕВ. - Ч. оф. -1911. - № 5. - С. 265.
30. Там само. -1913. - № 31. - С. 2212.
31. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Вып. 15-й. -Полтава: Электрич. типография Г. Й. Маркевича, 1917. – Отче за 1916 г. - С. 13.
32. ПЕВ.-Ч. оф.-1916.-№2.-С. 113.
33. Там само. -1917. - № 6. - С. 473.
34. ДАЛО. - Ф. 706. - Оп. 1. - Спр. 49. - Арк. 21.
35. Там само. - Ф. Р. 1792. - Оп. 3. - Спр. 108. - Арк. 15.
36. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. Р. 8840. - Оп. 3. - Спр. 6966. - Архівна довідка.
37. Сімейний архів Трипольського Володимира Леонідовича (м. Москва).
38. Там само.
39. ДАЧО. - Ф. Р. 8840. - Оп. 3. - Спр. 6966. - Архівна довідка.

Людмила Ольховська

**Полтава 1900-20-х рр. ХХ століття очима В.Г.Короленка та
В.Г.Короленко очима полтавців**

Видатний письменник Володимир Галактіонович Короленко називав себе професійним спостерігачем полтавського життя. Щоденникові записи митця, розлогі й детальні, надають нам багато цікавого документального матеріалу. Крім того, маючи неабиякий талант репортера, він і свої листи писав так, що вони являють собою "настоящие "корреспонденции" газетного типа и служат летописью многих событий"[1, с. 5]. Ці безцінні листи всупереч всім воєнним лихоліттям були дбайливо збережені родиною письменника (а дружина й доньки зберігали все, навіть такі аркушики, де митець розписував чорнильну ручку!) і зараз надають нам чудову можливість зазирнути у полтавське життя столітньої давнини.

Уперше приїхавши до Полтави 11 вересня 1900 року, з Петербурга, Володимир Галактіонович відразу і назавжди полюбив наше місто: "Полтава – славный город: тепло, довольно сухо, нет (почти) фонарей на улицах, а в квартирах (по завету Акима Простоты) нет "удобств". Мне лично это всё напоминает моё «Ровно» [місто, де минули юнацькі роки письменника - Л.О.] и потому нравится. Знакомых пока мало, квартира удобная, чувствую себя отлично..."[6, с. 154].

Полтава на той час була губернським містом із населенням у 53060 осіб (28092 чоловіка та 24968 жінок) згідно з переписом 1897 року.

Діяло 19 церков різних конфесій.

Працювало 97 фабрик та заводів із 777 робітниками. Багато було вітряків та

кузень.

Фінансову діяльність в місті здійснювало 6 банків.

Полтавці мали змогу лікуватися у міській лікарні на 200 ліжок, єврейській лікарні та у численних приватних лікарів.

Три бібліотеки задовольняли духовні потреби земляків: одна громадська та дві приватні.

Перша полтавська квартира Короленка розміщувалася по вулиці Олександрівській. Це житло родина письменника винаймала на правах оренди у Петра Павловича Старицького, голови Полтавської земської управи. Володимир Галактіонович, а також всі члени його дружної родини: доньки-підлітки Софія та Наталка, дружина Євдокія Семенівна, мати Евеліна Йосипівна та тітка по матері Єлизавета Йосипівна часто ходили у міський парк, аби помилуватися красою нашої зеленої затишної Полтави. Всі раділи з того, що осінь, вступаючи у свої права, не приносить з собою тих набридливих петербурзьких дощів, туману й мряки, що так докучали їм у російській столиці. Взагалі, клімат нашої місцини підійшов письменникові, що теж додавало шарму нашій Полтаві в очах всього короленківського оточення. «Как Вы себя чувствуете в Крыму?», - пише В.Г.Короленко О.М. Пешкову 14 березня 1902 р.- «Я наконец-то в Полтаве избавился от своих бессониц и вообще тут – ничего. Зимы, по правде, мерзкие, лета – жаркие до духоты. Но очень хороши вёсны и очень неплохие осени» [4, с.3].

Полтавські зими, недостатньо морозні, з відлигами, дійсно, дещо розчаровували Короленка, який звик до зим інших, у Сибіру та Якутії та й у Нижньому Новгороді: «Этот год кончался для нас довольно скучно, а тут вдобавок и зимы не было и нет» [2, с. 1]. Це він в листі Ф.Д.Батюшкову у перший день 1902 року. Проте, інколи зими бували справжніми, і тоді разом із друзями Новий рік родина зустрічала, виявляється, на річці Ворскла, як то було у 1901 році: «Поздравлять Вас с Новым годом не приходится, так как мы его встретили вместе у нас и на речке Ворскле, о чём у нас осталось прекрасное воспоминание» [6, с. 160]. Сподіваючись, що морози протримаються ще довго, у січні того ж 1901 року у дворі дому залили ковзанку: «Мы втроём – Наташа, Соня и я – занялись этим так усердно, что замутили всю воду в колодце, таская её вёдрами... Как бы то ни было, скоро будем кататься» [6, с.160-161]. А московським й петербурзьким друзям летіли ось такі привітання: «Передайте Дмитрию Николаевичу общий привет от нас – замерзших полтавцев (у нас снег и морозы)» [6, с. 165].

Володимир Галактіонович дуже швидко поринув у полтавське життя.

Все, що відбувалося на Полтавщині, ставало відомо читачам усієї Російської імперії, бо короленківські публікації з'являлися на сторінках центральної преси.

Ще більш розгорнуто події місцевого життя постають на сторінках щоденника, що його письменник вів протягом усього життя і з якого черпав образи та сюжети своїх майбутніх творів.

Отже, щоденник 1902 року. Того року в Полтавській губернії спалахнули

селянські заворушення, які носили масовий характер. Як завжди у Короленка, об'єктивний погляд історика на події у викладі талановитого белетриста: «Я пишу эти строки, а мимо моих окон идут казаки, поют песни и свищут. Идут по улицам точно в поход и даже сзади везут походную кухню, которая дымит за отрядом. Дело в том, что Полтава – теперь центр усмиренной губернии и что отчасти легенды, отчасти естественный ход вещей привел к крупному крестьянскому движению. Может быть это и знаменательно, что первое такое широкое движение разыгралось именно в Малороссии, еще, очевидно, не совсем забывшей гайдамачину и колиивщину. И при этом характерно, что собственно казачество остается спокойно (на своих несколько лучших наделах); движутся исключительно мужики.

Полтава переполнена массой «неблагонадежного» народа: тут и исключенные студенты, и бывшие ссыльные, «лишенные столиц», и рабочие, высланные за стачки участие в беспорядках. Когда правительство боролось с «марксизмом», совершенно отрицавшим вопросы крестьянской жизни, то оно считало Полтаву самым удобным местом ссылки: нет «фабрик и заводов», нет рабочих... Значит, отлично. И вот земледельческая Полтавщина переполнилась всякого рода «неблагонадёжными» элементами. Я еще не знал этого, когда выбрал для себя, после шумного Петербурга, «тихую Полтаву».

Народ этот жался в тесном углу, искал и часто не находил занятий, частью пристраивался на временную работу, ссорился и вёл ненормальную жизнь насильственно оторванных от занятий людей. И, конечно, озлоблялся ещё более.

Движение в Киеве, Харькове, Екатеринославе волновало эту массу и без того раздраженных и недовольных людей, не веривших, однако, в возможность каких бы то ни было серьёзных демонстраций в «тихой Полтаве». Однако 5 февраля какой-то кружок всё-таки попытался устроить нечто, в самой скромной форме. В театре давали «Власть тьмы». Перед вторым действием, когда на сцене и в зале темно, посыпались вдруг листки с портретом Толстого и с надписью: «Да здравствует отлученный от церкви борец за правду»... Публика сначала приняла это за обычную «овацию» и стала разбирать листки. Но тут же кто-то бухнул ещё пачку прокламаций... Полиция захватила всю пачку.

Если бы на это посмотрели хладнокровно... если бы, наконец, власти принялись спокойно разыскивать виновных в прокламациях, то ничего бы, вероятно, особенного не произошло. Но у нас так не бывает: дня через два, - в ночь внезапно была произведена масса обысков и сразу захвачено около 45 человек, которые и посажены в помещение арестантских рот. По обычаю... брали огулом. На основании формулы: после разберём и набрали по большей части, если не исключительно – совсем непричастных людей. Арестовали и одну гимназистку, которую везли днём под стражей, вызывая сочувствие и сожаление толпы.

Настроение данной минуты- нервное, электрическое, сказалось сразу нелепостью: по инициативе нервно-неуравновешенного юноши, некоего Васильевского все арестованные объявили голодовку, если им немедленно не

объявят причины ареста (говорят, Васильевский действительно не принимал ни малейшего участия в демонстрации). Затем арестованные побили окна, выкинули какой-то плат с надписью «Свобода» и вообще произвели громкую демонстрацию. На площади стала собираться толпа.

Весь город взволновался. Арест 44 человек, без видимо основательных причин, и притом людей, живших спокойно, трезвых, не производивших понятных обывателю бесчинств, вызвал к ним общее сочувствие. На площади стояла толпа, выражавшая явно сочувствие заключенным. Это были горожане и приезжие из деревень. Площадь оцепили войсками, людей не пропускали в собственные квартиры, близ арестантских рот...

Тут – новая случайность: с одной из арестованных женщин случилась истерика. Уголовные арестанты подумали, что «политических» избивают, захватили в мастерских инструменты, выломали двери и явились на помощь. Политическим стоило труда уговорить их успокоиться (впоследствии бедняков жестоко высекли).

Всё это взбудоражило весь город и совершенно озадачило начальство. Оно привыкло «хватать» без церемонии, про запас, числом поболее – хотя бы и невинных и даже считает это наивно своим неотъемлемым правом. А тут вдруг – волнение во всём городе, ропот, толки, толпа народа на площади, возбуждение. Начальство стало просматривать «основания для ареста» и, конечно, никаких не находило. Кто бросал – неизвестно, но относительно многих стало несомненно, что они не бросали. И вот через несколько дней почти всех освободили! Город на время успокоился.

Но было уже поздно. «Ото, на базарі аж кипить» - говорила по домам прислуга. «У Полтаві об'явилися студенти».

И вот, тихо поскрипывая колёсами телег – медлительные хохлы повезли из города известие по сёлам и деревням: появились «студенты», те самые, что в Киеве дерутся с полицией, наряду с рабочими... те самые, которых посылает царь, или которые идут против царя за то, что он «перекинувся» на сторону господ. Легендарная, мистическая, окруженная фантастическим нимбом, фигура «студента» сразу запала в народное воображение. Одних она пугала, другим внушала надежды, но, во всяком случае – была совершенно не реальна.

-Да от кажуть люди...приїхали вони...студенти, та й вийшли на шведську могилу и дивляться... - говорила мне одна приходившая из деревни казачка.

-Ну, та-й що дальше?- спросил я. Дальше не было ничего. Казачка, видимо, боялась «студентів» и не предвидела ничего хорошего из того, что они осматривали тихие до тех пор поля с высоты шведской могилы. Никаких, по-видимому, дальнейших действий загадочных студентов она не знала, но, вероятно, замечала, что в «некозачьей» части народа – студенты вызывают ожидания и надежды» [5, с. 287-291].

Короленко відгукнувся на ці події також інформацією у центральній газеті «Русские ведомости».

18 червня 1903 року Володимир Галактіонович разом із родиною перехав на нову, теж орендовану квартиру у дім лікаря Олександра Вікентійовича

Будаговського по вулиці Мало-Садовій, 1 (нині вулиця носить ім'я Короленка). Нова семикімнатна квартира була дуже зручною. Під робочий кабінет письменника відвели найбільш сонячну кімнату з вікнами у двір. Тут, у гостях, побувало багато відомих особистостей: А.В. Луначарський, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський, Валентин Катаєв, Костянтин Бальмонт, Іван Козловський.

Жодна культурна подія в житті Полтави не оминала короленківської оселі та знаходила свій відгук, позитивний чи негативний, часом у газетних дописах, часом у приватних листах.

Так, 25 лютого 1916 року в газеті «Полтавський день» № 865 за підписом «W» (один із численних псевдонімів Короленка) була надрукована замітка «Сумистські ребуси» про виставку «художника-сумиста» Подгаєвського, що відбулася в Полтаві.

Короленко дуже жваво, з гумором змальовує експонати цієї експериментальної виставки та розвінчує цього художника-новатора: «...публика действительно родеет. Перед ней стоит человек, заявляющий весьма решительно: Я гений. Я принес вам мировое откровение... Откуда-то явившийся «компетентный» критик поддерживает его, и оба вместе приглашают публику преклонится перед... «воспоминаниями копченой воблы». Я ни мало не утрирую: это суммистское произведение №368. На куске картона приклеена «натуральная» копченая вобла из мелочной лавки, а кругом расположена непонятная и безвкусная неразбериха, о коей, несмотря на своё копченое состояние, якобы вспоминает бедная вобла...»

С недоумением глядят зрители, как суммистский «пророк» в надлежащем месте обнажает голову перед собственным автопортретом... Этот «автопортрет» - представляет опять картон побольше, чем для воспоминаний воблы... Неразбериха такая же. Рамка с чем-то вроде визитной карточки художника за стеклом; кругом, в виде второй рамы, кусок пилы, костыль, кусок багета...маленькое распятие [7, с. 367-368]

Отже, Володимир Галактіонович не сприйняв інсталяції художника Подгаєвського, піддавши їх нищивній критиці. Без сумніву, Короленко був прибічником реалізму в літературі та мистецтві. Відомо, що він не сприйняв ні «Щоденника» Марії Башкірцевої, ні еротичного роману Михайла Арцибашева «Санін», ні багатьох інших скандальних, на його погляд, подій в сучасній йому літературі. А ці події не оминули й нашу Полтаву:

«У нас тут в Полтаве всё гастролёры. ...был Соллогуб с лекцией (Россия в чаяниях и ожиданиях»). Бедняге лекцию испортили...коты. В самых патетических местах подымали на чердаке «Рекорда» [у 1909 р. на вул. Олександрівській, в будинку Фришеберга (нині вул. Жовтнева, 28) відкрився електро-театр «Люкс», в 1914 році перейменований у кінотеатр «Рекорд» - Л.О.] такую музыку, что публика хохотала. Бедняга Соллогуб обиделся и даже прервал было чтение. Думали даже, что это не коты, а «критики». Но оказалось, коты, и после экспедиции сторожей с метлами «критика» смолкла [3, с. 1-2]. Але далі про Бальмонта та його творчість митець пише більш поблажливо:

«Затем приехал Бальмонт. /»Любовь и смерть в поэзии разных народов»/. Я на вечера не хожу. Из нас была только Маня [молодша сестра В.Г.Короленка – Л.О.] и очень потешно передразнивала «манеру» Бальмонта. «У д'гевних народов было в обычае, что женщины при хгамах отдавались иностранным. Я спрашиваю: какая это женщина? Земная или небесная? Я отвечаю: небесная». Вчера Бальмонт явился ко мне. Я его знал гимназистом и читал его первые стихотворения. Потом мы не встречались или очень мало. Встретились и правду сказать с удовольствием... провели время приятно и даже не без некоторой теплоты. На обоих пахло молодостью. На меня давнюю, на него недавнюю» [3, с. 3].

Полтава любила свого Короленка. Я, працюючи в музеї з 1979 року, ще застала тих полтавців, які пам'ятали, як ходив нашим містом Володимир Галактіонович, одягнений у темний люстриновий піджак, у руці – тростина, всі дорослі його впізнавали, вклонялися, показували своїм дітям, аби ті запам'ятали.

Коли прийшли страшні часи жовтневого перевороту і громадянської війни, міська рада прийняла рішення про те, що короленківська садиба не підлягає ущільненню, а також спеціальну постанову про покращення постачання продовольством родини письменника. Від останньої пільги Короленко принципово відмовився.

27 липня 1921 року полтавці відзначали 68-річчя від дня народження великого гуманіста (останній за життя день народження!). Урочистості відбувалися в будинку для культурно-просвітницьких цілей ім. М.В.Гоголя (нині кінотеатр «Колос»). В залі панувала щира й тепла атмосфера. На адресу ювіляра виголошувалися промови, а у подарунок письменникові підносили: робітники Губтопа – дрова, робітники млину – борошно, співробітники споживчого товариства – цукор, сірникової фабрики – сірники, спілки хіміків – мило, райспирту – вино. Діти принесли овочі і квіти. Короленко, з притаманним йому м'яким гумором підсумував, що раніше в такі дні йому підносили адреси у дорогих шкіряних папках, а ось зараз дарують більш суттєві та потрібні речі. Йому було дуже незручно приймати такі подарунки, але неможливо було й відмовитися від них, адже це б означало образити людей. Більшу частину подарунків родина письменника передала дитячим будинкам Полтави.

25 грудня 1921 року, на католицьке Різдво о 22 годині 34 хвилини великий полтавець завершив свій земний шлях і залишився жити у своїх книжках, листах, щоденниках, зрештою, у музеях його імені (два з яких в Україні, один – в Росії).

Полтава пам'ятає Короленка ще довго-довго. Цьому свідчення спогади, публікації, яких так багато в музейній фондovій колекції. Серед них стаття Всеволода Чаговця «У Короленка на іменинах», уривки з якої варто навести:

«В Полтаве публика неразговорчивая. Вы можете быть в двух шагах от интересующей вас улицы, но если вы приезжий и с географией Полтавы знакомы только по пушкинской поэзии, то можете легко впасть в отчаяние.

- Не знаю, спросите у других,- даже не замедляя хода процедит местный

старожил в ответ на ваш вопрос.

Милиционеры, те вообще люди «не здешние». Кроме исполкома и района они ничего не могут вам указать...

Но есть одно магическое имя, которое творит чудо. Это, если вы спросите у кого угодно, начиная с маленького пионера и кончая случайно уцелевшим старичком-чиновником в драдедамовом пальмерстоне, - если вы спросите:

-Как пройти к Короленкам?..

Именно так надо спросить, во множественном числе.

И сейчас же лица проясняются, глаза становятся приветливыми:

-Вы к Владимиру Галактионовичу?

И если это сравнительно недалеко, то вас проводят почти до самого дома, а, если далеко, то вам самым подробным образом начнут втолковывать, сколько кварталов надо пройти прямо... и так далее, и так далее.

-А там, на углу, и Владимир Галактионович...

Он несколько раз повторит вам маршрут, чтобы вы никак не ошиблись. Это уж обязательно.

Но вас, может быть, удивляет, что я говорю о Владимире Галактионович, как о живом человеке, тогда как всем известно, что он уже умер, что его нет в живых. Да, это так. Он умер везде – кроме Полтавы. Полтава так сжилась с ним, Полтава так свыкла с Владимиром Галактионовичем, что даже грандиозные всенародные его похороны рассматривает, как эпизод из его жизни.

Его похоронили на городском кладбище, недалеко от входа, у главной аллеи, среди раскидистых лип и густой сирени, сюда летом приходят в гости к его могиле, но сам-то он жив! Живет там, где жил... Смотрите, даже медная табличка на дверях, как была, так и осталась:

- Владимир Галактионович Короленко...

Если над вами не каплет дождь, вы можете усесться на скамеечку (в Полтаве возле каждого дома скамеечка) и вам начнут рассказывать живую героическую балладу о заступничестве Владимира Галактионовича в самых тяжелых и крутых обстоятельствах.

И кто только к нему не обращался, и с какими только просьбами и жалобами. И на рассвете, и среди дня, и в глухую тёмную ночь...Надо было только позвонить, постучаться...

- К Владимиру Галактионовичу?..

Отказа не было никогда. Только одно-единственное условие.

Он сядет напротив, посмотрит своими скорбными очами и скажет:

-Говорите, в чем дело. Только сущую правду...Ничего не скрывайте. Я должен знать все, чтобы меня не упрекнули в том, что я берусь хлопотать о деле, которого не знаю...

И начиналась исповедь...

А после этого В.Г. надевал пальто, нахлобучивал на свою седую голову широкополую шляпу или барашковую шапку и шел туда, где нужна была его помощь.

Заезжают на квартиру Короленко столичные гости, профессора, ученые, литераторы, - перед всеми раскрыты двери...

Когда я вышел на улицу – кто-то из проходивших заглянул в лицо и спросил:

- У Короленок были... Надо будет завтра зайти, навестить... Как там они?.. Живы-здоровы?.. Ведь завтра именины Владимира Галактионовича.

Да... Живы...все живы. И Короленко тоже жив... Полтава иначе думать не хочет и не может, даже, когда собирается у его могилы» [8, с 1].

Джерела та література

- 1.Лист Ф.Д. Батюшкова В.Г. Короленку від 1 липня 1918 р. з Петербурга. Науковий архів ПЛММК № 5538.
- 2.Лист В.Г.Короленка Ф.Д. Батюшкову з Полтави від 1 січня 1902 р. Науковий архів ПЛММК № 5546.
- 3.Лист В.Г.Короленка доньці Н.В.Ляхович та зятю К.І. Ляховичу з Полтави. Науковий архів ПЛММК № 5588.
- 4.Лист В.Г.Короленка О.М. Пешкову (М.Горькому) від 14 березня 1902 р. з Полтави.Науковий архів ПЛММК № 5941.
- 5.Короленко В.Г. Полное посмертное собрание сочинений. Дневник. Том IV. /Владимир Галактионович Короленко - Государственное издательство, 1928-352 с.
- 6.Короленко В.Г. Письма. 1888-1921. Под редакцией Б.Л. Модзалевского./ Владимир Галактионович Короленко - Петербург: Время, 1922,-351 с.
- 7.Короленко В.Г. Собрание сочинений: в 10-и т./ Владимир Галактионович Короленко – М.: Гослитиздат,1953-1956. т.8 - 511с.
- 8.Чаговец Всеволод. У Короленко на именинах. // Газета Известия от 27 июля 1928 г.
- 9.Фонди ПЛММК А-3 №21.

Людмила Бабенко

Іван Францович Павловський і перші роки більшовицької влади у Полтаві

Ім'я Івана Францовича Павловського по праву займає почесне місце в пантеоні видатних полтавців, які увічнили наш край своєю подвижницькою дослідницькою працею. Педагог, організатор музейної і архівної справи, один із творців і незмінний секретар Полтавської губернської архівної комісії та редактор багатьох її видань, вдумливий дослідник історії краю, збирач і хранитель пам'яток старовини – цей перелік сфер діяльності І.Ф.Павловського можна продовжувати. Його опублікована наукова спадщина є цінним джерелом

наукових пошуків сучасних істориків. Важко також переоцінити його внесок у загальну атмосферу культурно-освітнього і наукового життя Полтавщини.

Історики й краєзнавці Полтавщини досить часто звертають увагу на різні аспекти життя і діяльності вченого й педагога, що знайшло свою реалізацію в проведенні наукових конференцій і «круглих столів», меморіальних заходів, зокрема, в 2011 році, коли йому виповнилося 160 років.. З'явилися й десятки публікацій, автори котрих, щоправда, оперують здебільшого вже розтиражованими матеріалами та сюжетами. Ряд публікацій, особливо останніх років, компліують попередні та майже не пропонують нових підходів до проблеми. Очевидно назріла потреба відійти від традиційної тематики та звернути увагу на окремі історичні періоди як контекст життя і наукової діяльності І.Ф.Павловського.

Разом із тим, зазначимо, що деякі напрями пошуків вже окреслені і чекають своїх дослідників. Зокрема, В.Коротенко, аналізуючи особистий архівний фонд ученого у Центральному державному історичному архіві у місті Києві, вказував на його недостатнє вивчення. Серед 108-ми справ – опубліковані та неопубліковані праці, підготовчі матеріали до них, документи біографічного характеру [1, с.108]. Неодноразово звертався до теми Т.Пустовіт. Йому належить заслуга уведення в обіг нових, хай і нечисленних, фактів родинної біографії І.Ф.Павловського [2, с.232-235]. Безперечним у висвітленні діяльності Павловського як організатора музею історії Полтавської битви є пріоритет Л.Шендрик. Дослідниця простежила основні етапи його наукової діяльності і довела логічність зусиль вченого щодо створення музейного закладу. В цій справі розкрився також талант організатора і громадського діяча, який заслужено додав авторитету І.Ф.Павловському [3, с.199-202]. Цікавими за тематичною новизною є наукові розвідки Є.Сторохи [4, с.5-6] та О.Безверхнього [5, с.6-8]. Перша з них присвячена І.Ф.Павловському як біографу І.П.Котляревського, інша – зв'язкам організатора музею зі шведськими істориками й громадськими діячами у справі спорудження монумента на могилі загиблих у 1709 році шведів, вивчення місця битви тощо.

У переважній більшості історики й краєзнавці звертають увагу на період життя і діяльності Павловського до 1917 року, що знаходить об'єктивну вмотивованість, - він найбільш плідний, продуктивний і суспільно затребуваний. Учений і педагог, як відомо, помер 27 травня 1922 року. Чим було наповнене його життя упродовж останніх 5-ти років? Про це ми дізнаємося зі спогадів А.Фролова, зафіксованих Т.Пустовітом. Йдеться про глибокі переживання вченого, котрий залишився «без улюбленого дітища» (архівна комісія припинила діяльність у 1919 році), він продовжував багато працювати, усамітнівшись та звузивши коло спілкування, хоч його праці вже ніхто не публікував. Спостерігаючи за новим більшовицьким повсякденням, він занотовує у щоденник усі полтавські події, проте на відміну від щоденника його сучасника лікаря Несвіцького, цим записам не пощастило – у роки терору родина не наважилася їх зберігати. Можна провести й ще одну аналогію: між І.Ф.Павловським і В.Г.Короленком. Як свідчить нащадок ученого:

«Неодноразово до нього зверталися за допомогою представники інтелігенції, сусіди і просто знайомі, що постраждали у своїх правах. Незважаючи на особисту небезпеку, вчений давав поради, клопотав за опальних земляків перед місцевими всевладцями» [2, с.234]. Водночас більшовики визнали науковий і громадський авторитет Павловського, не позбавивши його житла на сучасній вулиці Комсомольській у Полтаві та забезпечивши державним «академічним пайком».

Автор ставить за мету через призму відображення характеру більшовицької влади, особливостей її соціальної парадигми показати деякі адаптаційні процеси в середовищі полтавської інтелігенції. У процесі роботи з архівно-кримінальною справою репресованого єпископа полтавського і прилуцького Василя Зеленцова [6] нам вдалося виявити кілька документів, котрі безпосередньо вказують на близькі погляди і настрої, очевидно, й дружні стосунки останнього з Павловським, а також дозволяють зробити припущення, що вченого очікував арешт і чекістські застінки.

У 1919 році більшовицькі війська, витіснивши денікінців, остаточно встановили радянську владу на території України. Населення опинилося в умовах тотального «червоного терору». Його хроніка і форми здійснення в Полтаві відображені у щоденнику О.Несвіцького. Так, автор вказує на арешти серед інтелігенції (М.Я.Рудинський та дві його сестри, К.Я.Мощенко, Воропай, Гусеченко, М.Ф.Максимов, С.І.Шкроб, Жаботинський, повторно – Н.Я.Старицька, ув'язнені в концтабір священики О.В.Каменський і Г.Тарасенко, К.Ляхович та інші), примусове збирання для робітників Донбасу «білизни, одягу, чоботи і взагалі все, що стосується одягу і взуття, а також різний посуд», дорожнечу [7, с.238]. Ціна фунта хліба на базарі сягала одностороннього заробітку робітника або радянського чиновника. Влада навіть встановила норми запасів продовольства на одну людину, які можна було тримати у помешканні: не більше пів пуда борошна, 5 фунтів сала, 2 фунтів цукру, 3 фунтів солі, 10 коробок сірників, пів фунта тютюну тощо.

Чи не найчастіше автор щоденника згадує про розстріли, котрі проводили полтавські чекісти, про що повідомляли газети: в 1921 році 29 січня розстріляли 8 чоловік, 2 лютого – 34, 15 травня – 10 і т.д. Він влучно характеризує роль карального органу більшовиків: «судячи з усього ЧК залишається як і раніше при всіх своїх правах на майно і саме життя міста» [7, с.240]. Спрощена система судочинства передбачала винесення смертних вироків революційними трибуналами і так званими «трійками» на підставі наказу президії ВЧК від 17 березня 1920 року за підписом Ф.Дзержинського.

Чекісти фактично безкарно займалися реквізиціями і привласненням майна під час обшуків, про що отримували неодноразові нагадування від губревкому: «В Губчека. 23.04.1920 г. Губревком предлагает всё реквизируемое конфискованное имущество немедленно же передавать в соответствующие отделы, кому по праву принадлежит ведать этим...», а також «В Губчека. 28.04.1920 г. Губревком предлагает все конфискованные сладости, находящиеся в распоряжении Губчека, выдать немедленно тов. Ганенко для

распределения в подведомственных Отделу социального обеспечения приютах» [8, с.23]. Про моральне обличчя представників «караючого меча» партії свідчить той же О.Несвіцький: «В нашей квартире реквизирована была одна комната чекистом-латышом Бернардовым, негодяем порядочным, который, уезжая, украл ковёр, образ, висевший в комнате, бронзовые статуэтки с моего письменного стола, посрывал плюшевую обивку с мебели и пошил себе из неё туфли» [8, с.30].

Одним із головних напрямів боротьби більшовиків за утвердження нового типу суспільних відносин була антирелігійна політика. Загостренню державно-церковних відносин сприяла кампанія вилучення церковних цінностей, апогей якої припадає на 1921-1922 рр. Приводом до її розгортання послужив голод 1921-1923 рр., спровокований не стільки посухою, скільки непосильною продрозкладкою на селі. Кампанію вилучення держава планувала використати для провокування церковного розколу й остаточного знищення ослаблених релігійних інституцій як ідеологічного конкурента. Справа церковного розколу й боротьба проти духовенства і віруючих була покладена на ЧК – ДПУ. У структурі спецслужби було створене 6-те так зване антирелігійне відділення, котре й займалося пошуками контрреволюції в церковно-релігійному середовищі та безпосередньо контролювало процес вилучення, обліку, зберігання й транспортування вилучених цінностей, а також виявленням випадків саботажу, приховування чи відкритого протесту.

Серед полтавського духовенства вирізнявся своїм авторитетом священник Троїцької церкви, з 1925 року єпископ Полтавський і Прилуцький, Василь Зеленцов, котрий належав до послідовників репресованого патріарха Тихона. Якщо більшість священників покійно виконували розпорядження органів влади, то В.Зеленцов відкрито висловлював обурення методами вилучення і висловив недовіру щодо цільового використання вилучених цінностей у майбутньому. Зокрема на запитання слідчого про зміст однієї з проповідей, священник пояснив: «Я звертав увагу віруючих на те, що гнів Божий може обрушитися на нас, якщо вилучені церковні цінності підуть не на голодуючих, а на буденні життєвські потреби. ... у мене не вистачає гарантій бути впевненим, що вони підуть тільки на голодуючих». Слідчий, звісно, трактував висловлене тенденційно, уточнюючи: «Іншими словами, ви закликали до нездачі цінностей і чинити опір вилученню? – «ні, я лише висловив недовіру до того, чи в змозі буде радянська влада виконати цілком свій намір використати їх за призначенням». Він вважає набагато ефективнішим компенсувати вартість цінностей хлібом і грошима для потреб голодуючих [6, арк.37 зв.].

І.Ф.Павловський помер 27 травня 1922 року, а 30 травня було заарештовано В.Зеленцова. Цього ж дня в його помешканні було проведено обшук і виявлено копію, написану від руки, цілком таємної телеграми, адресованої голові губвідділу ДПУ Е.Лінде за підписом голови комісії по вилученню церковних цінностей. Як з'ясується незабаром, текст цієї телеграми передав Зеленцову Павловський. Про джерело її отримання останнім у справі не йдеться. Незважаючи на психологічний стан членів родини, чекісти

проводять обшук у будинку покійного вченого. Документи містять ордер №53 на проведення обшуку «у Павловского Ивана Францевича, проживающего на ул. Пушкинской и Прохоровской. И в зависимости от обыска, задержать гр. Павловского. 3 июня 1922 г. Сотр. ГПУ Катрусь». У «требовании №2585» наголошувалося: «При обыске обратить особое внимание на переписку, книги, и разного рода бумаги».

Обшук проводився ретельно того ж дня. В протоколі зазначалося: «3 июня 1922 г. При обыске присутствует понята Фролова Вера Ивановна, живущая в этом доме. Ничего не обнаружено. Взят один лист, написанный Павловским. Примечание: И.Ф.Павловский умер 27.05.22 г., похоронен 29.05.22 г.». Проведена почеркова експертиза підтвердила, що почерк на вилученому тексті телеграми у Зеленцова і на аркуші, взятому з робочого столу Павловського, ідентичні, про що у справі є окрема довідка.

Цього ж дня слідчий пише донесення у справі Зеленцова: «Согласно ордеру от 3.06.22 г. сотрудник ГПУ произвёл обыск у гр. Павловского. При обыске ничего не обнаружено. Сам Павловский умер 27.05.22 г.» [6, арк.11, 12, 13, 14, 15-15 зв.].

В.Зеленцов на допиті все ж стверджує, що текст, вилучений у нього, є написаним власноручно. Ці дії трактують як шпигунство, оскільки документ є суворо таємним і був здобутий незаконним шляхом, а зміст його розголошений. Ці та інші інкриміновані звинувачення потягнули присудження смертної кари священникові, відміненої через деякий час через рішучі протести.

Про що ж ішлося в телеграмі, події навколо якої набули такого резонансу? Наводимо її текст мовою оригіналу із збереженням пунктуації та орфографії: «Харьков. ГПУ. Предцензком.

Сводка на 29.04.1922 г.

Агитационная кампания проведена по всей губернии, поднят вопрос изъятия ценночтей на большинстве заводов, фабрик, учреждений, воинских частях, пройдя под лозунгом: «Не дадите – отберём!». В особенности агитационная работа проводилась агитпропом с широким участием ГКЦС, женотдела, КСМ и подива. В городах состоялось до 40 докладов, по которым вынесены единогласные резолюции положительного характера, общее количество проголосовавших – до 15 тысяч человек. На 6 предприятиях собрания не состоялись ввиду неявки. Водопроводчики и транспортники в количестве 142 человек высказались против изъятия. В местной газете даётся информация о ходе изъятия – помещено всего 800 статей, заметок, резолюций.

Отношение крестьян к изъятию пассивное, неоткрыто отрицательное. В Конградском и Кобелякском уездах изъятие заканчивается при активном участии крестьян, даже духовенства. В уездах инцидентов не было. При изъятии церквей в городах были два инцидента, причём у Полтавской церкви на базаре собрались до 1 000 человек, преимущественно торговцев, поднят протест, но Комиссия не прекратила работу и проводила изъятие в их присутствии.

28.04 при снятии риз в Сретенской церкви за киотой Божьей матери найдено 17 серебряных ложек, около 500 николаевских рублей, столько же петлюровских. Характерно отсутствие описей до 1917 года, невозможно определить, но основания для привлечения к суду ревтрибунала имеется в отношении последней церкви за исключением автокефальной, где всё в порядке. Автокефалисты держатся лояльно и не препятствуют изъятию. В уездах изъятие проходит в 9-ти церквях, осталось 7. В уездах приступлено к изъятию в 2-х монастырях, согласно инструкции высланы уполномоченные.

В городе изъято 20 пудов 27 фунтов 33 золотника 27 долей серебра, бриллиантовых вещей 15 золотников 24 доли, жемчуга 23 золотника 18 долей, камней 376 из коих чистый вес бриллиантов 14,75 карата.

Из Конградского уезда поступило 8 пудов 94 золотника серебра. Всего серебра 29 пудов 12 фунтов 29 золотников 39 долей.

В церквях оставлены согласно инструкции необходимые для служения предметы на срок от 4-х дней до 2-х недель, в распоряжение губкомиссий для представления малоценных вещей.

Губкомиссия заседала семь раз, кроме того имеются летучие заседания перед каждым изъятием. В городах работа будет закончена в срок.

№ 22 / 2580.

Предгубценизком – Линдэ.

Верно. Секретарь ГО ГПУ – Копелевич»

Скориставшись цією інформацією, В.Зеленцов намагається сам і через інших священиків повідомити полтавське духовенство про дотримання інструкцій, не ховати інвентарні книги та інші застороги. Він у записці до отця Алексія (прізвище не вказане) пише: «Эта телеграмма, близко касающаяся полтавского духовенства. Только она составляет очень щекотливый окрас для того, кто лишь станет её читать. Поэтому прошу не разглашать источника и далее не упоминать самого слова «телеграмма». Мне кажется, что необходимо, не созывая пастырского собрания, что неудобно, немедленно предупредить как либо отцов-настоятелей о том, что в телеграмме сказано».

Отже, підсумовуючи аналіз наведеної інформації, можемо констатувати, що І.Ф.Павловський негативно ставився до політики більшовиків, зокрема в галузі релігії. Це впливає з його конкретних кроків, спрямованих на врятування від арештів представників полтавського духовенства у ході кампанії вилучення церковних цінностей. Самого ж ученого від арешту врятувала, очевидно, тільки смерть. Ймовірно, його родина мала підстави боятися влади, а вона, в свою чергу, ставитися з підозрою до політичної благонадійності нащадків Павловського.

Джерела та література

1. Коротенко В. Особистий архівний фонд І.Ф.Павловського в ЦДІА України // Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава, 1993. – С. 108-112.

2. Пустовіт Т. З родинного фотоальбому Павловських // Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської Вченої Архівної комісії. – Полтава, 1993. – С. 232-235.
3. Шендрик Л. І.Ф.Павловський (1851-1922) – перший директор музею історії Полтавської битви // Рідний край. Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2009. - №1 (20). – С.199-202.
4. Стороха Є. І.Ф.Павловський як біограф І.П.Котляревського // Край. – 2011. - №82, лютий. – С. 5-6.
5. Безверхній О. До питання про зв'язки І.Ф.Павловського з істориками та громадськими діячами Швеції // Край. – 2011. - №82, лютий. – С. 6-8.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України у м. Києві. – Ф.6. спр. 72073 – ФП.
7. Із щоденника О.О.Несвіцького «Город Полтава в дни революции и в смутное время 1917-1922» // Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава, 1993. – С. 238-249.
8. Парамонов Ю., Бабенко Л. та ін. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919-1991). – Полтава: АСМІ, 2005. – 206 с.

Людмила Шендрик

Полтавський церковний історико-археологічний комітет та його роль у фундації музею Полтавської битви на Шведській Могилі

Вагомий внесок у становлення і розвиток краєзнавства, музейної справи, церковної археології, розшук, вивчення, публікацію, збирання і збереження пам'яток церковної старовини зробили Церковно-археологічні товариства та комітети, створені у другій половині ХІХ століття на території України. Саме вони фондували церковно-археологічні музеї-давньосховища. Першим в Україні таким музеєм був створений 1872 року Церковно-Археологічний музей при Київській Духовній Академії (КДА) [2, с. 96]. За зразком ЦАТ, враховуючи його досвід наукової і пам'яткоохоронної праці, такі установи почали створювати і в інших українських епархіях: Свято-Володимирівське православне братство з давньосховищем (1887 р. у м. Володимирі-Волинському), Волинське церковно-археологічне Товариство з давньосховищем й історичною бібліотекою (1893 р. у м. Житомирі) [1, с. 277]. В кінці ХІХ – на початку ХХ століття починають функціонувати епархіальні музеї (давньосховища) у Кам'янці-Подільському, Холмі, Полтаві, Чернігові, у Львові (заснований митрополитом А.Шептицьким у 1905 році такий музей згодом став Національним). До складу ЦАТ входили випускники КДА (духовенство епархій, вчителі місцевих духовних семінарій і училищ), фахові історики, етнографи, мистецтвознавці, аматори-ентузіасти. Комплектувалися давньосховища (музеї) шляхом придбання пам'яток, обміну і пожертвувань. Пам'ятки надходили з церковних і монастирських ризниць і бібліотек, з розкопок, від приватних осіб. На 1915 рік Київський церковно-археологічний

музей мав найбільшу колекцію в Україні – 43 тисячі одиниць зберігання (як сакральні, так і світські старожитності); друге місце посідав Львівський (25 тисяч пам'яток).

Співробітниками церковно-археологічних музеїв у процесі фондової роботи вперше на території нашої країни були розроблені принципи систематизації та класифікації церковних пам'яток, їх атрибуції та використання в музейних колекціях. Отже, науковці, причетні до створення і діяльності давньосховищ, не тільки збирали і зберігали старожитності, а й вивчали, робили їх доступними широкому колу науковців та аматорів. Створені музеї були доступними для громадського відвідування, музейний матеріал використовувався і у навчальному процесі. Окрім наукової і екскурсійної роботи, церковно-археологічні музеї займалися й виставковою діяльністю – брали участь у виставках або самі створювали такі виставки на основі своїх фондів. Цими музеями в процесі їх функціонування була зібрана значна кількість унікальних пам'яток: античних, азійських, західноєвропейських, східнослов'янських, східних християнських, - а відтак своєю роботою вони долучилися до створення вітчизняної системи музеїв та формування в Україні системи охорони пам'яток.

Полтавський церковний історико-археологічний комітет було засновано 1906 року [5, с. 3]. Ініціатива його відкриття належить Преосвященному Іоанну (С.Смирнов), єпископу Полтавському і Переяславському. Ще в 1904 році, відразу після очолення Полтавської кафедри, Владика Іоанн, зацікавившись місцевою церковною старовиною, висловився про створення у Полтаві церковного давньосховища [5, с. 44]. На початок 1906 року єпископ Іоанн згуртував навколо себе невелике коло осіб, котрі цікавилися церковною археологією, й запропонував приступити до відкриття в Полтаві Церковного Історико-Археологічного Комітету. Проект Комітету, за дорученням Владики Іоанна, розробив дійсний член Імператорського С.-Петербурзького Археологічного Інституту Володимир Олександрович Пархоменко (1880-1942 рр. життя, полтавець, вихідець із родини священика), який незадовго до цього прибув до Полтави і став викладачем церковної історії в духовній семінарії [5, с. 37]. Для обговорення складеного В.Пархоменком проекту Комітету та вирішення інших питань, пов'язаних з його відкриттям, 21 червня 1906 року єпископ Іоанн провів спеціальну нараду з ініціативною групою майбутнього Комітету [5, с. 38]. Після наради до Священного Синоду було відправлено клопотання з проханням про відкриття у Полтаві установи, котра б опікувалася предметами місцевої церковної старовини. Допоки чекали відповіді із Синоду, В.Пархоменко, за дорученням Вл. Іоанна, розіслав по єпархії звернення – прохання надсилати церковні старожитності для давньосховища, яке має відкритися. Наприкінці жовтня 1906 року Владика Іоанн отримав Указ Св. Синоду від 26 жовтня 1906 року за №11852, в якому повідомлялося, що „Св. Синод своїм визначенням від 11-21 жовтня за №5771 постановив: заснувати в місті Полтаві при архієрейській кафедрі церковний історико-археологічний комітет з давньосховищем при ньому й затвердити його статут” [5, с. 18].

Відкриття заснованого Комітету відбулося в будинку архієрея 2 листопада 1906 року о 18 годині 30 хвилин. На цьому першому засіданні було обрано і склад Комітету, до якого увійшли як духовні, так і світські особи: єпископ Прилуцький Феодосій, ректор Полтавської семінарії архімандрит Варлаам, протоієреї М.Уралов, І.Галабутський, кафедральний протоієрей Ф.Лазурський, викладач Петровського Полтавського кадетського корпусу – знавець місцевої старовини І.Ф.Павловський, директор психіатричної лікарні О.Мальцев, викладач семінарії М.Орлов, священник В.Трипольський та інші. Очолив Комітет Владика Іоанн. Рада Комітету, згідно зі статутом, була обрана на три роки. Обов'язки діловода (тобто наукового секретаря) і завідувача давньосховищем були покладені на В.Пархоменка, обов'язки казначея і помічника завідувача давньосховища – на особистого секретаря єпархіального архієрея – Г.Житецького[5, с. 3]. Рада Комітету звернулася до духовенства єпархії з тим, щоб переглянули старожитності у своїх храмах і без дозволу єпархіальної влади нікому не віддавали і не продавали старих церковних речей, а повідомляли Комітет про їх наявність. Звіт про роботу Комітету за рік діяльності – на листопад 1907 року, складений В.Пархоменком, свідчить, що у давньосховищі було зібрано 863 предмети: стародруки, рукописи, різноманітні сакральні речі (дароносці, дискоси, звідниці, хрести, лампади, плащаниці, фелони) [5, с. 44]. Отримані речі були атрибутовані, в спеціальних книгах велися записи, звідки поступив той чи інший предмет, час його вступу, особа, яка його надала, час виготовлення предмета; кожен предмет отримав свій інвентарний номер, - тобто проводилася скрупульозна робота із систематизації колекції, створення експозиції давньосховища. Для атрибуції речей Комітет запрошував відомих фахівців. Так упродовж 23-27 квітня 1907 року у давньосховищі працював Орест Левицький (1848-1922 рр. життя, уродженець с. Маячки Кобеляцького повіту (зараз Новосанжарський р-н), історик, секретар Київської Археологічної комісії, згодом один із засновників Академії Наук України). Вчений визначив чимало найцінніших предметів колекції, серед яких 8 рукописів 16 століття, стародруки, картини з біблійними сюжетами, сакральні речі XV-XVI століть і енкалпйон (наперсний хрест-мощовик) XII століття[5, с. 26].

Наукову атрибуцію речей проводили директор Київського музею М.Біляшівський, професор Київського університету, історик мистецтва І.Павлуцький. Останній відзначив високий художній рівень шитва на фелонях, що є творами українського мистецтва. З дозволу завідувача музею професор І.Павлуцький сфотографував ці унікальні твори для презентації їх на археологічному з'їзді, що мав відбутися в Чернігові[5, с. 43]. Окрім наукової роботи, проводилася й екскурсійна: давньосховище було відкрите для відвідувачів. Давньосховище (під нього відвели три кімнати одного з будинків єпархіальної консисторії) було освячене Владикою Іоанном 16 вересня 1907 року і відкрито для відвідувачів щонеділі з 12 до 14 години [5, с. 44]. Відповідно до записів у журналі, це були члени Полтавської Вченої Архівної

Комісії, члени Церковного Історико-Археологічного Комітету, духовенство єпархії, викладачі і вихованці гімназій, духовної семінарії і просто городяни.

Поважним був і список почесних членів Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету, серед яких як відомі вчені, так і громадські діячі, котрі сприяли його роботі: М.Покровський, директор Імператорського С.-Петербурзького Археологічного Інституту, професор О.Левицький, професор Київської Духовної Академії М.Петров, О.Успенський, директор Московського Археологічного Інституту, князь В.Кочубей, графиня П.Уварова та інші [5, с. 46].

Діяльність Комітету, звіти про стан давньосховища, фінансові звіти, акти ревізійної комісії заслуховувалися на засіданнях Комітету, а також доповіді з історії місцевих монастирів і церков, результати обстеження сакральних пам'яток єпархії. Комітет обмінювався досвідом роботи з такими ж Комітетами України, його члени виступали з науковими доповідями на археологічних з'їздах; з результатами своєї роботи Комітет знайомив населення губернії на шпальтах місцевої преси - „Полтавських єпархіальних відомостях”, „Полтавських відомостях” та у своїх спеціальних виданнях – „Працях Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету” (до 1917 року було видано три збірки праць). Комітет своїм коштом видавав і окремі дослідження своїх членів, зокрема книгу В.Пархоменка „Нарис історії Переяславсько-Бориспільської єпархії”. Видання Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету отримали схвальні відгуки у пресі – на сторінках „Журналу Міністерства Народної освіти”, „Урядового вісника” [6, с. 72].

Давньосховище мало і свою бібліотеку, в якій були видання з історії, етнографії, мистецтва, різна довідникова література, необхідна для атрибуції предметів, що надходили до музею („Палеографія” професора О.Соболевського, „Архівознавство” Воронова, „Російська нумізматика” Маркова, „Стародавні ікони”, „Значення іконописного оригіналу”, „Нариси з історії іконописання” О.Успенського та інші); „Праці Полтавської Вченої Архівної Комісії”, власні видання та дослідження ЦАТ з інших регіонів України [5, с. 43]. Тобто була сформована фахова книгозбірня, необхідна для наукової і музейної роботи.

Особливої уваги заслуговує робота Комітету зі збереження „сивих скель віків” – давніх храмів Полтавщини. Їх огляд на теренах єпархії здійснював член Комітету етнограф і мистецтвознавець, завідувач історико-етнографічним відділом губернського музею Костянтин Мощенко. Вже на другому засіданні Комітету 9 листопада 1906 року Владика Іоанн порушив питання про стан і способи збереження запорізької Покровської церкви в Ромнах, зведеної коштом останнього кошового Запорозької Січі Петром Калнишевським у 1764 році [5, с. 5]. На всіх наступних засіданнях Комітету, аж до перенесення, зведення Покровської церкви на новому місці в Полтаві (на подвір'ї архієрейського дому) і освячення 28 червня 1909 року, - вирішувалися питання як суто наукові, так фінансові і правові щодо збереження козацької пам'ятки:

дотримання законності (переговори з громадою храму щодо його вартості, за 4800 карбованців прихожани передали церкву Комітету), способи демонтажу, перевезення і зведення на новому місці, реставрація іконостасу. Отже, була проведена колосальна робота з урятування національної реліквії – музеєфікації храму. Власне на кожному засіданні Комітету розглядали питання про стан старих храмів Єпархії і вирішувалися способи про реставрацію церков, які її потребували; всі храми були сфотографовані і створено спеціальний альбом із цих фотографій (дозвіл на фотографування від Комітету мали Й.Хмелевський, В.Бучневич) [6, с. 84].

Значна увага приділялася Комітетом й охороні та опису документів колишніх протопопських правлінь, які на цей час знаходилися в архівах повітових міст. За постановою Комітету громадські протоіереї отримали спеціальні інструкції щодо охорони і опису архівів та залучення до означеної роботи місцевої інтелігенції й духовенства [6, с. 87].

Високо оцінена була діяльність Полтавського церковного історико-археологічного комітету на XIУ Всеросійському Археологічному з'їзді, який відбувся у серпні 1908 року в Чернігові. На засіданні Вченого Комітету з'їзду наголосили, що із 30 обласних ЦАТ, котрі діють у Росії, слід виокремити три, які вигідно вирізняються своєю діяльністю від інших і серед цих трьох – Полтавський [6, с. 73]. У роботі з'їзду взяли участь полтавці: І.Ф.Павловський, В.Пархоменко (виступив з науковою доповіддю і виконував обов'язки секретаря секції церковних старожитностей), В.Трипольський (на цей час завідувач Полтавського давньосховища, на з'їзді представив виставку полтавських старожитностей: плащаниця 1466 р., хрест домонгольського періоду, срібна чаша 16 ст., декілька рукописних книг 15-16 ст. та ін.) [6, с. 72]. Володимир Пархоменко, на запрошення Імператорського Московського археологічного товариства, взяв діяльну участь у підготовці і проведенні ХУ Археологічного з'їзду, що відбувся в липні 1911 року у Новгороді, на якому представив роботу Полтавського церковного історико-археологічного комітету й подав анотацію унікальних речей давньосховища [7, с. 181].

На кінець 1909 року, тобто за три роки функціонування, у Полтавському давньосховищі нараховувалося 1150 предметів. Каталог експонатів уклав завідувач музею В.Трипольський і був виданий Комітетом у кількості 1500 примірників 1909 року [4, с. 139]. Показовою є характеристика колекції Полтавського давньосховища, написана професором Київського університету Св. Володимира В.Перетцом (відомим знавцем археології) після його ознайомлення з колекцією музею у червні 1910 року: „Давньосховище багате на пам'ятки старовини...в ньому є унікальні зразки давнього шитва ХУІІ-ХУІІІ століть, плащаниці ХУ – ХУІІІ століть, серед яких звертає на себе увагу плащаниця 1466 року з вишитим записом, котрий сповіщає, що ця плащаниця була вишита кн. Оленою. Є в Давньосховищі хрести, панагії, художньої роботи ікони ХУІІ – ХУІІІ століть. Особливо привертають увагу ікони „Святе сімейство”, „Апостол Петро” у вигляді типового українця, „Великомучениця Варвара”, картини „Страшного Суду” з значною кількістю місцевих деталей”

[7, с. 209]. Головний акцент професор В.Перетц та його стипендіанти, котрі були з ним, С.Маслов, В.Маслов, О.Грузинський, зробили під час огляду і дослідження колекції рукописів і стародруків. Серед них найвидатніша пам'ятка – Пересопницький рукопис – Євангелія. „В Полтаві, в Єпархіальному давньосховищі, - писав В.Перетц, я перш за все оглянув Пересопницьке Євангеліє. Хто не бачив в натурі орнаментів Пересопницького рукопису, той не має ніякого уявлення про цю пам'ятку старовинного мистецтва: вишуканість малюнку в стилі Відродження, ще не звільгаризованого малодосвідченими рисувальниками, різноманітність, свіжість і міцність фарб указують на те, що над художнім оздобленням трудився небуденний майстер свого часу, до котрого далеко іншим, які залишили свій слід у мистецтві Євангелій та інших рукописів ХУІ ст.” [7, с. 211]. Тоді ж за ініціативи В.Перетця та О.Грузинського (згодом відомий учений-палеограф) у давньосховищі працювала особлива переписиця, яка й переписала Пересопницьке Євангелія для його подальшого дослідження і перевидання у Києві [7, с. 211]. Висока оцінка колекції давньосховища В.Перетцем була прокоментована у звіті наукового секретаря Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету І.Авраменка за п'ятиріччя діяльності: „...ці відгуки красномовно свідчать про те, що недаремно Полтавські Архіпастирі трудяться над збором пам'яток старовини у своє Давньосховище. Останнє є новим джерелом, звідки беруть свій початок нові археологічні роботи вчених дослідників” [7, с. 212].

Діяльним членом Полтавського церковного історико-археологічного комітету і членом Ради Комітету був І.Ф.Павловський, котрий збирав матеріали з історії єпархії, виступав з доповідями на засіданнях Комітету. Івана Франзовича ми називаємо „батьком” музею Полтавської битви на Шведській Могилі, бо саме він ще 1895 року виступив з ініціативою створення такого музею і з того часу доклав чимало зусиль для його відкриття.

Проте це стало можливим за підтримки Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету і Владики Іоанна особисто. Хронологію цієї епохальної роботи можна устійнити на підставі документів Комітету. На засіданні Комітету 16 січня 1907 року з ініціативи Владики Іоанна обговорювалося питання про відкриття при Комітеті особливого музею на Полі Полтавської битви, який би був спеціально присвячений цій події [5, с. 40]. Отже, від самого початку його діяльності розпочався збір експонатів для „відкриття при Комітеті музею на Полі Полтавської битви”, а І.Ф.Павловському було доручено звернутися до осіб, які мають необхідні предмети для музею, з проханням висилати їх Комітету. На засіданні Комітету 13 березня 1907 року, яке проходило в присутності Начальника губернії камергера Височайшого Двору В.Князева, І.Павловський виступив з проектом заходів створення музею на полі Полтавської битви. Було вирішено на попередні роботи з облаштування музею виділити із коштів комітету 200 крб. і взагалі „...прискорити збір предметів для цього музею з тим, щоб приурочити його відкриття до 200-річного ювілею Полтавської битви 27 червня 1909 року” [5, с. 41]. Географія пошуків експонатів, яку проводив І.Ф.Павловський, вражаюча: провідні

музейні установи, архіви, бібліотеки Києва, Москви, С.-Петербурга, Стокгольма, а також на теренах Полтавської губернії. 27 березня 1907 року Комітет затвердив план підготовчих робіт з облаштування музею на полі Полтавської битви, який склав І.Ф.Павловський. На засіданні 10 квітня 1907 року Комітет виділяє 85 крб. для виготовлення моделі першого пам'ятника в пам'ять про Полтавську битву, спорудженого коштом П.Руденка. Водночас І.Павловський отримує 200 крб. на видання своєї праці про Полтавську битву (знову ж таки як підготовчі заходи до 200 річчя баталії) [5, с. 60]. На засіданні Комітету 5 жовтня 1907 року Владика Іоанн повідомив, що 2 вересня 1907 р. „совершил закладку особого музея на поле Полтавской битвы, который имеет быть специально посвящен воспоминанию об этой преславной виктории») [5, с. 34]. В.Пархоменко у річному звіті діяльності Комітету 25.11.1907 р. повідомив, що „приступили до облаштування музею на полі Полтавської битви”, а І.Ф.Павловському були виділені кошти на придбання речей для майбутнього музею. 25 листопада 1907 року на загальних річних зборах Полтавського Церковного історико-археологічного Комітету І.Ф.Павловський доповів про предмети, які вже зібрані для музею Полтавської битви і отримав подяку за проведену роботу. На листопад 1907 року І.Ф.Павловський у давньосховищі відібрав 35 предметів для музею Полтавської битви [5, с. 51]. Із фінансового звіту Комітету за період від 16.11.1906 р. по 25.11.1907 р. видно, що полтавський фотограф Й.Хмелевський отримав від Комітету 80 крб. за фотографії для музею на полі Полтавської битви, а 12 крб. – Каренберг за рамки для цих фото [5, с. 60].

У 1908 році робота зі збирання предметів для музею продовжується, на засіданнях Комітету затверджується поданий І.Ф.Павловським список осіб та установ, до яких потрібно звернутися за сприянням у справі відкриття музею на полі Полтавської битви.

На засіданні Комітету 4 березня 1908 року була заслухана доповідь священика Сампсоніївської церкви на Шведській Могилі Л.Діатоловича про переговори, які він проводив із петербурзьким художником А.Соколом щодо розписів музею і церкви на Шведській Могилі. Комітет постановив надати А.Соколу повноваження на огляд необхідних місць і вивчення в Петербурзі, Москві та околицях обох столиць орнаментів петровської епохи, які необхідні для розпису музею на полі Полтавської битви [6, с. 83]. 2 квітня 1908 року на ім'я Владика Іоанна прийшов лист від графа С.Д.Шереметєва, що він може надати портрет фельдмаршала Б.П.Шереметєва для музею [6, с. 84]. 9 червня 1908 року Комітет отримує письмові відповіді від командирів полків, які брали участь у Полтавській битві, з викладенням історичних даних цих полків. Для музею присилає картини і князь Куракін [6, с. 88]. На потреби музею І.Ф.Павловський отримує від Комітету 200 крб. (це із коштів, які були асигновані Військовим Міністерством на обладнання музею на Шведській Могилі [6, с. 105].

У звіті роботи Комітету за листопад 1907- листопад 1908 року В.Пархоменко підкреслив, що Комітет збирав речі – портрети, книги, зброю та

ін. і приступив „к устройству помещения для другого музея”, який буде розміщуватися на Шведській Могилі, і, як спеціально присвячений Полтавській битві, буде відкритий до 200-літнього ювілею битви – 27 червня 1909 року [6, с. 73].

5 листопада 1908 р. на засіданні Комітету слухали доповідь І.Павловського про кількість предметів, зібраних для музею. Також доповідь священника Л.Діатловича і художника А.Сокола про роботи щодо облаштування і розписів музею на Шведській Могилі. Комітет постановив роботи із пристосування приміщення для музею на Шведській Могилі проводити тільки за консультацією І.Павловського [7, с. 189].

У цей же час від Чернігівської Архівної Комісії прислали в дарунок Комітету для музею на полі Полтавської битви один шведський зарядний ящик та декілька рукописів, які стосувалися Полтавської битви [7, с. 194].

2 листопада 1909 року Комітет на спеціальному засіданні підвів підсумки трирічної діяльності, де, зокрема йшлося про роботу зі створення музею на Шведській Могилі: „...Комітет брав діяльну участь в організації музею на полі Полтавської битви. Через Комітет направлялися в цей музей предмети, книги, зброя. Музей на полі битви відкрили до дня Полтавських урочистостей” [7, с. 207]. До 200-річчя Полтавської битви Комітет підготував і розкішні ювілейні альбоми видів Шведської Могилі, з внутрішніми видами Сампсоніївської і Могильної церкви (тобто каплиці Св.Петра і Павла) [7, с. 205].

Комітет високо поцінував роботу І.Ф.Павловського, адже саме він комплектував колекцію музею Полтавської битви на Шведській Могилі. Робота, як видно, проводилася у стислі строки, часто доводилося коригувати попередні плани. Адже, коли до 200-річчя, у 1906-1907 роках розширили Сампсоніївський храм, Владика Іоанн запропонував облаштувати музей на верхньому поверсі дзвіниці цього храму, а також внизу, в двох кімнатах. Тому-то й художник А.Сокол, який займався розписами храму, мав відповідно художньо оформити кімнати, відведені для музею, і ця робота проводилася до середини грудня 1908 року. Тільки на засіданні в Петербурзі Міжвідомчої комісії, котра займалася підготовкою до 200-річчя Полтавської битви, 15 грудня 1908 році полтавський губернатор М.Муравйов запропонував виділити 5 тисяч карбованців на зведення окремої будівлі для музею. За проектом і під наглядом архітектора С.Носова (члена Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету) було зведено невеликий будинок (на схід від головного входу Сампсоніївської церкви) для музею [3, с. 3]. Експозицію музею І.Ф.Павловський оформив особисто за два місяці, допомагали також колеги та кадети Петровського Полтавського кадетського корпусу.

Наступного, 1910 року, за клопотанням Владика Іоанна, Св.Синод із процентів капіталу Й.Судієнка, виділив 5,5 тисяч карбованців на дві бічні прибудови до будівлі музею, з метою його розширення і розміщення вінків, які були покладені до пам'ятників, під час урочистих заходів з нагоди 200-річчя Полтавської битви [3, с. 3]. Й в наступні роки Полтавський Церковний Історико-Археологічний комітет продовжував опікуватися музеєм Полтавської

битви на Шведській Могилі: виділялися кошти на різні господарські потреби, зокрема на освітлення, на поповнення експозиції тощо [7, с. 217].

Отже, Полтавський церковний історико-археологічний комітет, створений як з науковою, так і пам'яткоохоронною метою, сприяв формуванню на Полтавщині музейної справи, започаткував музеєфікацію церков, створив літопис Полтавських храмів у фотоальбомі, проводив велику культурно-освітню роботу та став ініціатором фундації музею Полтавської битви на Шведській Могилі.

Джерела та література

1. Енциклопедія історії України: В 5 т./Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук.думка, 2003. – Т.2: Г-Д. – 528 с.
2. Литвин К. З історії формування етнографічної колекції виставки ХІУ археологічного з'їзду в Чернігові. // Сіверянський літопис. – 2011. - № 3. – с. 94-99.
3. Павловський И. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской Могиле. – Полтава: Электрич. Типо-Лит. Преемников «И.А.Дохман», 1910. – 34 с.
4. Трипольский В. Полтавское Епархиальное Древлехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии. – Полтава: Электрическая типография Г.И.Маркевича, 1909. – 141 с.
5. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып.1. – Полтава: Электрич.Типо-Лит. Торг. Дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1908. – 44 с.
6. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып.2. – Полтава: Электрич. Типо-Лит. Торг. Дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1908. – 76 с.
7. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып.3. – Полтава: Электрическая типография Г.И.Маркевича, 1912. – 225 с.

Вікторія Пащенко

Панас Мирний у спогадах сучасників

Дійсний статський радник, цивільний генерал, дворянин. Його кабінет займав найбільшу кімнату в усій казенній палаті. Але поза стінами цієї установи майже до смерті П.Я.Рудченко залишався невідомою загалові, загадковою людиною.

У листопаді 1871 року до Полтави переїхав 22-літній юнак. Саме йому судилося прославити наш край. Адже писав він про Полтавщину та її мешканців. Мова йде про П.Я.Рудченка (Панаса Мирного).

Усі більшою чи меншою мірою знайомі з творчістю письменника. А от якою людиною був Панас Мирний? Сам П.Рудченко не любив розповідати про себе й нікому не дозволяв публікувати бодай якісь дані зі своєї біографії: «Що ж до мого псевдоніму, біографії та патрета, то про се облиште думати тепера: хай, як умру, то і псевдонім розкриють, і біографію напишуть, і патрет змалюють, -- якщо тільки все це на що-небудь буде потрібне, а тепера, на мою думку, -- усе це лишнє» [3, с. 466], -- писав Панас Мирний до Сергія Єфремова. А в листі до миргородського лікаря Івана Зубковського зазначав: «...я за жизни своей не хотел бы рекламировать своей фамилии, *серьезно считая себя недостойным тех прославлений, какие создались вокруг имени Мирного*» [3, с. 580].

Наче виконуючи цей заповіт П.Рудченка, першу біографію було опубліковано у 1920 році, уже після смерті Панаса Яковича. У невеличкій брошурі «Панас Мирний. Посмертна згадка» сподвижник митця, художник, етнограф Грицько Коваленко писав: «Мирним себе нарик він, і така була його дійсна натура, -- надзвичайно лагідна, скромна, тиха, добра» [1, с. 3].

Про Мирного як людину ми дізнаємося зі спогадів сучасників. Співробітник П.Рудченка В.Станіславський через місяць після смерті письменника згадував, як після від'їзду ревізійної комісії з Кобеляцького скарбництва, у складі якої був Панас Якович, скарбник Данилевський сказав: «А знаєте, хто такий П.Я.Рудченко? Це ж Панас Мирний». Станіславський вірив і не вірив йому, аж поки, уже в 1892 році, коли в Полтаві йшла «Лимерівна», остаточно впевнився у словах Данилевського. «Живучи в Полтаві в ті роки, коли бувала тут об'єднана трупа Садовського і Саксаганського, я мав змогу бачити раз, коли на виклик «автора» вийшов на сцену Панас Якович і йому з низьким поклоном Заньковецька піднесла вінок» [13, с.1]. Того вечора, зачарований грою, зворушений до сліз, письменник забув свій кодекс – не розкривати псевдоніма. Так Панас Мирний вперше «розсекретив» своє друге ім'я. «Полтавские губернские ведомости» так писали про цю подію: «Начались шумные вызовы артистки и автора, который долго не показывался. Наконец, чуть не в десятый раз поднялся занавес и, окруженный артистами, предстал перед публикой автор пьесы, почти всем известный в Полтаве А.Я.Рудченко. Овации по адресу артистов и симпатичного автора удвоились, когда госпожа Заньковецкая, с глубоким поклоном, поднесла господину Рудченко подарок от артистов, которые тут же, окружив виновника шумных восторгов, аплодировали вместе с публикой. Картина то была невиданная в Полтаве и очень трогательная» [4].

Успіх вистави приніс нову славу її авторові, ще більшу пошану від тих, хто особисто знав Панаса Мирного.

Кілька десятиліть П.Рудченко служив у Полтавській казенній палаті (зараз – будинок міської ради), на другому поверсі був його кабінет. Кожного

відвідувача «вражали і понура, незграбна будівля помешкання, й пануючий скрізь бруд: запльована, забруднена підлога, вкрита недокурками, паперовим шматтям та іншим сміттям; поколупані, роками небілені стіни, товсті шари пороху й до всього того – постійний присмерк. Перший відділ Палати, що його начальником був П.Я., розташовувався в двох кімнатах», які були схожі на каземат, бо «мали один рядок вікон, що виходили на подвір'я, поросле старими високими й густими акаціями та берестками, через які в кімнатах 1-го відділу ніколи не бувало сонця, а завжди в них панував присмерок, особливо в хмарні дні, так що часами за працею просто очі лізли злоба! ... О, як тяжко, як нудно було в отсій брудній, прокурений тютюном ... кімнаті-труні провадить без кінця довгі години, дні, роки! День за днем!.. Рік за роком!.. Півжиття!..» [2, с. 240].

Але в 1907 році Палатою став управлявляти колишній міністр внутрішніх справ Маклаков. Його «вельможний естетичний смак і аристократичну натуру «шокировали» до обурення неприємний вигляд та вбога обстановка дорученої його піклуванню й керуванню установи» [2, с. 241]. От він, добувши грошей, заходився ремонтувати та перебудовувати приміщення. За короткий час установа набула приємнішого, європейського вигляду. «Замість холодного вестибюлю-льоуху й смітника з'явився теплий світлий вестибюль з кахляною штучною підлогою. Кожна кімната, пофарбована в різні кольори (для П.Я. в жовтогарячий), застелена чудовим паркетом. Скрізь проведено електрику з силою лампочок, електричні дзвоники, телефони... Вікна й двері прикрасили гардини та порт'єри, а підлогу «присутствия» та кабінету управителя вкрили прегарні килими» [2, с.241]. «Після ремонту П.Я. місця свого в канцелярії не перемінив, Але сів уже не за древній облізлий простий стіл із драною чорною цератою, а за справжній письмовий стіл-«бюро» «під горіх» на тумбах із зеленим сукном. ... Не на незграбний з продушеною цератовою подушкою дерев'яний стілець сів тепер П.Я., а на легеньке віденське (плетене) крісло» [2, с. 242].

Під час ремонту будинку урядових місць у 1923 році кімнати канцелярії відділу Панаса Рудченка, де він працював, залишилися за наказом влади без перебудови. А в столі Панаса Яковича ще довгий час після його смерті залишалися «таблиці, що він поробив для скорішого вирахування кількості дров, зроблені надзвичайно чепурно, але ж обшарпані від довгого тримання в руках» [13, с. 2].

Співробітники добре запам'ятали його високу видатну постать з обличчям поважної людини, «на його високому чолі ясно виявлявся розум, який ще ясніше світився в його орлиних очах, що вкупі з розумом і силою виявляли ще й безмежну його добрість до кожної людини». «Сам Мирний був високого росту, голова лиса, з сивою і великою бородою, носив окуляри, мав дуже ласкаву і приємну вдачу. Дуже приязний, ввічливий, але говорив дуже мало і більше любив слухати розмови товаришів» [5, с. 1].

В одязі Панас Якович виявляв скромність і смак: одягався в простого крою солідну одягу обов'язково темного кольору. «Так, ходив він звичайно в простому чорному двобортному піджаці, у високій гладженій глухій сорочці з

чорною краваткою-бантиком. Круглий чорний сукняний бриль навесні та восени, а влітку такого ж фасону солом'яний бриль; чорна смушева шапка взимку, звичайні пальта по сезону (взимку – зі смушевим коміром), а в спеку літню – чорна накидка. Незмінним супутником Панаса Яковича був і взимку, і влітку чорний парасоль, завжди скручений. Та ще всяк час товаришував йому рудий брезентовий складаний портфель, що його Панас Якович часто, особливо холодної години та в негоду, чіпляв на ремінці через плече» [2, с. 239], -- писав співробітник П.Рудченка М.Корсунський.

Великої неприємності завдавала Панасові Яковичу необхідність бути присутнім на урочистих службах у соборі в табельні дні, причому кожного разу за спеціальним оповіщенням поліцмейстера з наказу губернатора визначалась форма одягу. Здебільшого це була парадна форма, тобто треба було бути в мундирі, який мав носити кожен чиновник за своїм чином, зі шпагою, у трикутці. «У той день, коли батькові треба було йти в собор, він зранку був похмурий. Натягнувши на себе «хомут» і всю «зброю», батько, незалежно від погоди, обов'язково надівав поверх мундира пальто, «щоб собаки не гавкали», брав візника і при найменшій можливості наказував підіймати верх. Повернувшись із «благодарственного молебна», батько з неприхованим задоволенням скидав із себе всю цю мішуру, надягав свій звичайний піджак і тільки тоді обличчя його прояснювалось і він почував себе у своїй тарілці» [6, с. 4], -- згадував син П.Рудченка Михайло Панасович.

Заходячи до палати, Панас Якович обов'язково вітався за руку з усіма службовцями, які траплялися по дорозі. У своєму відділі він обходив з вітанням кожного, вимовляючи звичайне, незмінне для всіх привітання: «Доброго здоров'я!» М.Корсунський згадував, що, коли видавалася гуляща хвилина, Панас Якович, палячи цигарку, просто, по-товариськи розмовляв зі своїми співробітниками, *ніколи не розбираючи рангу й не поділяючи людей на «білу» та «чорну» кість*. Колегам у будь-якій справі П.Рудченко намагався допомогти чи то порадою, чи просто співчуттям. «Кожен знав, що дістане в нього найщиріше, найуважливіше, найпильніше ставлення і співчуття» [2, с. 250]. «Ні до кого й ніколи Панас Якович не виявляв ні злості, ні неприязні, ні презирства, ні роздратованості. Він був цілком незлосливий, нешкодливий і немстивий» [2, с. 250].

Співробітник П.Рудченка М.Корсунський називав Панаса Яковича *«наш друг, зразковий, невтомний працівник і вчитель незабутній»*, писав, що з іменинами чи ювілеями «всі радо й щиро вітали поважаного, справедливого й ласкавого начальника та чудесну людину, людину в цілковитім значенні цього слова, людину не в «футлярі», а *одверту душею й серцем, не гордовиту й не лукаву!»* [2, с. 248].

П.Рудченко був *«надзвичайно скромний, не шанобливий, не любоначальний, не кар'єрист»* [2, с. 248]. Із різним начальством Панас Якович тримав себе зовсім інакше: «ні тіні улесливості та низькопоклонства, ні краплі одміни в обличчі та постаті, ні йоти особливих поваги та пошани, ані найменшого остраху та замішання. Узагалі всією своєю істотою Панас Якович

ніби хотів довести, що ціну собі він знає та що він і розмовник однакові люди» [2, с. 248].

Часто начальство викликала Панаса Яковича для різних порад до кабінету. «Панас Якович ніколи не хапався на запитання, не кидав «печене й варене». Спокійно, не кваплячись, закінчував бесіду або роботу, а тоді вже й дріботів своєю характерною дрібною ходою...» [2, с. 248].

Могутній письменницький талант Панаса Мирного був скутий нелюбою службою. Але й у казенній палаті Панас Якович знайшов спосіб зайнятися роботою, до якої лежала душа. Завдяки П. Рудченкові там була створена чудова велика книгозбірня, що налічувала близько 3 тисяч книжок. Допомогу Панас Якович виявляв у тому, що просив у начальства порядний кредит на передплату журналів та купівлю книжок.

Вдома П. Рудченко був мудрим і турботливим батьком і дідусем, добрим сусідом. Онука брата Панаса Мирного Івана Білика Марія згадувала, як Панас Якович водив її по садку й пояснював назви квітів та дерев, привчав не боятися собак: «собака – друг, погляди ей в глаза – и она тебя никогда не тронет» [11, с. 2]. Дідусь Панас слідував, щоб Марія «не чванилась перед деревенской девочкой» [11, с. 3], хоча сама була з Москви. Вечорами Панас Якович часто розповідав дівчинці українські та свої казки. Саме від нього Марія вперше почула твори Короленка, Шевченка, Лесі Українки.

Якось колишній двірник і кучер Панаса Мирного С. Н. Кочубей купив якусь книжку на базарі й читав її вголос покоївці та кухарці, а вони сміялися. «Коли це заходить на кухню Панас Якович. Поцікавився, що я читаю, та й каже: «Погану ти книжку, Степане, читаєш. Хочеш, я тобі дам хорошу книжку?» І приніс мені «Енеїду» І. П. Котляревського. Дійсно, до чого ж хороша це книжка! А як почав я читати про пекло, дивлюсь, наша баба Параска (кухарка) хреститься. Усі жарти вона сприймала за дійсність і всі вечори водила своїх знайомих слухати «Енеїду». А я ще й додаю: «Це і вам, бабо, буде таке, якщо ви будете скупитися і погано мене годуватимете». Не знаю, чи то «Енеїда» допомогла, чи щось інше, а годувати мене баба Параска стала ще краще» [9].

Сини Панаса Мирного охоче проводили час у товаристві місцевих хлопчаків, які жили по сусідству з Панасом Яковичем. Середульшого Михайла батько навчав прислухатися до народної мови, до співу, радив записувати цікаві прислів'я, приказки. Говорив, що цим можна зробити велику користь для вивчення нашого багатого фольклору. Михайло Рудченко згадував, як батько подарував йому книжку зі своїми творами з таким написом: «Другому моему синові Міні! *Люби свою родину й чесно служи своєму народу.* Автор» [6, с. 1]. Своїм друзям Панас Мирний теж часто дарував книги. Яків Жарко писав: «Маю усі його твори, що виходили в Росії, з його написами мені і *бережу їх, як святощі*» [12, с. 7].

Сусід Панаса Мирного Панас Григорович Латиш, який товаришував із синами Панаса Мирного, із дитячих років запам'ятав купання у ставку й поїздки з сім'єю П. Рудченка на Ворсклу. «Плавав Панас Якович майстерно. Він міг

десятками хвилин лежати без руху на поверхні води. Це у нас викликало особливу заздрість. Усі ми хотіли так плавати! І Панас Якович із великим задоволенням навчав цьому своїх дітей і нас, сусідських хлопців. Усе життя я вдячний Панасові Яковичу, що і мене навчив плавати. А це не раз мені знадобилося, особливо, коли служив на флоті» [10, с. 1].

Усі добре знали, що Панас Мирний ніколи нікого не лаяв, навіть голосу не підвищував. П.Г.Латиш згадував, що «найбільший осуд з його боку – це пильний і, можливо, трохи невдоволений погляд його темно-карих очей. Про нього в народі говорили, що це людина, яка вміє очима лаятися» [10, с. 2].

Син письменника Михайло Рудченко згадував, що на Кобищанах, бувало, як застрягне в багнюці чиясь бричка, то так і простоїть на тому місці всю зиму аж до весни. У таку пору люди не могли завезти собі ні продуктів, ні палива.

Тільки завдяки хорошим організаторським здібностям Панасові Рудченку в 1905 році вдалося умовити мешканців на добровільне «самоподаткування». Загальна вартість ділянки бруківки коштувала 75 карбованців. Тоді Панас Якович домовився, що по 25 крб. заплатять домовласники, які живуть по обидва боки вулиці, а третю частину виплатить міська дума. Бурхливі збори мешканців 3-ї Кобищанської вулиці проводилися на подвір'ї Панаса Мирного. Бідняки погодилися здавати гроші без будь-яких розмов, а заможні зразу запротестували. Вони мали добрих коней і сподівалися, що за будь-якої погоди ті витягнуть їхні брички. Та письменник зумів умовити й цих людей. І в буремні дні 1905 року бруківка все ж була прокладена.

П.Рудченко всіляко намагався приносити користь бідному люду. Відаючи пенсійними справами в казенній палаті, він сам виявляв інвалідів, сиріт і допомагав їм.

Михайло Панасович Рудченко згадував, що поруч із ними жив пічник Митрофан Кисіль, колишній солдат, учасник японської війни, поранений у боях. «Кисіль не раз бував у нас, ремонтував печі, трусячи сажу, і в розмові скаржився на тяжкі часи, бо через рану не міг працювати стільки, щоб заробити на прожиття. Батько... змусив його добути потрібні документи, сам написав йому заяву, узяв усе це, і незабаром Кисіль одержав пенсію» [6, с. 2].

А одному миколаївському солдатові, який виніс на своїх плечах двадцятип'ятилітнє поневіряння у царському війську, Панас Рудченко виклопотав пенсію. Узявши у старого потрібні папери, написавши йому прохання і здавши все це до своєї канцелярії, через деякий час приніс дідові не тільки пенсійну книжку, але й видану за кілька місяців пенсію.

Незважаючи на такі добрі вчинки, Панас Якович бував дуже незадоволений, якщо йому за це дякували.

Сусід Панаса Мирного Т.Глущенко згадував: «Коли проходиш біля його могили і пригадуєш його ясні круглі очі й таке добродушне обличчя, мимоволі згадуєш його життя, яке він присвятив народові. ...Так і хочеться скинути шапку і сказати: «Спасибі тобі, батьку Панасе, за твоє піклування» [8, с. 1].

Усіх, кому пощастило зустрічатися з Панасом Яковичем Рудченком, вражали його людяність, доброта, справедливість. Сучасники називали Панаса Мирного прегарною, світлою, ідеальною людиною. Мабуть, тільки з такими якостями стають великими письменниками і великими людьми.

Джерела та література

1. Коваленко Гр. Панас Мирний. Посмертна згадка. – Полтава, 1920.
2. Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний) як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики.// Червоний шлях. – 1927. -- № 7-8.
3. Мирний Панас. Зібрання творів у семи томах. – т. 7. – К.: Наукова думка, 1971.
4. Полтавские губернские ведомости. -- № 30. – 1892.
5. Репетін П.О. Мої спогади. – ПЛММПМ. – 98-д.
6. Рудченко М. Спогади про мого батька. – ПЛММПМ. – 176-д.
7. Спогади Ананія Коломенського про Панаса Мирного. – ПЛММПМ. – 94-д.
8. Спогали Глуценка про Панаса Мирного. – ПЛММПМ. – 102-д.
9. Спогади Кочубея С.Н. про Панаса Мирного. – ПЛММПМ. – 97-д.
10. Спогади Латиша П.Г. про Панаса Мирного. – ПЛММПМ. – 95-д.
11. Спогади М.О.Гольдман про Панаса Мирного. – ПЛММПМ. – 105-д.
12. Спогади Якова Васильовича Жарка про Панаса Мирного. – ПЛММПМ. – 88-д.
13. Станіславський В.І. Спомин про П.Я.Рудченка. – ПЛММПМ. – 89-д.

Оксана Головко

Перейменування вулиць Полтави у першій чверті ХХ століття

Вулиці Полтави: затишна Кузнецька, гомінка Велико-Петровська, поважна Архієрейська. Зараз ці назви викликали б подив у пересічного полтавця, а жителі міста на початку ХХ століття театр відвідували на Іванівській, побачення призначали на Олександрівській, ходили в лазню, а заодно і в пивну при Пивоварному заводі, на Дворянській. Минуло зовсім небагато часу, вулиці міста почали масово перейменовувати. На зміну історичним назвам, що здебільшого відбивали особливості природного середовища, фах мешканців чи походили від назв церков або прізвищ заможних і відомих людей краю, прийшли назви, пов'язані з подіями жовтня 1917 року. Як зазначалося на засідання нового уряду: «...Необхідно зафіксувати факт існування Радянської Влади як на Україні, так, зокрема, і на Полтавщині...» [12].

Початок ХХ століття ознаменувався підвищенням самосвідомості населення, масовою активною боротьбою за свої права. По всій Російській імперії проходили страйки, масові виступи як робітників, так і селян, виникали підпільні партії.

В Україні відчувалося посилення національного руху, що виявлялося у масових культурно-просвітницьких заходах. Зокрема, у Полтаві було організовано збір коштів на відкриття пам'ятника Т.Г.Шевченку, багато зусиль було спрямовано на спорудження пам'ятника І.П.Котляревському. Урочисте відкриття пам'ятника у червні 1903 р. перетворилося на українську демонстрацію. У 1903 році українська громада відзначила 35-річчя творчої праці М.В.Лисенка. Під час революції 1905 року члени Полтавської громади виступили з вимогою відродження української школи. В цей же період з'явилася перша в Російській імперії україномовна газета «Хлібороб», що видавалася коштом української громади у Лубнах.

У 1908 р. полтавський губернатор граф М.Л.Муравйов змушений був затвердити прохання міської управи про перейменування вулиць у Полтаві. Таким чином, вулиця Протопопівська отримала нове ім'я й була названа на честь полтавця, засновника нової української літератури І.П.Котляревського. Вулиця Новополтавська була названа іменем Т.Г.Шевченка.

Водночас спостерігалися дії уряду проти українства: це і відмова зареєструвати товариство «Просвіта», і заборона відзначення 50-річчя смерті (1911 р.) та 100-річчя з дня народження (1914 р.) Т.Г.Шевченка. Натомість влада помпезно відзначила 200-річчя Полтавської битви. У зв'язку з урочистостями в 1909 р. Полтаву відвідав імператор Микола II [2, с. 214].

Одна з вулиць міста в цей час отримала назву Келінського проспекту на честь коменданта Полтавської фортеці 1709 року полковника О.С.Келіна. Бо на розі вулиць Велико-Петровської та Інститутської, що вела до будинку Полтавського інституту шляхетних дівчат, 26 червня 1909 року урочисто відкрили пам'ятник захисникам Полтави та коменданту О.С.Келіну [5]. Сьогодні ми звикли називати проспект Першотравневим, але на ювілейний 1909 рік ім'я коменданта Полтавської фортеці було досить актуальним.

На початку ХХ століття було також перейменовано Іванівську вулицю, що отримала назву Гоголівської. Громадськість Полтави задалегідь почала готуватися до 100-річчя з дня народження великого письменника, уродженця Полтавської губернії М.В.Гоголя. Поруч з іншими заходами було вирішено його іменем назвати одну з вулиць міста.

Кузнецьку вулицю, де здавна в Полтаві розміщувалися кузні та ремісничі майстерні, перейменовували на Пушкінську на честь російського поета Олександра Сергійовича Пушкіна, оскільки його творчість була певною мірою пов'язана з Полтавщиною.

Деякі вулиці були названі на честь відомих полтавців. Зокрема, у 1902 році було вирішено перейменувати Першу Кобищанську на Трегубівську, на честь статського радника, голови Полтавської міської управи Віктора Павловича Трегубова, який упродовж 17 років обіймав посаду міського голови,

мав репутацію непідкупного, чесного, справедливого чиновника та зробив багато добрих справ для міста. Сьогодні колишня Трегубівська вулиця носить назву діяча німецького і міжнародного робітничого класу, соціалістичного руху К. Лібкнехта, але жителі Полтави ще довго називали вулицю Трегубівською, настільки міцно назва прижилася серед населення.

З'явилася в цей час на карті Полтави також вулиця Остроградського. Назву отримала на честь Михайла Васильовича Остроградського – всесвітньо відомого математика, який народився на Полтавщині, навчався у гімназії в Полтаві. У 1901 році громадськість Полтави й губернії широко відзначила сторіччя від дня народження вченого. Поруч з іншими заходами, Поштамтську вулицю (тепер Куйбишева) вирішили перейменувати на вулицю Остроградського. Деякі краєзнавці [6, с. 315], [4, с. 9], наголошують, що перейменування вулиці відбулося у 1910 році, однак на карті Полтави, виданій до 200-річчя з дня Полтавської битви (1909 рік), вже є вулиця Остроградського.

На жаль, на сьогодні у Полтаві є досить мало архівних даних, першоджерел щодо роботи комісій із перейменування вулиць міста. Відомо, що вони створювалися при Полтавській міській Думі, зокрема автор А. А. Чернов зазначає, що така комісія існувала у 1909 році, і саме в тому році свою назву одержали вулиці Пушкіна, Котляревського, Шевченка, Гоголя [11, с. 48]. На масовому перейменуванні вулиць у 1909 році наголошує автор сайту «Полтава Історична» Бояренцев Сергій Михайлович [19]. Листопад 1909 року називає І. М. Наливайко як дату перейменування вулиць Новополтавської (Шевченка), Протопопівської (Котляревського). Можливо, різні дати в джерелах пояснюються існуванням проектів, які затверджувалися пізніше або наданням назв вулицям різними органами самоврядування, зокрема міською владою (Полтавська міська Дума) та губернською. За даними Полтавського календаря 1909 року у Полтаві вже існували перейменовані вулиці: Шевченківська, Гоголівська, Пушкінська, Котляревського, Остроградського, Трегубівська, Келінський проспект [18].

1917 рік видався багатим на події. Лютнева революція, Жовтневий переворот, громадянська війна вплинули на життя простих громадян, зокрема і полтавців.

Про складні, драматичні, а то й трагічні події 1917—1922 років, які відбулися в Полтаві, свідчить щоденник полтавського лікаря-практика Олександра Олександровича Несвіцького, який у роки української революції, громадянської війни ретельно реєстрував побачене і почуте. З перших вуст ми дізнаємося про життя міста у «Дні революції та в період смуту». Яка влучна назва, адже справді це був період повного незнання населенням свого майбутнього, невпевненості у завтрашньому дні, коли влада у місті могла змінитися кілька разів на день. Як підрахував О. Несвіцький (запис у щоденнику від 29 липня 1919 року), з часів царського правління, тобто за два з половиною роки, влада у Полтаві змінювалася 12 разів [7, с. 117]. Кожна така «зміна» супроводжувалася репресіями, пограбуваннями, частими бомбардуваннями з

боку різних військ. Масові обшуки, арешти, голод, інфляція, поширення захворювань - ось такою була полтавська реальність у зазначений період.

А скільки надій було покладено на лютневу революцію 1917 року, адже саме тоді відкривався шлях до свободи і незалежності поневоленим народам. В Україні посилювався національний рух, політичні партії вийшли з підпілля, осередком згуртування національних сил стала утворена в березні Центральна Рада. Четвертим Універсалом ЦР від 9 (22) січня 1918 року було проголошено незалежність Української Народної Республіки [9, с. 32], [1, с. 60].

Жителі Полтави також почали пробуджуватися до активного національного життя. У 1917 в місті було відкрито п'ять українських гімназій, починаючи з березня 1918 року діловодство у всіх закладах, згідно з розпорядженням ЦР, повинно було вестися українською мовою, вивіски в Полтаві, назви вулиць також перекладалися українською мовою. Згідно із записами в щоденнику О.Несвіцького від 15 червня та 25 липня за новим стилем 1918 року, під час засідань міської Думи було внесено пропозиції щодо перейменування вулиць та площ. У проекті передбачалося перейменувати Корпусний сад на Мазепин гай, вулиці Куракінську та Олександрівську (сьогодні Жовтнева) пропонували назвати на честь українських гетьманів П. Орлика та І. Мазепи відповідно. Дворянська вулиця (нині Паризької Комуни) мала називатися Козацькою, Петровська (Леніна) — ім. М. Лисенка, Єкатерининська (Р.Люксембург) - Лесі Українки, Жандармська (Червоноармійська) — Гайдамацька, Ново-Миколаївська (Леніна) — Гребінки, Інститутська — М. Костомарова, Келінський пр. (Першотравневий) — ім. Костя Гордієнка [7, с. 57, 62]. Але цей проект лишився на папері.

У місті посилювалася влада більшовиків, знову почалася русифікація, частішали обшуки, конфіскація майна, арешти, розстріли.

Радянська влада вже у квітні 1919 року перейменувала деякі центральні вулиці Полтави, надавши їм в основному імена відомих на той час політичних діячів: Олександрівська вулиця перейменовувалася на вулицю Рози Люксембург, Куракінська — ім. Ардова, Петровська площа, вулиця і парк — ім. Крейцберга, Дворянська — Заливчого, Соборна пл. — Радянська, Олександрівська площа — Карла Лібкнехта, Келінський проспект - проспект Я.Свердлова [10]. Та ці назви не існували довго, адже в ніч із 28 на 29 липня 1919 року Полтаву зайняли війська добровольчої армії Денікіна, більшовики за день до цього залишили місто. Вже 31 липня вийшов наказ нової влади зняти в місті вивіски з більшовицькими назвами вулиць [7, с. 117].

Переглядаючи архівні документи за 1920 рік, бачимо, що факт повернення старих назв підтверджується, зокрема, у списку вулиць та передмість Полтави, що були розподілені між дільницями народних суддів, знаходимо Соборну площу, Петровську, Олександрівську, Куракінську, Дворянську вулиці [13].

З остаточним утвердженням радянської влади в місті у 1921 році знову розпочалося перейменування вулиць.

Із протоколу засідань комісії зі зміни назв вулиць Полтави від 07.02.1921 року дізнаємося про мотиви щодо надання нових назв вулицям. У своїй роботі комісія визнала нераціональною масову зміну назв вулиць Полтави, неможливим, зокрема, проведення такої роботи з боку технічного виконання. Було вирішено обмежитися центральними вулицями, назви яких не відповідали історичній тенденції. Нові назви мали зафіксувати факт утвердження радянської влади у Полтаві. Куракінська вулиця отримала назву Повстанської. Було зазначено, що революційні повстання Полтавщини виходили саме з цієї вулиці, і у населення вона асоціюється з цими подіями. Олександрівська вулиця була перейменована на вулицю ім. Жовтневої Революції. Попередня назва ім. Рози Люксембург була, на думку комісії, не досить відповідною, оскільки населення не знало Р. Люксембург як політичного і громадського діяча [12]. Але нові назви цих двох вулиць існували не довго. У 1922 році, згідно з проектом організації святкування 5-тої річниці Жовтневої Революції, Олександрівська та Куракінська вулиці були об'єднані в одну та названі Жовтневою [14].

Олександрівську площу в 1921 році перейменовували на площу Свободи, мотивуючи тим, що на ній в паркові стоїть пам'ятник Свободи. Чому пам'ятник Слави називали у той час пам'ятником Свободи, невідомо.

Березовий Гай отримав назву «Гайок Панаса Мирного». Адже Панас Мирний щодня, повертаючись із роботи, просиджував подовгу в березовому гаю, проводячи хвилини як фізичного, так і духовного спочинку. Сьогодні це, ймовірно за все, Зелений Гай (вул. К.Лібкнехта), куди була у 1936 році перенесена могила письменника.

Вулиця Дворянська (зараз Паризької Комуни) була перейменована, як і у 1919 році, на честь політичного діяча, українського есера, уродженця Полтавщини Андрія Івановича Заливчого.

Єкатерининську вулицю (зараз Р.Люксембург) назвали Червоноармійською, адже вся вона була усіяна казармами та шпиталями червоноармійців, і це справляло враження, що вулиця загалом належить червоноармійцям.

Мало-Садову вулицю перейменовували на честь В. Г. Короленка. В цей час під прямим кутом існували 2 вулиці: Садова і Мало-Садова. Таку співзвучність назв визначили небажаною, а тому, зважаючи на те, що В. Г. Короленко довгий час жив на Мало-Садовій, вирішено було увічнити його пам'ять, давши відповідну назву вулиці, яка, до речі, і збереглася до нашого часу.

Для Ново-Кременчуцької вулиці була обрана назва «Народної освіти», тому що на ній було зосереджено багато культурно-просвітніх установ та мав відкритися Губполітпросвіт.

Стрітенська вулиця (зараз Комсомольська) отримала назву Радянської, оскільки на ній у той час знаходився вищий орган Радянської влади на Полтавщині – Губернський Виконавчий комітет Ради Робітничих та Червоних депутатів.

Романівський парк перейменовували на парк ім. Михайличенка.

У протоколі засідання було також зазначено, що комісія при наданні нових назв вулицям не мала змоги триматися певної лінії, зокрема через відсутність вказівок з боку Виконкому [12]. Ймовірно, це і стало однією з причин того, що у 1923 році деякі з перейменованих вулиць знову отримали нові назви.

У 1923 році було декілька проектів щодо перейменування вулиць міста. На засіданні Малої Президії Полтавської Міської Ради Робітників та Червоноармійських депутатів від 15 січня розглядалося клопотання робітничої молоді щодо надання двом вулицям міста імен К. Лібкнехта та Р. Люксембург. Висувалися пропозиції дати ці назви відповідно вулицям Дворянській (яка мала назву ім. Заливчого від 1921 року) та Ново-Проложеній (нині Шолом - Алейхема), на відзнаку 4-тої річниці з дня вбивства цих вождів німецького робітничого класу. Крім того, Монастирську вулицю планували назвати ім. Урицького, Архієрейську – ім. К. Маркса, Жандармську – ім. Шахрая [17].

На засіданні 5 червня 1923 року слухали про перейменування Стрітенської (яка два роки тому у 1921 році отримала назву Радянської) або Петровської вулиць в Комсомольську. На цьому ж засіданні було запропоновано провести необхідну роботу з перейменування вулиць Полтави, звернувши увагу на центральні та транзитні й намітити остаточний порядок перейменування, з подальшим затвердженням проекту Великою Президією Ради [17].

На наступному засіданні, що відбулося 12 червня 1923 року, було ухвалено перейменувати 11 вулиць Полтави, зокрема:

- 1) Дворянська – Паризької Комуни;
- 2) Архієрейська – Карла Маркса (нині Козака);
- 3) Монастирська – Радянська (нині Монастирська);
- 4) Жандармська – Червоноармійська;
- 5) Стрітенська – Комсомольська;
- 6) Мало-Петровська – Леніна;
- 7) Ново-Миколаївська – Пролетарська;
- 8) Катерининська – Рози Люксембург;
- 9) Трегубівська – Карла Лібкнехта;
- 10) Остроградська – Луначарського (нині 1100-річчя Полтави);
- 11) Кобеляцька – Троцького (нині Фрунзе) [15].

Як бачимо, назви більшості з перейменованих вулиць збереглися до наших днів. Виняток становлять вулиці, котрі отримали назви вже після проголошення Україною незалежності.

Упродовж наступних років були перейменовані і більш віддалені від центру вулиці міста:

- Воскресенський провулок і вулиця були перейменовані на честь діяча комуністичної партії Чубаря; пізніше вулиця змінила назву на Братів Литвинових, у часи незалежної України стала називатися Воскресенським узвозом;

- Всесвятська вулиця – Комінтерну, названа на честь міжнародної організації «Комуністичний інтернаціонал» (нині вул. Чапаєва);
- Гетьманський провулок – Польовий (з 30-х років ХХ ст. провулок перейменованій на честь учасника 1-ї світової війни, командира партизанського загону Луценка);
- Кірочний провулок – Н. К. Крупської (нині вул. Ф. Моргуна);
- 3-тя Кобищанська вулиця – Панаса Мирного (назва збереглася до цього часу);
- Хрестовоздвиженська вулиця і провулок були названі на честь державного, політичного діяча Каменева (нині вул. Кричевського та пров. Капельгородського);
- Різдвяна вулиця і провулок – Петровського (нині Леніна);
- Соборна площа – Червона (в часи незалежної України була повернена історична назва);
- Соборний проїзд – Іванів гай (назва збереглася до цього часу, дана на честь І. П. Котляревського);
- Спаська площа і вулиця – Ф. Е. Дзержинського (з часу незалежної України була повернена історична назва);
- Підмонастирська – Наріманова (назва збереглася до цього часу);
- Покровська – Чапаєва (нині Войкова на честь учасника революційного руху в Росії);
- Ново-Монастирська – Заворсклянська [16].

Отже, так історично склалося, що вулиці Полтави досить часто змінювали назви на початку ХХ ст. Можна довго сперечатися щодо доцільності їхнього перейменування в той чи інший рік. Позитивним у перейменуванні вулиць вбачали у наданні нових, більш актуальних назв. Серед негативних факторів поставало питання технічного виконання, відсутності коштів тощо.

Вулиці Полтави перейменовувалися також у післявоєнний час, у 50 роках минулого ХХ ст., наступні зміни відносяться вже до часу проголошення незалежності України. Тобто, процес перейменування вулиць Полтави не зупинився, він продовжується і у наш час, та, без сумніву, буде проявлятися в майбутньому, супроводжувати розвиток країни загалом та нашого краю зокрема.

Джерела та література

1. Білоусько О.А., Єрмак О.П., Ревегук В.Я. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): Пробний підручник для 10 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: «Оріяна», 2005. – 312 с.
2. Білоусько О.А., Мирошніченко В.І. Нова історія Полтавщини (кінець ХVІІІ- початок ХХ століття): Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: «Оріяна», 2003. – 264 с.
3. Гейдельберг М. Методические материалы по теме: Улицы старой Полтавы. – 1988.

4. Кривко С.З. Старовинні вулиці Полтави // Край. – 2008. - №. 50 (56) – с. 8-10.
5. Наливайко І. М. Проспекту повернемо ім'я Келіна // Комсомолец Полтавщини. – 1989. - № 106.
6. Наливайко І. М. Через літа, через віки... Історико-публіцистичні нариси. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 384 с.
7. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр.: Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.
8. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 1024 с.
9. Ревегук В. Полтавщина в перший рік української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) – Полтава, 2007. – 186 с.
10. Хроника. Переименование улиц г. Полтавы // Газета «Голос Комуніста». – 02.04.1919. – с. 4.
11. Чернов А. А. Будинки міста Полтави розповідають. Частина І. – Полтава, 2011. – 50 с.
12. ДАПО. - Ф. 1503. - Оп. 1. - Спр. 13. -Арк. 159-160.
13. ДАПО. - Ф. 615. -Оп. 1. -Спр. 28.
14. ДАПО. - Ф. 3872. - Оп. 1. -Спр. 602. -Арк. 74.
15. ДАПО. -Ф. р-1503. - Оп. 1. -Спр. 43.
16. ДАПО. -Ф. 363. - Оп. 1. - Спр. 378.
17. ДАПО. - Ф. 1503. - Оп. 1. - Спр. 127. -Арк. 9.
18. ДАПО. -Полтавский календарь на 1909 год. – Полтава, 1909.
19. www.poltavahistory.org.ua.

Валентина Скриль

М. В. Лисенко і громадсько-культурне життя Полтави початку ХХ століття

Рік, що почався, можна з повним правом назвати роком Миколи Віталійовича Лисенка. Адже цього року минає 170 років від дня народження та соті роковини з дня смерті видатного українського композитора. Проте Микола Віталійович не лише талановитий композитор, фольклорист, педагог: він був центром культурного життя України кінцяХІХ- початкуХХстоліття. Саме навколо М. Лисенка, М. Старицького, М.Кропивницького та родини Косачів-Драгоманових гуртувалась тоді українська культурна громадськість. Служіння Україні, рідному народу вони вважали високим обов'язком. Темпераментний, енергійний, небайдужий, він намагався охопити увагою все, що стосувалось українського життя не лише у Києві, але й сприяв просуванню української ідеї по всій Україні. Борючись за національні інтереси, він завжди принципово, а інколи і різко відстоював свою позицію. Про це яскраво свідчить та роль, яку відіграв М. В. Лисенко в організації урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві 1903 року. Глибоко розуміючи

значення творчості І. Котляревського не лише для розвитку української літератури і культури, а й для національного самоусвідомлення, він прагнув надати святу загальнослов'янського, можливо, навіть загальноєвропейського резонансу.

Уже в кінці ХІХст., коли наближалось 100-річчя першого виходу в світ «Енеїди», Микола Віталійович з притаманним йому ентузіазмом береться за організацію ювілейних заходів. 12 січня 1897 р. він надсилає листа до українських письменників - Б. Чайченка, В. Самійленка, О. Русова, І. Шрага, пізніше звертається також до Б. Познанського та Б. Грінченка і висуває ідею видати до ювілею української літератури «... збірку творів сучасних письменців наших, що працюють на рідній ниві українського слова» [2, с. 281]. Закінчує лист словами: «У повній надії, що не одмовите щиро патріотичним заходам і причинитесь до спільної товариської праці українських літераторів» [3, с.282].

Кульмінацією ювілейних заходів до 100-ліття української літератури було заплановано відкриття пам'ятника І. П. Котляревському у Полтаві. Але ця шляхетна справа наштовхувалася на спротив і безліч перешкод. І гальмування почалось після того, як із Петербурга надійшов лист виконуючого обов'язки начальника Головного управління друку М. Соловйова, який не рекомендував встановлювати пам'ятник, мотивуючи таку позицію тим, що ніякої української літератури нема й не може бути, відповідно ж немає й класиків, щоб їх так високо шанувати.

Суголосно цьому в Полтавських губернських відомостях № 62 (1896 р.) з'явилась стаття з пропозицією замість пам'ятника великому полтавцю використати зібрані гроші на побудову будинку, в якому розмістились би просвітницькі заклади. Стаття закінчується впевненістю автора у підтримці цієї пропозиції: «Я глубоко убежден, в том что ни один из подписавшихся не только не возразит, но и в полне сочувственно отнесется к этому предложению» [1, с.160]. Позиція викладена у статті говорила про те, що автор стоїть на урядових позиціях і підписана ініціалами «І. Ф. П». Подібним ініціативам на засіданні Думи аргументовано заперечує відомий у Полтаві книговидавець, власник книгарні Григорій Іпатійович Маркевич. Віддаючи належне принципівості Г.І. Маркевича, М. В. Лисенко у листі від 04.03. 1898 р. зазначає: «Та у нас у Києві так і дивляться, що одвоювання проекта пам'ятника належить в Думі цілком Вам. Коли б не Ви виступили з гарячою промовою і не боронили б обчеського бажання усієї свідомої України, то б паничі полтавські та подла чужа нам інтелігенція з головою на чолі одсунули б ідею постанови пам'ятника Котляревському і заміняли б на який-небудь дом з читальнею, де б довіку не вчулася наша рідна українська мова»[4, с 288].

Коли ж дискусії щодо доцільності відкриття пам'ятника минули, пам'ятник був готовий, М.В.Лисенко з притаманною йому активністю опікується організаційними моментами свята, не обходячи своєю увагою жодних дрібниць.

У листах до того ж Г.І.Маркевича він закликає не проспати свята: «Я мислю, що ювілею такому, як наш — імені Ів. Котляревського — треба

достойно виступити перед лицем не кажу Росії, - ся звикла до скандалів, -але Слов'янщини, Європи»[5, с.362].

Що ближче урочистості, тим більш стурбовані і не дуже стримані листи летять до Полтави.

Микола Віталійович турбується про те, щоб організаційний комітет вчасно розіслав запрошення всім гостям свята. 16 липня 1903 року він пише: «Ви доведете до того, що ніхто до Вас не приїде і будете в собственем полтавськом соку плавати». В іншому листі від 25 липня 1903 року гнівно питає: «Чи Ви хочете разом з урядом утопити наше свято у багнюці?» [6, с.366].

Своєю увагою він намагається охопити кожен організаційну дрібницю. Сам особисто звертається до начальника управління Києво-Полтавської дороги, щоб той «дав полегкість перевезти хор і оркестр в Полтаву даром туди і назад. Зіньківський зробив це з особеним удовольством, дає великий пультмановський вагон на 65 душ 3 класу, котрий доведе всіх в Полтаву, завезе на запасний путь і ждатиме нас назад одвести» (11.08.1903 р.) [7, с.368].

М.В.Лисенко намагається охопити все: якою мовою будуть зроблені написи на пам'ятнику, хто і якою мовою читатиме «слово» про Котляревського. У листі від 20 серпня 1903 року пише: «Це ж позорно читати у себе вдома біографію того чоловіка, який писав лишень по-українському на чужій мові»[8, с.374]. Турбується, щоб не доручили цю справу «непевній людині вроді Павловського»[9, с.378-379]. Опікується також концертними номерами, турбується про розселення гостей: «... треба ж дамам і девицам дати ну хоч можливий комфорт чистоти, спокою, не розкоші, боронь Боже»[10, с.376]. Для організації всіх цих заходів вважає за потрібне попиклуватись про збільшення видатків на організацію свята. У листі від 10 серпня 1903 року вимагає: «Як знайте, рвіть у знаменитого Павловського додатку бюджету на цей предмет... або ж виключайте з програми кантату»[11, с.374]. В цьому ж листі продовжує: «Бажано, дуже бажано, щоб Павловський сам роздавав учащимся біографію і портрети Котляревського учням і народу»[12, с.374].

Вважає за потрібне, щоб на святі були присутні не лише урядовці, інтелігенція, а також і простий народ. У листі від 30 липня 1903 року запитує: «Да, а народ буде закликаний на свято? Хоч по 1-2 із волості, і для його виставу театральну треба. Це ж важніше, ніж для інтелігенції»[13, с.372].

Із вищенаведеного бачимо, що М.В.Лисенко дозволяє собі різкі висловлювання стосовно шанованого у Полтаві І.Ф.Павловського. Скоріш за все тому, що останній був прибічником урядової позиції щодо відкриття пам'ятника батьку української літератури. М.В.Лисенко ж надзвичайно гаряче боронив українські інтереси «яко щирий українець»[14, 281], як він сам себе називав у листі до Г. А. Коваленка 26 грудня 1896 р.

Сердечні вболівання М.В.Лисенка не були марними, адже завдяки і йому також стоїть у Полтаві пам'ятник І. П. Котляревському, що є окрасою нашого міста.

Джерела та література

1. І.Дмитриев Н. К истории открытия памятника И.П.Котляревскому в Полтаве. - «Киевская старина», 1903. №83, октябрь, С.160.
2. М.В.Лисенко. Листи. -- К.: Мистецтво, 1964. -С.281.
3. Там само. - С. 282.
4. Там само. - С.288.
5. Там само. - С.362.
6. Там само. - С.366.
7. Там само - С.368.
8. Там само. - С.374.
9. Там само. - С. 378-379.
10. Там само. - С. 376.
11. Там само. - С.374.
12. Там само. - С. 374
13. Там само. - С. 372.
14. Там само. - С.28

Євгенія Кобиляшна

**Театральне й гастрольно-концертне життя Полтави
кінця XIX – 20-х рр. XX століття**

Полтаву кінця XIX – початку XX століття часто уявляють тихим провінційним містечком. Але в ній постійно вирувало життя, стрімко розвивалася торгівля – сюди у 1852 році з Ромен був переведений один із найбільших і найстаріших ярмарків в Україні – Іллінський. Діяв іподром. Відкривалися банківські установи, навчальні заклади, бібліотеки. Культурне життя міста було інтенсивним, насиченим численними культурно-мистецькими подіями. Влаштовуються літературно-музичні вечори, народні читання, прийоми, благодійні обіди, театральні вистави. Полтавську публіку вражали виступи численних вокальних та інструментальних ансамблів, хорових та хореографічних колективів, оперних труп. Початок XX століття характеризувався також бурхливим розвитком індустрії розваг – виникненням кінематографу та цирку, які досить швидко стають популярними і в нашому місті. Кінотеатри «Рекорд» (містився на місці кафе за будинком ЦУМу), «Патєграф» (знаходився в районі нинішнього Петровського парку за будинком бібліотеки І. Котляревського), «Тріумф», «Ілюзіон» пропонували своїм глядачам стрічки на будь-який смак: драма, комедія, фарс, бойовики : «На суд звіра», «Про що ридала скрипка», «Останні обійми», «Вогняний метелик», «Фатальна помилка», кінострічка про «Життя і творчість Ріхарда Вагнера», інформаційний кіножурнал «Пегас»[3]. У Полтаві гастролювали артисти Петербурзького цирку «Модерн», проте найбільшу аудиторію збирала відома

труппа Московського цирку Ж. Труці. Глядачів вражали неперевершені стилізовані клоунські костюми, красиво нанесений грим на обличчя виступаючих клоунів, акробатичні трюки повітряних гімнастів, силових акробатів. Усі ці виступи супроводжувалися звуками оркестру і викликали масу овацій глядацької зали [8]. Полтава стала поважним культурним центром всієї губернії.

Але в свою чергу ми не повинні забувати, в яких умовах відбувався розвиток української культури другої половини XIX – початку XX ст. Це був час гуртування інтелектуальних сил у пошуках найбільш дієвих засобів збереження й піднесення національної самосвідомості, розвитку всіх видів і форм української культури. Процес розвитку української культури штучно переривався антинаціональними заходами російського уряду, наприклад, виданням у 1863р. Валуєвського циркуляра, Емського акту 1876 р. та інших постанов щодо заборони української мови, театрів, дитячої літератури, скасування української преси і т.ін. [11].

Репресивні заходи царського уряду все ж не могли знищити глибокі українські театральні традиції. Влітку 1882 р. в Єлисаветграді М.Кропивницький і М.Садовський заснували українську труппу, яка дебютувала на сцені виставою «Наталка - Полтавка». Так почалася історія українського професійного театру.

Полтава ввійшла в історію театральної культури України ще за часів Івана Петровича Котляревського –зачинателя нової української літератури, основоположника драматургії, директора «Вільного театру» і першої української п'єси з народного життя «Наталки Полтавки. Тут протягом багатьох років формувалися і виступали театральні труппи І. Калиновського, І.Штейна. На полтавській сцені відзначилися такі провідні актори як М.Щепкін, М. Городенський, К. Нальотова (перша Наталка - Полтавка). Незважаючи на те, що у 1821 р. вільний театр припинив свою діяльність, історія полтавського театру не завершилася [2].

З II половини XIX століття(у 1852 р.) генерал-губернатор Полтави Кокошкін вирішив побудувати нашвидкуруч дерев'яний театр у міському саду (сьогодні парк «Перемога»), де вже 22 липня 1852 р. відбулася і перша вистава. Репертуар був досить слабкий, вистави ставились російською мовою: «Русская Боярыня», «Купец Иголкин», «Дочь второго полка»[1].

Цей театр проіснував 30 років. За тривалий період перетворився на справжню аварійно небезпечну будівлю, тож 1882 року її було продано купцю Ейзлеру, який розібравши її, спорудив на тому ж місці невелике приміщення відкритого типу, де ставилися вистави в літній період. А 2 жовтня 1888 року воно згоріло. Тоді купець Панасенко переобладнав свої цегляні крамниці, що знаходилися на розі вулиць Ново - Полтавської (нині Шевченка) і Стрітенської (тепер Комсомольська), під двоповерховий театр, де грали актори труппи С.Новикова. Проіснував цей заклад майже 15 років. Згодом правління попечительського товариства з дозволу міської думи спорудило тимчасовий дерев'яний театр в Олександрівському саду (нині Корпусний парк). 14 червня

1898 р. самодіяльний драматичний гурток поставив п'єсу «Безталанна». Виставу схвально зустріли глядачі. Театр діяв тільки в літні місяці й проіснував до 6 лютого 1901 р. Через аварійність будівлю продали купцеві Ейзлеру, а той розібрав і спорудив новий, і 20 липня того ж року аматори сцени поставили комедію В. Александрова «На хлебах из милости». З 1870 по 1883 рр. періодично ставилися спектаклі й у залі будинку нащадків Волковицьких, у районі Нового базару [9].

З моменту створення українського професійного театру Полтава перебувала в центрі уваги корифеїв української сцени. У 1892 р. у полтавському театрі працював видатний діяч української культури, драматург, актор, режисер і композитор Марко Лукич Кропивницький, з ім'ям якого пов'язаний наступний етап розвитку реалістичної драматургії. Разом із трупною М.Старицького виступали корифеї української сцени Кропивницький, Саксаганський, Садовський і гордість української сцени – М. Заньковецька, яка до Полтави навідувалась досить часто. Видатну чернігівку завжди приваблювала наша Полтавщина. Вона неодноразово виступала в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Лохвиці і навколишніх селах. Щира дружба була у Марії Костянтинівни з В.Г.Короленком, серед її близьких, однодумців був Панас Мирний, у його садибі вона завжди була шанованим гостем. На сцені полтавського театру (купця Панасенка на розі сучасних вулиць Шевченка і Комсомольської) у 1893 р. ставили драму Панаса Мирного «Лимерівна», де головну роль грала Марія Заньковецька [2]. Полтавська сцена стала своєрідним поштовхом для відкриття театрального таланту Гліба Євгеновича Котельникова (1872-1944) – відомого винахідника першого авіаційного ранцевого парашута та визнання його як людини художньо обдарованої. Участь у проведенні народних читань та театрів – єдине, що тримало Гліба Євгеновича на службі у Полтавському Акцизному управлінні (з 1899 – 1901 рр.). Справжньою відрадою для Г.Котельникова став місцевий любительський театр, в якому він був не тільки актором, а й художнім керівником. Його запросили грати у трупі «Народної аудиторії імені Гоголя».

Економічний та культурний розвиток міста, зростання чисельності його населення, насичене гастрольно- концертне життя наприкінці ХІХ- на початку ХХ століть із новою силою порушили питання про спорудження в Полтаві стаціонарного театру. У 1897 р. мешканці міста звернулися до міської управи з проханням про створення «особого здания, в котором могли бы помещаться все возникшія здесь учреждения, имеющія просвітительній й общеобразовательній характер, с тем, чтобы оно было посвячено памяти Н. В.Гоголя».

Тож на початку вересня 1898 р. на місці крамниць Суздальського ряду по вулиці Іванівській (нині Гоголя) було розпочато будівництво великого приміщення для просвітницьких заходів. Адже "Театр у всі часи був для культурних народів великою цінністю, яка мала незвичайне моральне, культурне і громадське значення, як школа, що безпосередньо давала масам все те, що придбали життя, наука і знання".

Полтавський просвітницький будинок ім. М.В.Гоголя був споруджений у 1901 р. за проектом петербурзького архітектора О.Г.Трамбицького земськимархітектором О. І. Ширшовим. Мурований, витриманий у стилі французького неоренесансу. Головне приміщення — прямокутна у плані глядацька зала на 1100 місць, прикрашена декораціями, з балконами, ложами і галереями, оркестровою ямою і компактною сценічною коробкою - «сцена, напоминающая италянський театр «Ла скала», была открыта для театральних постановок» та паркетною підлогою [14]. Відзначалася новозведена будівля й унікальними акустичними властивостями. За спогадами сучасників, акторів, які грали у театрі на початку ХХ ст., коли на сцені падала голка, дзвін її падіння можна було почути на гальорці. (Коштувала місту 180 тис. руб.)

Театральну завісу розписав Г. Г. Мясоєдов. У 1898 р., коли у Полтаві почали будівництво нового приміщення Полтавського театру, до Г.Мясоєдова звернулися з проханням написати завісу. У березні 1899 р. художник закінчив роботу і підніс цей чудовий твір як дар місту. (Нині полотно зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї).

У зв'язку з відкриттям Просвітницького будинку ім.Гоголямісцева влада видала спеціальну інструкцію (опублікована у «Полтавських губернських ведомостях» четверг, 9 ноября 1900 г.) щодо використаннябудівлі, в якійговорилося про те, що Просвітницький будинок, зведений на кошти місцевої влади і «губернського комітета попечительства о народной трезвости», залишається безпосередньо у власності міста і має утримуватися за його рахунок. Будівля призначалася для народних чайних і читань, музичних товариств, театральних вистав, благодійних заходів і для громадських закладів. Приміщення надавалося безкоштовно у визначений час щонеділі і в святкові дні. Міський театр надавався народним хорам, благодійним товариствам для влаштування танцювальних та музичних вечорів, театру та іншого роду розваг у визначені дні і за певну платню, а також Полтавському відділенню Імператорського музичного товариства для влаштування симфонічних концертів (10 вечорів на рік), а також проведення безкоштовних репетицій з оплатою лише за освітлення.

Встановлення вартості місць в глядацькій залі було доручено комісії щодо завідування театральною будівлею і здійснювалося залежно від характеру та зацікавлення театральних вистав: бенуарна ложа – 4 руб., бельетаж – 3 руб. і останні місця галереї - 10 коп., а разовий збір становив 900 руб. Передбачалося, що театр буде зайнятий протягом року 150 вечорів, а витрати на утримання ж самої будівлі досягали близько 11 тис руб. [14].Відкриття будинку відбулось 21 лютого 1902 року. На честь цієї події було поставлено виставу "Ревізор" за М.В.Гоголем.

Наявність у нашому місті будівлі міського театру, великої сцени та глядацької зали сприяло виникненню різноманітних театральних труп, музичних колективів, гуртків, динаміці гастрольно-концертного життя. У цей час полтавська публіка могла насолодитися найрізноманітнішими видами мистецтва: опера, драматичний театр (український і російський), балет, танець,

оперета, водевіль, цирк, кіно. Традиційним для цього часу було проведення різноманітних лекторіїв просвітницького характеру, благодійних заходів. Полтаву відвідували солісти-інструменталісти (піаністи, скрипалі, віолончелісти), сольні виконавці, вокальні, інструментальні, хорові, хореографічні колективи, оперні трупи як вітчизняного, так і світового рівня. Серед перших музикантів-гастролерів, хто відвідав Полтаву наприкінці ХІХ ст., був польський піаніст і композитор Антон Контський. Ім'я музиканта було відоме у найширших музичних колах, оскільки він був першим піаністом, хто гастролював містами практично всіх країн світу. Його виступ перед полтавською аудиторією 31 березня 1899 р. справив незабутнє враження, «не залишивши серед численної полтавської публіки жодного байдужого».

Полтавських любителів музики полонили концерти російського піаніста Йосипа Гофмана. Виступи музиканта-віртуоза, який на той час перебував у zenіті слави, були визначною подією не лише для провінційної, а й для столичної публіки. Численну аудиторію збирали концерти російського піаніста і диригента, учня М. Рубінштейна, П. Чайковського і Ф. Ліста, музиканта із європейським ім'ям Олександра Зілоті. Артист відвідав Полтаву вперше у листопаді 1901 р. разом із віолончелістом, професором Санкт-Петербурзької консерваторії Олександром Вержбиловичем. Концерт становили добре відомі твори Л. ван Бетховена і Ф. Шопена.

Завжди цікавими для полтавських глядачів були виступи харківської оперної трупи Царетеллі. У грудні 1901 р. колектив відвідав Полтаву. Гастролі трупи Кастеляно у Полтаві (з 3 листопада 1900 р.) буквально полонили місто своїм багатим оперним репертуаром. Італійські артисти подарували публіці шістнадцять опер (Ш. Гуно, А. Тома, Дж. Верді, Ф. Галеві, Ж. Бізе, Дж. Мейєрбера, Л. Обера, П. Чайковського), які були виконані упродовж усього лише двадцяти днів [8].

Полтавська публіка мала можливість насолоджуватися виступами видатних співаків початку століття, як-то солістів Маріїнської опери Миколи Фігнера і Євгенії Мравіної (1899); артистів Московської оперної сцени Єлизавети Азерської, Степана Власова (1901) і Леоніда Собінова (1902); російської співачки Анастасії Вяльцевої (1904); польської оперної співачки Аделаїди Больської (1900); фінської співачки Альми Фострьом, виступи якої у квітні 1900 р. разом із піаністкою Чернецькою мали у полтавській публіки величезний успіх.

У сезоні 1901 - 1902 рр. на сцені полтавського будинку для освітянських цілей виступала трупа російських драматичних артистів під керівництвом В.Перовського. Справжнє захоплення у полтавської публіки викликали постановки повістей Горького, який був «володарем дум» на той час: «Міщани», «На дні». На всіх горьківських спектаклях театр був переповнений, глядачі акторів на біс по кілька разів, дякуючи за зустріч із героями улюбленого письменника [5].

5 лютого 1902 р. під час спектаклю **трупи В. Перовського**, яка давала п'єсу Л. М. Толстого "Влада п'тьми", відбулася маніфестація, організована

соціал-демократами на підтримку письменника, відлученого від церкви. «...перед началом второго акта, когда занавес была поднята, на верхнем ярусе (галерее), а также и в среднем ярусе публика начала аплодировать сильно и кричать «Браво», и в этот момент из верхнего яруса именно галереи, были брошены в зрительный зал разноцветные небольшие листочки бумаги с надписью «Да здравствует отлученный от церкви Л.Н.Толстой, борец за свободу!» и портретом Толстого, а другие на полулистах белой бумаги, тоже гектографированные, антиправительственного содержания».

30 серпня (12 вересня) 1903 р. вся свідома громадськість відзначала важливу подію як в житті нашого міста, так і всієї України – відкриття пам'ятника І.П.Котляревському. Урочистості продовжувалися у Просвітницькому будинку ім. Гоголя. У вщент заповненій залі зібрався весь тодішній цвіт української інтелігенції, творчої еліти: **Леся Українка, Олена Пчілка, Панас Мирний, М. М. Коцюбинський, В.С.Стефаник, М.П.Старицький, М.В.Лисенко, В.І.Самійленко, С.В.Васильченко, Б.Д.Грінченко, О.Я.Єфименко, М.К.Садовський, М.Л.Кропивницький, І.К.Карпенко-Карий, М.Міхновський, Д.Багалій та ін.** До Полтави прибули представники історичного товариства Нестора – Літописця Київського університету Св. Володимира, Харківського та Львівського університетів, товариства «Просвіта», наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. Неофіційна частина святкування продовжувалася наступного дня – 31 серпня. У Просвітницькому домі тривали читання біографії поета, театрали мали можливість переглянути спектакль «Наталка - Полтавка», а шанувальники музики - послухати кантату М.Лисенка «На вічну пам'ять Котляревського» на слова Т.Г.Шевченка [10].

У 1903 і 1911 рр. виступав у міському театрі відомий наш краєнин, **композитор М.В.Лисенко.**

Революційні події 1905 р. ненадовго паралізували активність гастрольного життя губернії, водночас у самому місті культурно-мистецький пульс продовжував битися у звичному ритмі. Як завжди, регулярними залишалися симфонічні зібрання Дмитра Ахшарумова і виступи місцевих аматорів.

У 1906 р. виставою І. К. Карпенка-Карого "Мартин Боруля" розпочав роботу **стаціонарний український театр Миколи Карповича Садовського.** На сцені Полтавського просвітницького будинку виступали також корифеї українського театру **І. К. Тобілевич, М. Л. Кропивницький, М. П. Заньковецька, В. Ф. Комісаржевська.** Лише за два тижні трупа підготувала шість вистав: «Суєта», «Бурлака», «За двома зайцями», «Хазяїн», «Наталка-Полтавка», «Наймичка» та ін. Участь у виставах брала і знаменита Марія Заньковецька («Безталанна», «Лісова квітка», «Не так сталося, як жадалось»).

Загалом активне гастрольно-концертне життя на рубежі ХІХ - ХХ століть позитивно впливало на формування смаків провінційної полтавської публіки, що дозволяло їй орієнтуватися у насиченому культурно-мистецькому просторі.

У 1909 р. на гастролі приїжджав **пересувний театр П. Гайдебурова і Н.Скальської**. Восени 1909 р. поставлено під керівництвом **Г.Г.Мясоєдова** "Живые картины" до поеми Т.Г.Шевченка "Катерина".

Кульмінаційним етапом розвитку гастрольно-концертного життя Полтавщини стали 1913–1914 рр. Велику зацікавленість серед полтавців викликали повідомлення місцевих газет про концерти видатних російських музикантів: Сергія Рахманінова, Олександра Скрябіна та польського піаніста Артура Рубінштейна (1887–1982). Виступ у Полтаві С. Рахманінова у жовтні 1913 р. став подією у музичному житті регіону: «Повний театр і повна тиша. Публіка завмерла у бажанні почути нову музику і зрозуміти нові шляхи у мистецтві, які давно шукає талановитий композитор».

На початку ХХ століття характерною ознакою розвитку хореографічного мистецтва став танець-модерн, започаткований творчістю неперевершеної Айседори Дункан. Оскільки провінційна аудиторія не мала можливості спостерігати за виступами найвизначніших танцюристів та колективів, тож задовольнялася лише іншими, менш відомими. Серед них – популярна іспанська танцюристка Мальвіна Вернічі. Концерт розпочинався виступом відомого полтавського лектора Івана Мясоєдова (сина Григорія Мясоєдова), який ознайомив глядачів з основними напрямками розвитку сучасного танцю.

У 1911—1918 рр. при міському **просвітньому будинку ім. М. В. Гоголя** діяв **Полтавський музично-драматичний гурток**, самодіяльний колектив, гурток. Керівництво: **Г. І. Маркевич** (голова). Перша вистава — "Не так сталося, як гадалось" відбулася 10 грудня 1911 р. У репертуарі гуртка твори українських класиків: І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Тобілевича, М. Кропивницького, Б.Грінченка, Панаса Мирного, Л. Яновської та ін. У 1912—1913 рр. поставлено 25 вистав. Провідні актори: **О. Осмяловський, О. Герцик, Т. Баленко, М. Орел, М. Стоян-Дудниченко, М. Олексієнко, А. Левер, І. Безрідний**. Великою популярністю користувалася актриса Олександра Герцик (1886—1964), яка в 1906—1909 працювала в театрі М. Садовського. Виступала у ролях Софії ("Безталанна"), Харитини ("Наймичка"), Олени ("Глитай або ж Павук") та ін.

У виставах брало участь хорове товариство "Боян". Виконувалися вокальні твори, "Вечорниці" П. Ніщинського, веснянки і колядки тощо. Афішування вистав здійснював **Г. І. Маркевич**.

У 1914 р. у Полтаві в приміщенні народного театру "Маяк" під орудою **Л. Леонідова і П. Каганця** працювала трупа артистів. Театр був розташований на розі Паняньської гори і Дворянської (тепер Паризької Комуни) вулиці, де був базар, а влітку цирк – «Шапіто». У кінці року після мобілізації керівників до армії трупа розпалася. Хорова група перейшла до капели Артенєва-Слов'янського, частина акторів об'єдналась у новостворене **Полтавське українське драматичне товариство**[11].

У 1914 р. в Полтаві групою акторів колишньої **Трупи артистів під орудою Л.Леонідова та П.Каганця** було створене **Полтавське українське драматичне товариство**. Метою товариства був творчий розвиток надбань

корифеїв українського театру. У 1918—1919 рр. трупа поповнилась за рахунок провідних акторів-аматорів **"Музично-драматичного гуртка"**, акторів з інших міст. Драматичне товариство працювало в народному театрі "Маяк", у їдальні Південного вокзалу, Губсельбудинку, пакгаузі Київського вокзалу, в Саду чиновників, Клубі трудящих, в Кобищанському парку, **музичному училищі**, у "Зеленому острові", в приміщенні **міського театру ім. М.В.Гоголя**, де в 1915—1917 рр. був розташований лазарет, а також у селах Полтавщини. Товариство обслуговувало госпіталі, брало участь у благодійних вечорах, народних гуляннях, де, крім показу вистав, виступав його хор, солісти-вокалісти. Збори від цих видовищ часто йшли у фонд допомоги сім'ям загиблих і поранених воїнів на фронтах імперіалістичної війни. У репертуарі твори І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Кропивницького, М.Старнцького, І.Карпенка-Карого та ін. У 1920 р. частина співаків і музикантів товариства об'єдналося в **оперний трудовий колектив**. На початку 1924 р. товариство реорганізувалося і прибрало назву **полтавський театр "Рух"**[6].

Початок ХХ ст. закарбувався в історії не тільки досягненнями в мистецькому житті. Жовтневий переворот 1917 р., громадянська війна, що пронесли над країною й перевернули весь уклад життя, позначились і на долі культури. Вони суттєво змінили зміст, характер мистецтва і форми театрального життя. Під час зміни влади протягом 1918 – 1919 рр. театри і їхні колективи прибирали різні назви. Наприклад, театр ім. Гоголя називався в афішах і газетах «Будинок міського театру», Полтавська «ПРОСВІТА», «Міський театр ПРОСВІТА», «Городской театр», «Зимний народный театр», «Перший державний театр». 10 грудня 1919 р. у Полтаві остаточно утвердилася Радянська влада. Крім завдання націоналізації театральних закладів, постали проблеми пристосування мистецтва до нових форм соціального буття. Знову ж таки змінювалися назви театру: «Городской театр», «Первый Советский народный театр», «Перший Радянський театр», «Первый Советский народный театр им. Н.В.Гоголя». Театральні колективи змушені були проводити більшовицьку агітацію: «пропаганда, лозунг через театр». Репертуар повинен був узгоджуватися і відповідати вимогам керівництва: «Репертуар должен идти по трем направлениям: 1) агитационное направление: «Ткачи», «Гибель Надежды», «Вильгельм Тель»; 2) литературное: «Горе от ума», «Ревизор», «На дне»; 3) зрелищное: мелодрама и чистая комедия»[14].

Незважаючи на все це театральні традиції Полтави примножувалися. У 1919 р. полтавські театри були переповнені глядачами. У Полтаві працювало декілька театральних колективів: Товариство українських драматичних артистів. Діяло у Полтаві з 1917 р. під керівництвом М. О. Петлішенка (мало також назву "Український вільний театр"). Після націоналізації театрів на

початку 1919 р. прибрало назву Перша українська народна радянська трупа Першого радянського театру ім. М.В.Гоголя.

Із 1918 р. в приміщенні Клубу трудящих та музичного училищау Полтаві під керівництвом **А. Надєждова** працювала Полтавська російська драматична трупа профспілки артистів та тружеників сцени.. У березні 1919 р. стала основою **"Первой советской драматической труппы при агитационно-просветительском отделе Полтавского губвоенкома"**.

Із 1918 р. у приміщенні кінотеатру **"Колізей"** у Полтаві працював **"Інтимний театр"** — трупа **А. Данарова** та **З. Зінов'єва**. У березні 1919 р. розформований. Частина трупи увійшла до новоствореного театру під назвою **"Первая советская драматическая труппа при агитационно-просветительском отделе Полтавского губвоенкома"**

У березні 1919 р. на базі трупи **"Інтимного театру"** та **Полтавської російської драматичної трупи профспілки артистів та працівників сцениу** Полтаві створена **«Первая советская драматическая труппа при агитационно-просветительском отделе полтавского губвоенкома»**. Припинила діяльність на початку 1920-х років.

У 1919 р. у Полтаві створений **"Кунст вінкл"** ("Куток мистецтва") — єврейський театр. Художній керівник **Р. Заславський**. У 1921 р. театр перебазувався до м. Києва.

Полтавський оперний театр був створений в 1919 р. на базі музичної частини **Першої української народної радянської трупи Першого радянського театру ім. М. В. Гоголя**, акторів **Полтавського українського драматичного товариства**. Діяв також під назвою **"Оперний трудовий колектив"**. Організатор та художній керівник — директор Полтавського музичного технікуму, у майбутньому головний диригент оперних театрів України, Горьковського театру опери та балету **О.Г.Єрофєєв**. У складі трупи працював **І.С.Козловський** (народний артист СРСР, Герой Соціалістичної праці). Існував з перервами до 1929 р. [11].

Приблизно з другої половини 1920-х років майже всі драматичні колективи, які були сформовані у Полтаві протягом 1914 – 1919 рр., почали помалу зникати.

Таким чином, театральне і гастрольно-концертне життя Полтави кінця ХІХ – 20 – х років ХХ століття вражало своєю динамікою і різноманіттям. Завдяки доступності майже кожен пересічний полтавець міг відвідати міський театр, взяти участь у музичних вечорах, народних читаннях, благодійних заходах, що сприяло активному формуванню смаків, уподобань, розширенню світогляду людини.

Міський театр став культурно-мистецьким осередком міста, місцем творчих досягнень, політичних дискусій і всенародних свят.

Джерела та література

1. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. –2-е изд.– Х.: «Издательство САГА», 2008. – с. 449.
2. Волосков В. Ф. Координати часу. Краєзнавчі етюди Полтавського краю. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 159 – 180.
3. Гладиш. К. З історії театрального життя Полтави // виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 - 1920). Матеріали конференції / 25 травня 1995 р. – Полтава, 1995. – с. 134- 136.
4. Єрмак . О Театральна історія міста над Ворсклою // Трудова Полтавщина. – 2006. – 28 лип. – с. 8.
5. Іванов А. Горький на нашій сцені // Зоря Полтавщини, 1968, 31 березня.
6. Козачківський Д. «Полтавське українське драматичне товариство» - «Театральна культура, 1966». Науковий міжвід. щорічник, 1968, №3, с. 71 – 83.
7. Косенко Ю. Початок славного шляху // Вітчизна. – 1982. - № 12. – с. 172 – 181.
8. Литвиненко А. Гастрольно-концертне життя Полтави на межі ХІХ – ХХ ст.: студії мистецтвознавчі. – 2007. №4. – с. 14 - 22.
9. Наливайко І. М. Через літа, через віки... Історико - публіцистичні нариси. – Полтава: Дивосвіт, 2008. –с.331- 335.
10. Павлов В. Історія одного пам'ятника (від задуму до відкриття пам'ятника і. П. Котляревському) // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2005 р. – Полтава: «Дивосвіт». – 2006.
11. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. –с 771.
12. Ротач П. Натхненні театрали: Призабута сторінка театрального життя Полтави. Біля гнізда соловейка : літерат.-краєзнавчі студії. – Полтава, 1993. – с. 85- 96.
13. Чернов А. А. Будинки міста Полтави розповідають. Частина І. – Полтава, 2011. – с. 20 – 22.
14. Яненко З. Дволикий янус про Полтавську мельпомену //Зоря Полтавщини. – 199.-14 лип. – с. 4.
15. ДАПО, - «Полтавские Губернские Ведомости», 1900.- № 248.

Оксана Сальнікова

Вулиця Пушкіна у Полтаві, на якій жив Іван Павловський

У журналістській практиці є вислів “лист покликав у дорогу”. Досить часто подібні випадки трапляються і в наукових дослідженнях. Інколи, працюючи з тими або іншими документами, зустрічаєш цікаві дрібниці, які можуть пролити світло на події. Так трапилося і цього разу. Працюючи з матеріалами з архіву І.Ф.Павловського, знайшла один лист. З першого погляду звичайний офіційний документ, але зацікавила адреса на цьому

документі:”Полтава. Кузнецкая, 48, И.Фр. Павловскому”. Яка установа розміщувалася?Що ж було в будинку № 48 по вулиці Кузнецькій у березні 1909 року (адже лист датований березнем 1909 року). Було розпочато тривалі та кропіткі наукові пошуки, які на жаль, поки що не увінчалися успіхом. Гіпотеза так і лишилася гіпотезою. Та в ході дослідження сама вулиця відкрилася для мене зовсім іншою, ніж я її звикла бачити.

Та перш ніж розпочати історичний екскурс по вулиці Кузнецькій, повернемося до І.Ф.Павловського. Іван Францович Павловський – відомий полтавський краєзнавець, архівіст, автор понад 150 наукових праць, член Полтавської Вченої архівної комісії, засновник музею Полтавської битви на Шведській Могилі, викладач історії Петровського Полтавського кадетського корпусу. Деякий час Іван Францович був гласним міської думи, головою повітової земської управи, членом театральної комісії та інших комісій. Та навіть якби він не був членом стількох комісій, ба навіть, не написав таку кількість наукових праць, а був лише засновником музею Полтавської битви на Шведській Могилі, тільки цей факт вписав би його ім’я в історію рідного міста та нашої держави. І.Ф.Павловський мав власний будинок на вулиці Кузнецькій, де проживав разом зі своєю родиною. На жаль, будинок не зберігся, на його місці на початку 80-х років ХХ ст. було збудовано одну з полтавських середніх шкіл.

Та повернемося до самої вулиці. То якою ж була Кузнецька століття тому?

На карті міста Полтави вулиця Кузнецька з’явилася на початку ХІХ століття. Приблизно в той же період, що і ряд інших полтавських вулиць, котрі були прокладені під час перетворення Полтави на центр губернії. Кузнецька проходить практично через все місто, паралельно Олександрівській, Куракінській (центральною вулиця міста) та Ново-Полтавській. Беручи початок від Велико-Петровської, Кузнецька перетинає Стрітенську, Іванівську, Кобеляцьку, Поштамтську, Катеринівську, Жандармську, Порохову, Костянтинівську, Аннинську вулиці. Свою назву Кузнецька отримала від того, що на ній розташовувалися численні кузні. А відтинок вулиці від Велико-Петровської до Іванівської мав назву Харчова, адже тут розташовувалися заклади громадського харчування.

Звичайна вулиця провінційного міста. Гарна, затишна, чиста і ошатна. У кінці ХІХ столітті на початку Кузнецької було закладено гарний сквер, посадив його відомий полтавець, почесний громадянин міста М.А.Білуха-Кохановський. У 1877 році за рішенням міської думи назвали іменем Білухи-Кохановського (зараз Березовий сквер). Зелені насадження у цей період часу також з’являються по всій вулиці.

На початку ХХ ст. було започатковано практику перейменування вулиць. Під час підготовки до святкування 200-річчя Полтавської битви ряд полтавських вулиць отримали нові назви. Не стала винятком і Кузнецька. Вона була перейменована на Пушкінську, або на вулицю Пушкіна. Назва Пушкінська

частіше зустрічається в “Адресных книгах” або “Памятные книги” початку ХХ століття.

Вулиця Пушкінська – вулиця лікарів, учителів, юристів, економістів, державних службовців та бізнесменів. На ній було розташовано ряд будинків, які використовувалися як прибуткові. У 1908-1909 роках таких на вулиці нараховувалося 33. В них можна було зняти за прийнятною ціною житло на різний термін. Нерідко в цих будинках влаштовувалися “мебльовані кімнати”, які використовувалися як готелі або як готельні номери («меблированные комнаты Дагмара, Пушкинская дом Азриеловича, готель «Контенеталь», дом Шиндлера, Пушкинская № 1, содержатель Давид Абрамович Орлов»[2, 64]). До речі, саме в 1908-1909 роках у Полтаві збільшується кількість готелів та закладів громадського харчування. Це й не дивно, адже 1909 рік ювілейний для Полтави. На Пушкінській також розташовувалася їдальня “Венская” («столовая “Венская” Х.Ю.Рашкова против городской амбулатории») і ресторан М.Ф.Теплової («угол Гоголевской и Пушкинской» [2, 65]).

У деяких прибуткових будинках на Пушкінській орендували приміщення різні установи. На початок ХХ ст. в Полтаві було декілька типографій, дві з них розташовувалися саме на Пушкінській: типографія Старожицького («дом Дудника Пушкинская № 26»[1, 95]) та типографія Шиндлера Ф.Ф. («Пушкинская собственный дом»[1,95]). На цій же вулиці знаходилися редакція газети “Полтавский вестник” («дом Шиндлера Пушкинская № 1»[1,88]) та журналу “Хуторянин” («бывший дом Горсалько Пушкинская № 57» [2, 86]). На Пушкінській також знаходилися деякі заклади освіти. Це Олександрівське реальне училище («Пушкинская № 85»[2, 96]), Земське училище та декілька приватних навчальних закладів. Не полишалися поза увагою в Полтаві навчальні заклади для представників національних меншин. Деякі з них розташовувалися теж на Пушкінській.

На вулиці Пушкіна також розташовувалися і різні державні та приватні установи. Зокрема, повітова земська управа, головою якої деякий час був І.Ф.Павловський. Знаходилася вона на розі вулиць Пушкіна та Катерининської. На Пушкінській було декілька страхових товариств: Страхове товариство захисту від вогню («дом Оголевец, угол Пушкинской и Котляревского») і Страхове товариство “Северное” («Пушкинская дом Хилова»[2,96]).

Не лишається вулиця Пушкіна осторонь і від медицини. Адже саме тут знаходиться міська амбулаторія для бідних хворих («близь городской библиотеки, угол Ивановской (Гоголя) и Пушкинской» [1,88]). На цій же вулиці проживали та практикували лікарі різних спеціалізацій: стоматологи, масажисти, фельдшери та акушери (бабки-повитухи). На цій вулиці розташовувалися ряд аптек та аптечних крамниць.

На цій же вулиці проживали полтавці у власних будинки. Вони займалися різним видом діяльності. В “Адресных книгах” м. Полтави початку ХХ ст. можна знайти адреси практично всіх установ міста та місцевих жителів. Біля прізвищ деяких із них є позначка:”Пушкинская улица, собственный дом”, інколи є конкретна адреса, вказано на перетині яких вулиць розташовано той чи

інший будинок і відповідно приписка: "Собственный дом". У кінці XIX - на початку XX ст. у Полтаві з'являється традиція нумерувати будинки. У 1908 - 1909 роках в "Адресных книгах" вже значаться будинки з номерами. У 1909 році таких на Пушкінській було 139. До речі, навпроти прізвища І.Ф.Павловського значиться: "Пушкинская, собственный дом".

На Пушкінській вулиці знаходилися ряд цікавих та загадкових будинків. Один з яких - прибутковий будинок, що належав полтавському адвокату П.О.Перцовичу. У 1890 році в центрі міста на Кузнецькій вулиці (пізніше вулиця Пушкіна) він розпочав зведення одного з перших прибуткових будинків. На цей час Полтава з селища вже давно перетворилась на невелике затишне місто. Сюди все частіше приїжджали заможні люди з різних місць, які прагнули відпочити від метушні, але не хотіли повністю втрачати зв'язок із цивілізацією. П.О. Перцович хотів, щоб його творіння було найдивовижнішим і неповторним. Будинок має асиметричну форму: одна його частина триповерхова, інша має чотири поверхи. Цей задум викликав великий інтерес, адже раніше майже всі споруди в Полтаві мали традиційний симетричний вигляд. Для будівництва обрали найнадійніші матеріали: цеглу і метал. Досить лише раз побачити будинок, щоб зрозуміти, чому жителі Полтави називають його "замок Річарда": високі стіни закінчуються гостроверхими башточками, масивні балкони мають міцні ковані огорожі, дах вкритий листами чорного заліза... Усім своїм виглядом споруда нагадує середньовічний замок.

За легендою, саме незвичайна архітектура будинку привабила в 1906 році не менш цікавого жителя. В одну із дощових осінніх ночей невідомий чоловік, загорнутий з ніг до голови у плащ, орендував квартиру на верхньому поверсі. З цього дня він практично не покидав помешкання, лише час від часу відсилав мовчазного слугу з різними дорученнями в місто. Інші жителі будинку, проходячи повз двері квартири загадкового сусіда, з острахом дивилися на них. Можливо, через цей страх чи, можливо, й на основі фактів містом поповзли різні чутки, пов'язані з новим пожилицем прибуткового будинку. Подейкували, що коні поруч із "замком Річарда" перелякано іржали, пряли вухами й відмовлялися йти. У будинку з мешканцями все частіше траплялися різні нещасні випадки. Та справжнього жаху на полтавців нагнали зграї ворон, які з незрозумілих причин вподобали дах споруди. Люди вважали таємничого незнайомця чаклуном, чорнокнижником. Так тривало до моменту, коли одного вечора слуга таємничого постояльця вибіг з будинку й через годину повернувся з лікарем. Переборюючи страх, дехто з персоналу теж зайшов до помешкання загадкового незнайомця і став свідком страшної картини: сивоволосий чоловік лежав на ліжку і мучився у передсмертних судомах. Але смерть не приходила, ніби не хотіла приймати його. Лікар нічим не міг допомогти бідолашному. Лише стара покоївка здогадалася, як зарадити в цій ситуації: вона відкрила вікно. До кімнати ввірвалося свіже повітря і страхітливі крики зграї ворон. Незнайомець востаннє зітхнув і завмер в неприродній позі.

Звісно, це все легенда. Але до сьогоднішнього дня над дахом будинку, що знаходиться на вулиці Пушкіна 40 (за сучасною нумерацією), часто можна побачити зграю ворон, які з голосними криками кружляють у гігантському чорному вихорі.

На жаль, нумерація будинків кінця XIX та початку XX ст. відрізняється від сучасної. Останнє суттєво ускладнює дослідження історії вулиці Пушкіна. Саме тому й досі однозначно важко визначити, що було у будинку № 48 по вулиці Кузнецькій в 1909 році. Але можна припустити, що саме у цьому приміщенні розміщувалася повітова земська управа, головою якої і був І.Ф.Павловський.

Джерела та література

1. Полтавская памятная книга за 1908 год. Издание Полтавского Губернского Статистического комитета – Полтава – 1908.
2. Полтавский календар на 1909 год. Издание Полтавского Губернского Статистического комитета – Полтава – 1909.

2013 рік

Віта Гармаш

Становлення та розвиток дошкільного виховання у Полтаві кінця XIX – початку XX ст.

Уперше громадські заклади для малих дітей згадуються ще в 1770 році, коли німецький пастор Фрідріх Берлін у кількох селах своєї парафії заснував захистки для бідних дітей. Ними опікувалися набожні жінки, навчаючи молитов, співу, ручних робіт [14]. Одночасно перші дитячі садки виникають і у Франції. Вже у 1881 році ці установи були на такому рівні, якого садки Російської імперії досягли лише у 1908 році.

З кінця XIX століття в економіці Росії, як і в інших країнах, розпочинаються суттєві зрушення. Швидкими темпами розвивалися промисловість та сільське господарство. Виникають монополістичні промислові об'єднання (картелі, синдикати, трести, концерни), відкриваються численні банки. У соціальній сфері головним наслідком такого зрушення було зростання робітничого класу.

Потреба в нагляді за дітьми працюючих матерів була однією з причин створення спеціальних закладів: притулків, яслей, ясел-притулків. У XIX ст. почали розповсюджуватися дитячі заклади, які підтримувалися на кошти благодичності. Діяльність притулків того часу регламентувалася низкою документів, у тому числі «Положением о детских приютах» (1839 р.), у створенні якого взяв участь відомий діяч Володимир Федорович Одоєвський. Дитячі установи того часу можна розподілити на три типи: для постійно перебуваючих у них дітей; для тих дітей, які приходили лише на певний час (як правило, на день, а ввечері такі діти йшли додому); а також змішані, де перебували діти, які постійно жили у притулку, і ті, котрі приходили лише на

день. Створювалися притулки окремо для дівчаток та хлопчиків, іноді – тільки для дітей дошкільного віку, але частіше у них перебували як дошкільнята, так і діти шкільного віку.

Ясла відкривалися «попечительствами о бедных». Сюди ходили діти дошкільного та шкільного віку. Зовсім маленьких діток у ясла здавали лише ті мами, в яких була нагальна необхідність. Крім ясел, відкривалися також ясла-притулки, куди приймалися діти бідних батьків і найманих робітників з 3 до 10 років [4]. Так, у Петербурзі у 1837 році за ініціативою фабриканта-горнозаводчика

А. Демидова було відкрито перший дитячий притулок, у якому знаходилися діти в той час, коли їх матері йшли на роботу. З дітьми займалися лише вдень [18 с. 112]. Тобто, такі заклади відкривалися при заводах та на підприємствах лише на час робіт.

У I половині XIX ст. в Україні теж з'являються дитячі садки на громадські кошти, внески членів товариств, пожертвування. Так, 1839 р. у Полтаві був відкритий перший приют-ясла [8, с. 145]. Його можна вважати одним із перших дитячих садків, що з'явився на теренах України. Адже схожі заклади для малих дітей у інших регіонах виникли значно пізніше: у Києві – 1871 р., у Харкові – 1842 р., у Львові – 1902 р.

Про приют-ясла у Полтаві згадує в журналі «Київська старовина» відомий краєзнавець, історик, архівіст Іван Францович Павловський «Детский приют в Полтаве на подобие ныншних «яслей»» [9, с. 323]. Учений зазначає, що притулок цей було створено у 1839 році. Про нього турбувався тодішній губернатор О.Є. Аверкієв та його дружина Ганна Олексіївна. Директором був Богданов. Заклад діяв на основі статуту, який було затверджено 27 грудня 1839 року [18, с. 114].

Притулок створили «в особености для тех бедных детей, кои во время дневных работ их родителей или родственников, по необходимости оставаясь без призора и попечения, лишены способов нравственного образования и сверх того подвергаются всем несчастным случаям, которых, по слабости сил и по неопытности, не в состоянии ни предупредить, ни предвидеть и которые могут, сделав их всю жизнь неспособной к какой-либо работ обратить в тягость родителей и общества» [9 с. 323].

Головним органом, який наглядав за цим закладом, було губернське піклування про дитячі притулки, створений 19 грудня 1842 року. Заклад утримувався на пожертви і збори від спектаклів, лотерей, концертів. У притулок приймали дітей від 3 років [8, с. 146]. З 1 травня по 1 вересня діти перебували у притулку з 7 години ранку до 21 години, а в інші місяці – з 7 до 20 години. Це було зумовлено тим, що діти на час літніх робіт батьків залишалися без догляду. Тут вихованців годували та одягали. Були цікавими і заняття. О 10-й годині проходив урок Закону Божого. Після цього діти 30 хвилин займалися рівною ходьбою. Потім – уроки математики, читання та уроки послушання. О 12-й годині – обід, після якого читали казки, перекази, викликаючи цим цікавість до навколишнього світу, і, нарешті, співали пісні.

У положенні про дитячий притулок чітко визначено, якою повинна бути наглядачка, тобто вихователька такої установи. Параграф п'ятий документа говорить, що при виборі наглядача потрібно звертати увагу не стільки на її звання, скільки на її душевне просвітництво; тиху і миролюбиву вдачу, здоровий глузд і вроджене почуття любові до ближнього – ось необхідні якості в жінці, яка повинна бути у деякій мірі матір'ю численного сімейства [18, с. 116]. Також чітко даються рекомендації щодо вибору приміщення для притулку. Невеликий сад або чисте подвір'я при закладі, де б діти могли бігати вільно на чистому повітрі (не на проїжджій частині), – це важлива складова для дитячого притулку. Бажано також, щоб притулок розміщувався на нижніх поверхах, щоб діти не ходили через небезпечні і темні коридори [18, с. 117]. Заняття повинні бути легкими, різноманітними, нетривалі і при фізичній діяльності сприяти розумовому розвитку дітей. Тілесно карати дітей було категорично заборонено. Найсуворіше покарання для дитини було залишити її на самоті на кілька годин або не дозволялося їй брати участі в іграх та заняттях. Крім навчання та гри, залучали дітей до роботи. Вони займалися в'язанням або іншими видами рукоділля [9, с. 324].

І.Ф. Павловський називає цю установу на «подобие нынешних яслей», тобто дитячі заклади, які відкривалися на початку ХХ століття, теж створювалися і працювали за схожим принципом.

Помітну роль у ХІХ – початку ХХ ст. відігравали благочинні організації. Вони діяли по всій території Російської імперії. І Полтава не була винятком. Серед таких благочинних організацій міста – Полтавське Губернське піклування про дитячі притулки, жіноче благодійне товариство. Вже у другій половині ХІХ ст. стають розповсюдженими ясла-притулки, які були міськими та сільськими. Такі притулки користувалися особливою популярністю саме у сільській місцевості.

Існуючі на той час при земствах „Товариства опіки над бідними” відкривали так звані народні садки, які утримувались переважно на благодійні кошти. У 1897 р. на їх кошти у Полтавській губернії з'явилися перші дитячі садки для селянських дітей на час літніх сільськогосподарських робіт. Це були переважно благодійні заклади, які не мали планової виховної роботи. Спочатку вони відкривалися переважно на час літніх робіт, а згодом стали працювати протягом року [17, с. 373]. Але у цей період відкриття таких установ для малих дітей проходило з меншою інтенсивністю, ніж інших навчальних закладів. І лише на початку ХХ ст. ця тенденція починає зростати. Вже у 1902 році діяв 151 такий дитячий садок [14].

Із джерел відомо, що 1844 року у Полтаві відкрили дитячий заклад - Полтавський Олександрівський дитячий притулок [2, с. 108]. Він розташовувався на вулиці Інститутській (згодом Келінський проспект), нині Першотравневий проспект. Опікувалася притулком до 1896 року Катерина Борисівна Татищева, з 1897 року – Емілія Павлівна Бельгард [2, с. 60]. Директором був кандидат Імператорського Московського університету Михайло Олександрович Яковлев. Людина знана і шанована. Він після своєї

смерті заповів Полтавській громаді значні кошти. Із них 50 тис. крб. на створення у місті сирітського притулку, який в подальшому носив його ім'я [5]. Відкрили його у 1908 році на вулиці Садовій, 6 [13, с. 70]. Наглядачем-вихователем в Олександрівському притулку була Ніна Лукомська, помічницею – Марія Константинівна Бобрицька, учителем співів Василь Андрійович Зосимович [1, с. 64]. Заклад знаходився у підпорядкуванні Полтавського Губернського піклування про дитячі притулки. До складу цієї благодійної організації входили поважні люди. Серед них батько відомого актора Володимира Георгійовича Гайдарова Георгій Васильович Гайдаров, який обирався почесним членом організації у 1906-1909 рр.

З «Отчета Полтавского Губернскаго Попечительства детских приютив», можна дізнатися, чим займалися діти у притулку, що їли та навіть розписані всі витрати і прибутки на цей заклад. Розміщувався він у власному кам'яному, двох з половиною поверховому будинку, були також кам'яний та дерев'яний сараї, які купили у 1890 році у надвірного радника Струмила за 23000 карбованців [11, с.119]. Крім того був старий будинок, в якому розміщувався притулок, флігель, сарай та інші будівлі, що були застраховані від вогню в Полтавській організації взаємного страхування на суму 10000 карбованців [11, с. 119].

У Полтавському Олександрівському дитячому притулку з нічним відділенням протягом 1890 року знаходилося: дітей дворян і чиновників на початок 1890 р. – 10 чол.; протягом року прибуло 9 чол.; вибуло 3 дитини і всього на 1 січня 1891р. перебувало 16 дівчаток. Міщан та дітей інших станів населення на початок 1890 р. було 62 дитини, а на початок 1891 року - 64 дитини. Всього ж на 1 січня 1891 року у притулку перебувало 80 осіб [11 с. 113]. З числа дітей, що знаходилися в притулку і вечірньому відділенні при ньому протягом 1890 року були за віком: дівчата, що досягли 15-річного віку – 8 осіб; 14 років – 5 осіб; 13 років – 4; 12 років – 14; 11 років – 17; 10 років – 14; 9 років – 19; 8 років – 8 осіб; 7 років – 3; 6 років – 2 і 5 років лише одна дитина. Вечірнє відділення мало 30 ліжок. За вітний рік у нічному відділенні перебувало 34 дитини. З них три вихованки були забрані додому ріднею і одна дитина померла. Тож на ніч залишалось 30 дівчаток, а в денному відділенні перебували 61 дитина [11, с. 114]. На харчування дітей використано 664 крб. 47 коп., що дорівнювало по 5 коп. за одну дитячу порцію.

Виховання і навчання дітей було покладено на виховательку та її помічницю, які навчали читанню, письму і різним рукоділлям. Таким чином дітей переконували, що праця – це необхідна частина їх життя для подальшого існування. Режим дня був розрахований так, що вихованцям ніколи було пустувати. Якщо ж і були такі випадки, то винуватців карали стоянням у кутку під час занять чи не допускали їх до ігор.

Розпорядок дня був таким: діти нічного відділення, вставши о 6 годині, займалися чищенням суконь та взуття, збирали постіль та прибирали у спальних кімнатах. Після читання молитов отримували чай. У цей час вже сходилися інші діти на заняття [11, с. 114]. Для занять діти поділялися на два

відділення: старші знаходилися під наглядом виховательки, а молодші – помічниці вихователя. Вранці заняття починалися з молитов. З дев'ятої години і до обіду з перервами по десять хвилин проходили самі заняття. Діти займалися письмом, читанням, отримували ази математики. Двічі на тиждень викладали Закон Божий. О 12-й годині дня діти обідали, причому самі по черзі накривали собі стіл та прибирали посуд. По обіді обов'язково півтори години відпочивали. Після сну займалися лише рукоділлям: в'язанням, шитвом, вишиванням. Причому старші дітлахи для дітей притулку шили білизну, сукні, інші речі. Також вони допомагали на кухні, прали білизну, тож і самі навчалися господарству [11, с. 114]. Ті діти, які не залишалися в притулку на ніч, на полудень отримували по крайцю хліба та йшли додому. Ті ж, котрі залишалися у притулку, після полудня відпочивали, а потім знову ж таки до восьмої години вечора займалися рукоділлям. О восьмій годині діти отримували чай і молодші йшли спати, а старші гуляли до дев'ятої години вечора [11, с. 115].

7 травня 1897 року було відкрито «Товариство сприянню фізичному вихованню дітей». До цієї організації на 1898 рік входило близько 90 осіб [3, с. 93]. І вже у 1899 році було організовано дитячий денний притулок товариства сприянню фізичному вихованню дітей. Він розмістився по вулиці Велика Кобищанська у будинку Моргуля [19, с. 69].

Початок ХХ ст. – це період розвитку та формування системи суспільного дошкільного виховання на теренах України і в Полтаві зокрема. Цей час характеризується відкриттям народних дитячих садків для різних верств населення за ініціативою і на кошти приватних осіб та педагогічних товариств. Прогресивна педагогічна громадськість вимагала від уряду введення дитячих садків до державної освітньої системи і державного фінансування. Проте ці зусилля були марними.

Освічені жінки того часу створювали товариства, вишукували кошти, щоб організувати дошкільні заклади для бідних дітей і забрати їх з вулиці [14]. Відповідно до урядових указів попередніх років, зокрема про заборону українських книг для дітей (1895 р.), про шкідливість культурної і освітньої діяльності в Україні (1908 р.), у дитячих садках, як і в інших установах, навчали російською мовою [14].

Значно зрушило і піднесло справу дошкільного виховання Київське товариство народних дитячих садків, засноване у 1907 році, яке відкривало садочки для дітей бідняків. Чималу роль у піднесенні дошкільного виховання відіграло засноване ним перше періодичне видання – журнал «Дошкільне виховання» (1911 – 1917 рр.) У цьому журналі за 1913 рік йдеться про роботу дитячого літнього майданчика у Полтаві [14]. Народні дитячі садки, літні майданчики утримувалися на мізерні кошти, тому працювали в них переважно ентузіастки та недостатньо підготовлені вихователі. На одного вихователя інколи припадало до п'ятдесяти дітей. Часто в групі були діти не тільки дошкільного, а й шкільного віку [14].

Порівнюючи документи 1909 – 1916 рр., робимо висновок, що кількість закладів для малих дітей у Полтаві збільшилась. Так, у Полтавському календарі за 1909 рік, крім існуючого Олександрівського дитячого притулку, також названі притулок та училище Дамської благодійної організації, створений у 1898 р., що розташовувався по вулиці Пороховій, зараз це вулиця Сінна[2, с. 109]. Завідувачка Анастасія Кононівна Перекрестова, виховательки Анна Іванівна Гермашева і Марія Семенівна Ночовна. Крім того при товаристві піклування про бідних існувало чотири попечительства: Олександрівське, Підмонастирсько-колонійське, Кобищанське, Подільське. І майже при кожному з них існували дитячі ясла. 1909 року при Кобищанському попечительстві існував дитячий притулок «Ясла», що розташовувався по вулиці Трегубовській навпроти міського саду, зараз це вулиця Карла Лібкнехта. Піклувальниця і скарбник притулку Катерина Миколаївна Ложкіна, завідувачка – Мотрона Андріївна Марченко [15, с. 86]. При Подільському попечительстві згадується денний дитячий притулок «Ясла», розташований по вулиці Ново-Миколаївська у власному будинку, зараз це вулиця Леніна. Завідувачка Катерина Олексіївна Москалина [15, с. 87].

В адресній книзі за 1914 рік згадується дитячий притулок «Ясла» при Підмонастирсько-Колонійському попечительстві, що спочатку розташовувався по вулиці Ново-Проложеній, будинок 39, зараз це вулиця Шолом Алейхема [12, с. 88]. А в Пам'ятній книзі Полтави за 1916 рік цей заклад вже розташовується по вулиці Котляревського у власному будинку [13, с. 71].

Ясла та ясла-притулки користувалися популярністю серед батьків, які приводили своїх дітей до установ рано-вранці й залишали там на весь день. Головна увага наглядачів ясел була звернена на здоров'я малечі, чистоту, охайність і здорову їжу, ігри та прогулянки на свіжому повітрі. Вихователі також читали та обговорювали з дітьми малюнки й казки, вели з ними бесіди на морально-етичні теми тощо[20, с. 22].

Слід звернути увагу на відомих громадських діячів Полтавщини, які взяли активну участь у створенні дитячих установ Полтави й були їх благодійниками: це представники державної влади, церковні діячі тощо. Віктор Павлович Трегубов займав посаду міського голови, був дійсним статським радником, а в документах за 1909 рік значиться як директор Олександрівського дитячого притулку. Також він був членом Полтавського губернського піклування про дитячі притулки. Серед тих, хто опікувався дитячими установами – Микола Леонідович Муравйов, Полтавський губернатор, голова Полтавського губернського піклування про дитячі притулки (1909 р) [10, с.61], єпископи Полтавські Іоанн та Феофан [12, с. 86]. Брала участь в організації перших у Полтаві дитячих ясел Софія Миколаївна Данилевська (дівооче прізвище Бикова) – нащадок відомих родин Гоголів та Пушкіних. Вона дуже любила займатися дітьми, писала для них вірші і складала музику до них, а роки роботи з дітьми вважала найщасливішими в своєму житті [7].

Після жовтневого перевороту 1917 року розпочинається новий етап розвитку дошкільного виховання. У складі створеного Центральною Радою ще

в серпні 1917 р. Генерального секретаріату народної освіти (з 8 січня 1918 р. – Міністерство народної освіти) був відділ позашкільної освіти і дошкільного виховання. Суспільне дошкільне виховання фактично увійшло до державної системи освіти, що мало велике значення для його розвитку в подальші роки [6]. Очолила цей відділ Софія Русова. У найкоротший термін вона розробила концепцію українського національного дитячого садка, яку виклала потім у праці «Дошкільне виховання» (1918 р.). У січні 1918 р. відділ дошкільного виховання вніс пропозицію «підняти питання про загальне обов'язкове дошкільне виховання дітей і провести це законодавчим порядком», що й було зроблено. Процес розбудови дошкільного виховання вийшов на новий рівень.

Естафету розбудови дошкільного виховання у Полтаві з 1918 року перейняла на себе «Ліга порятунку дітей», ініціатором створення якої виступив В.Г. Короленко. У затвердженому статуті організації йшлося про порятунок дітей від голоду, сприяння їх фізичному, розумовому вихованню, турбота про покинутих і безпритульних. Для реалізації цих завдань «Лігою порятунку дітей» відкривалися притулки, ясла, дитячі садки [16, с. 463].

Отже, дитячі дошкільні заклади пройшли складний і тернистий шлях від початку свого становлення. Адже це був сам по собі складний історичний період. Створювалися нові політичні та громадські організації, формувалися нові педагогічні погляди на виховання дитини у суспільстві. І Полтава не була винятком у цьому процесі, а, навпаки, йшла в ногу з часом у питанні формування дошкільних закладів.

Джерела та література:

1. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1894 год. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
2. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1897 год.– Отдел справочный - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
3. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1898 год. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана
4. Белая К. Создание первых дошкольных учреждений для маленьких детей/ К. Белая, Л. Волобуева// Дошкольное образование. – 2004. - №16. – Режим доступа: www.dob.1september.ru – Назва з екрана.
5. Іваненко Д.О. Записки і спогади. 1888-1908рр. – Режим доступа: www.histpol.pl.ua. – Назва з екрана.
6. Історико-педагогічні умови розвитку дошкільного виховання в Україні у складі Російської Імперії та Української Народної Республіки. – Режим доступа: www.allbest.ru – Назва з екрана.
7. Історія одного будинку. – Режим доступа: www.poltavahistory.org.ua. – Назва з екрана.
8. Павловский И. Детский приют в Полтаве / Иван Францевич Павловский // Киевская старина. – 1902. – № 12. – С.145-147.
9. Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-185); Предисловие В.А. Мокляк – Х.: «Издательство САГА», 2009. - 6, 2, VI, 240, 2, 88, 2 с., 62,

5+19 илл. (Репринтное воспроизв. издания Полтава: Электрич. Типо-литогр. Т-ва быв. И.А. Дохман, 1910. – XVIII+416с+1л.карт.).

10. Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIIIв. с 182 портретами; Предисловие В.А. Мокляк – Х.: «Издательство САГА», 2009. - 6, XV, 294, 2, 2 с., 182 илл. (Репринтное воспроизв. издания Полтава: Т-ва Печатн. Дела (тип. быв. Дохмана), 1914г.).

11. Памятная книжка Полтавской губернии на 1896 год. – Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.

12. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.

13. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.

14. Педагогічна думка, освіта, становлення суспільного дошкільного виховання в кінці XIX – на початку XXст. – Режим доступу: www.schoollib.com.ua – Назва з екрана.

15. Полтавский календарь на 1909 год. – Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.

16. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. (за ред. А.В. Кудрицького). – К.:УЕ, 1992. – 1024 с.

17. Сірополко С. Історія освіти в Україні/ С. Сірополко – К.: Наукова думка, 2001. – 911 с.

18. Социальная педагогика. Курс лекций. Лекция 8. Государственная политика защиты детства в XIX – начале XX в. – Режим доступу: www.lib4all.ru

19. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. – Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана

20. Туренко Н.М.Внесок громадських організацій, приватних осіб та асоціацій у розвиток дошкільного виховання на Слобожанщині (друга половина XIX – початок XX століття): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук/ Н.М. Туренко; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Х., – 2010. – 36 с.

Вікторія Назаркіна

«Через очі фотографа теперішнє стає минулим...» /Береніс Ебот/

Історія фотографії починається з 1839 року, коли академік Ф.Д.Араго, виступивши перед спільним засіданням Паризької Академії наук і Академії

Образотворчих Мистецтв, познайомив присутніх із суттю дагеротипа і тим самим поклав початок одному з найбільших відкриттів ХІХ століття.

Хоча світлочутливість певних матеріалів була відома дуже давно, отриматистійке зображення навколишнього нас світу і зберегти його від дії світла вдалося тільки Жозефу Нісефору Ньєпсу і Луї Жаку Манде Дагеру, винахідникам сучасної фотографії.

Від початку свого існування фотографія не визнавалася видом мистецтва, вона вважалася лише технічною новинкою, в якій від людини, яка знімає, практично нічого не залежить. І ось саме тоді з'явилися люди, здатні підняти фотографію на новий, якісно вищий ступінь.

В Україні фотографія з'явилася в 1840-их роках завдяки закордонним фотографам, учасникам щорічних міжнародних київських ярмарків Контрактів [10, с.6]. Першими фотографами-поселенцями були французи Жак і Шарль-Поль Гербст. Шарль-Поль Гербст відкрив у Києві дагеротипну студію.

Кінець ХІХ–початок ХХ ст. був періодом розквіту української фотографії. Її центрами стали Київ, Харків, Одеса, Львів і Полтава. Розвиток української фотосправи йшов на рівні з відповідними тенденціями у всьому світі. Це був період створення широкої мережі професійних фотоустанов, об'єднань фотоаматорів, перших паростків фотожурналістики, випуску фотолітератури, розгортання фотоосвіти, перших досліджень у галузі наукової фотографії, розгортання широкої виставкової діяльності, перших кроків фотовиробництва, створення мережі фототоргівлі. Успіхи у розвитку літератури, освіти та науки сприяли появі цілої групи видатних фотохудожників. Твори українських фотографів відповідали світовому рівню, про що яскраво свідчать численні нагороди, отримані на європейських виставках [9].

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної фотографії зробили й полтавські фотографи. В червні 1909 року було створене Полтавське фотографічне товариство, а до 1916 року кількість фотомайстерень у Полтаві зросла до дванадцяти [5, с.90]. За дослідженнями К. Скалацького, перше фотоательє у Полтаві відкрив Л. Тираспольський у 1851 році [7]. Він був засновником великої династії Тираспольких, яка утримувала низку фотоательє у Варшаві, Лодзі, Єлисаветграді, Херсоні, Одесі та ін.

Одним із перших був також фотопавільйон Є.Г.Котельникова. Він закінчив Харківський університет і отримав вчений ступінь за трактат «О действии света на материю вообще й некоторых случаях этого действия в особенности». Згодом написав книгу "Опыт фотографии на коллодиуме" та переклав із німецької "Курс практической фотографии". У 1867 році Є.Г. Котельников виїхав до Петербурга, а його ательє придбав художник В.О. Волков. Останнім власником цього фото закладу був Д.-С. Меєрович. Приміщення розташовувалося на Олександрівській вулиці поряд з будинком К. Ромера (був зруйнований під час війни і зараз на його місці знаходиться будинок за адресою вул. Жовтнева, 22). Давид-Самуїл (Лейба) Меєрович

спеціалізувався на дитячих портретах і був єдиним фотографом, візитки якого друкувались українською мовою[8].

У цей період у Полтаві працювали також Ар.Іонін (орендував приміщення у Василя Волкова), А.Г. Прейс, Фр. Такман. А в домі провізора КостянтинаРомера до приїзду Й.Ц. Хмелевського було ательє Бориса ЛеонтійовичаВаршавського, який володів ще одним фотоательє у власному будинку по вулиці Олександрівській.

У полтавських газетах початку ХХ століття, що збереглися в обласному архіві, зустрічається реклама багатьох фотографів, крім вже існуючих з'явилося ще декілька фотоательє – Л.Г. Харлаба, Л.Г. Ізраїлевича, Х.Гомельського, Грінгауза (павільйон знаходився по вул. Пушкінській з 1912р.) [1, с.211].Ательє Рафаїла Йосиповича Салітана існувало з 1896 року і розташовувалося по вулиці Кобеляцькій, 11 у власному будинку (нині перехрестя вул. Фрунзе і пров. Піонерського, цей будинок згорів під час Другої світової війни разом з іншими будинками єврейського кварталу).

Одним із відомих та успішних фотографів Полтави кінця ХІХ – початку ХХ ст. був М.Б. Фріденталь. Його фотомайстерня знаходилася «по Мало-Петровській вулиці на другому поверсі будинку Підземського, № 26» (на місці будівель цього кварталу, знесених у 1970-ті роки, розміщується приміщення Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І.П. Котляревського) [7]. Михайло Борисович (Меєр-Хацк (Мойсей) Борохович) Фріденталь народився у Полтаві в бідній єврейській сім'ї. Через брак коштів не зміг закінчити ні гімназію, ні згодом фельдшерську школу (там він потоваришував з Григорієм Коваленком). До відкриття власного ательє у 1896 р. працював у відомого полтавського фотомайстра Й.Ц. Хмелевського. Михайло Борисович, як і його наставник, не обмежувався салонними фотопортретами. Він знімав відкриття пам'ятників І.Котляревському, О.Келіну, святкування 200-ліття Полтавської битви, інтер'єр хати І.Котляревського, палац князя В.Кочубея, артистів драматичної трупі Басманова, які взимку приїздили до Полтави (ці фото виставлялись на мольбертах у фойє театру). Після 1917-го М.Б. Фріденталь працював без помічників, а з 1925-го став, як і всі інші фотографи, членом "Полтавського товариства кустарів і ремісників-одинок, не експлуатуючих чужої праці". У 1931 р., коли усі фотографії стали державними, М.Б. Фріденталь виїхав до Харкова, де й помер 1935 року [8].

Безперечно найвизначнішим полтавським фотомайстром другої половини ХІХ – початку ХХ ст., відомим далеко за межами міста, був Йозеф (Йосип) Целестинович Хмелевський – один із визнаних у світі класиків фотомистецтва, який зробив вагомий внесок у розвиток портретної, жанрової та документальної фотографії, а його ательє вважалось одним із кращих у царській Росії. Народився Й.Ц.Хмелевський 18 березня 1849 року у Варшаві в сім'ї польського шляхтича та російської дворянки. Після закінчення гімназії готувався до вступу до Петербурзької академії мистецтв, але перешкодою цьому стала участь його батька у польському повстанні. До Петербурга Й.Ц.Хмелевський переїхав разом із матір'ю. Тут він познайомився з відомим

фотомайстром Б.Л. Галушинським, під керівництвом якого майбутній митець вивчав фотосправу. У 20 років, переїхавши до Вінниці, молодий майстер відкрив власне фотоательє.

1875 року Йозеф Целестинович фотографував вихованок Смольного інституту, де познайомився з онукою полтавського провізора – Олександрою Марківною Ромер. Того ж року молоде подружжя переїхало до Полтави, де почався справжній розквіт творчості майбутнього класика [1, с.209].

Й.Ц. Хмелевський відкрив своє фотоательє, про що свідчать датовані фотографії. На фірмових візитках – жінка, яка сидить на фотокамері з палітрою і пензлем у руках. Внизу напис – «Фотографическое заведение И. Хмелевского в Полтаве на Александровской улице в доме Ромера». Ательє знаходилося на розі вулиць Олександрівської та Стрітенської, напроти Державного банку, нині це будинок по вул. Жовтневій, № 20[4, с.267].

1880 року Й.Ц.Хмелевський разом із сім'єю переїхав до будинку О.С. Васильєва по вул. Олександрівській, 8 (після 1900 року – Олександрівська, 46) [7; 8; 1, с.209]. Це був двоповерховий будинок, на першому поверсі якого містилася турецька кондитерська, галантерейний магазин Варшавських, перукарня і ковбасний магазин Кірша. Другий поверх займав О.С. Васильєв і Й.Ц. Хмелевський (під час окупації міста будинок був зруйнований, зараз на його місці знаходиться приміщення за адресою Жовтнева, 32). Тут Йозеф Целестинович відкрив нове фотоательє, що підтверджують його візитівки з 1880 р.

«Фотографическое заведение И. Хмелевского» було одним із найкращих у Російській Імперії. У визначного митця знімалося багато відомих діячів науки і культури: Михайло Коцюбинський, Панас Мирний, Микола Скліфосовський, Леся Українка, Олена Пчілка, Гнат Хоткевич, Володимир Короленко, Микола Мясоедов, Марія Заньковецька. Коли молода художниця Марія Башкирцева гостювала у батька в мастку в Гавронцях під Полтавою, вона теж сфотографувалася в українському народному костюмі саме в ательє полтавського майстра.

Але Й.Ц. Хмелевський був не тільки чудовим портретистом. Він працював у багатьох жанрах, революційних для свого часу. Літописець був одним із перших фоторепортерів. Саме його камерою зафіксовано ряд подій, які відбулись у Полтаві протягом майже півстоліття. Але найбільше враження справляють жанрові сцени, де майстер фіксував українське буденне життя. Відображення зовнішньої сторони побуту було новим явищем у фотографії кінця ХІХ ст. Йозеф Целестинович створив унікальний за своєю майстерністю опис міста у фотографіях та галерею портретів його мешканців. За його знімками надруковані цілі серії поштових листівок «Типы Малороссии», «Виды Малороссии» і «Пейзажи Полтавщины», які були видані в типографії І. Дохмана у Полтаві, а також кольорові – акціонерним товариством Гранберг і Сванстрем у Стокгольмі, у Москві – Шерер і Набгольц, в Києві – Рассвет. Репродукції окремих фотографій майстра досить часто можна зустріти як ілюстрації до

різних працьвітчизняних істориків, етнографів. Ці роботи передають нам дух цілої епохи.

У 1902 році Й.Ц.Хмелевським був виданий фотоальбом «Гоголь на батьківщині» (Київ, Друкарня С.В. Кульженка), де були зібрані унікальні матеріали, що стосуються біографії великого письменника та землі, на якій він народився. У передмові до свого видання автор писав: «Местности и обстановку, драгоценные для биографии Гоголя, читатель найдет здесь, закрепленными при помощи света – почти в таком же виде, как они представлялись взгляду нашего великого писателя». Саме фотографії Й.Ц. Хмелевського допомогли відтворити садибу М.В. Гоголя напередодні його ювілею у 1984 році [2, с.8].

Автором були видані також альбоми «Полтавская психиатрическая больница» та «Земский дом в Полтаве». Останній був опублікований 1908 року і пов'язаний із закінченням будівництва в Полтаві будинку земства, в якому зараз знаходиться Полтавський краєзнавчий музей. Завдяки цим світлинам ми маємо рідкісні види будівлі та прилеглої території в перші роки його зведення [3, с.250].

Роботи Й.Хмелевського «на полтавську тематику» експонувались на численних вітчизняних і міжнародних виставках, де отримали високі нагороди, їх охоче публікували журнали Росії. Фотохудожник узяв участь у близько 20 фотографічних виставках: Москва (1882) - художньо-промислова виставка, Брюссель (1883), Санкт-Петербург (1888), Москва (1889) - всеросійська ювілейна фотографічна виставка, Париж (1889), Лозанна (1890), Чикаго (1893), Санкт-Петербург (1898), Нижній Новгород (1902). На Нижньоновгородській виставці 1896 року полтавський фотограф був нагороджений золотою медаллю. Триумфальною була його участь на Всесвітній виставці в Парижі (1900) - окрім золотої медалі, французький уряд нагородив його орденом Академічних пальм і присвоїв звання "Officier D'Аkademie" [7; 1, с.212-213].

Йозеф Целестинович брав активну участь і у громадському житті дореволюційної Полтави. У 90-х роках XIX ст. Й.Ц. Хмелевський – товариш голови Полтавського фотографічного товариства, член Другого громадського зібрання. Ім'я фотохудожника знаходимо у списках членів Полтавської Вченої Архівної комісії. Під час урочистостей із приводу відкриття пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві була організована «Первая украинская художественная выставка». До її організаційного комітету, крім відомих художників батька і сина Мясоєдових, О. Сластіона, П. Мартиновича, С. Васильківського, В. Кричевського, Г. Цисса, були також персонально запрошені скульптор Л. Позен, письменник В. Короленко і художник-фотограф Й. Хмелевський [1, с.213].

Фотолітописець був членом Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету, заснованого 1906 року. На засіданнях Комітету розглядали питання про стан старих храмів Єпархії і вирішувалися способи їх реставрації. Й. Хмелевський та В. Бучневич мали дозвіл на фотографування

всіх храмів, а за їх роботами було створено спеціальний альбом із цих фотографій [12, с. 84].

Під час підготовки до відзначення 200-річчя Полтавської битви Церковний Історико-Археологічний Комітет розпочав роботу зі збору предметів для музею Полтавської битви на Шведській Могилі. Фінансовий звіт Комітету за період від 16.11.1906 р. по 25.11.1907 р. свідчить, щополтавський фотограф Й. Хмелевський отримав від Комітету 80 крб. за фотографії пам'ятників для музею на полі Полтавської битви [11, с. 60]. Фіксував Йозеф Целестинович безпосередньо і святкування ювілею баталії та урочистий приїзд імператора Миколи II [6, с. 39]. Зараз у фондах музею історії Полтавської битви зберігаються світлини Й.Ц.Хмелевського, на яких зафіксовані події 1909 року. Альбом, присвячений святкуванню 200-річчя Полтавської битви, що містить 390 фотографій автора, зберігається у Королівському архіві Стокгольма. Серед зображень – пам'ятники, споруджені до дня ювілею; будинок першого музею та його експозиція; репортаж з урочистостей та ін.

Й.Ц. Хмелевський помер 5 серпня 1924 року, поховали його на старому кладовищі. До сьогодні могила майстра не збереглася. Нині там знаходиться парк імені Котляревського, а про старе кладовище (існувало до 1936 року) нагадує єдина могила письменника [1, с.232]. Але збереглося унікальне фото: «Хмелевський на смертному одрі». Біля труни – католицьке розп'яття, збоку вінок з написом: «Незабвенному коллеге І.Ц.Хмелевскому отъ союза фотографов г. Полтавы» [7].

На часі у Полтавському художньому музеї ім. М. Ярошенка зберігаються безцінні реліквії – речі, що належали Й.Ц. Хмелевському: фотокамера, станок для ретуші негативів, рамка для друку фотовідбитків і кофр - сумка для фотокамери. У 2009 році в Полтавському краєзнавчому музеї до 160-річчя видатного фотохудожника відбулася ретроспективна виставка його робіт.

Фотографія давно зайняла чільне місце у мистецтві. Якби не диво ХІХ століття, ми б ніколи не дізналися, якими були справжні портрети історичних постатей минулого, яке архітектурне обличчя мали старовинні міста. Сотні людей присвятили себе створенню дива фотографії. Імена багатьох із них відомі, інші назавжди залишаться безіменними.

Джерела та література

1. Волосков В.Ф. Координати часу. Краєзнавчі етюди полтавського краю / Валерій Федорович Волосков. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 284 с.
2. Гоголь на родині: Альбом художественных фототипий и гелиографюр, относящихся к памяти Н.В. Гоголя / Издание Й.Ц. Хмелевского в Полтаве; вступ. статья В.А. Мокляка – [Репринтное воспроизведение издания светопечатни С.В. Кульженко. Киев, 1901 г.] – Х.: Изд-во САГА, 2009. – 8, 10, 86 с., 42 ил.
3. Жогова Ю. Альбом Й. Хмелевського «Губернский земский дом в Полтаве» з колекції Полтавського краєзнавчого музею. Наукова довідка / Юлія Жогова // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. Маловідомі

сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. IV. Книга 2 / Редкол.: Волошин Ю.В., Годзенко В.Д., Киридон А.М. та ін. - Полтава: Дивосвіт, 2008. – С. 249-251.

4. Кожемякин В. Избылого / Валентин Кожемякин //Провінційний Архітектор: Збірка матеріалів та фотодокументів, присвячена 100-річчю від дня народження Л.С. Вайнгорта / Укл. Б. Тристанов – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 266-268.

5. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год // Издание Полтавского Губернского Статистического Комитета. - Потава: Типо-Литограф. Губернск. Правленія, 1914. – 260 с.

6. Празднование 200-летия Полтавской победы в Полтаве // Издание редакции «Полтавского голоса». – Полтава: Типогр. «Полтавского голоса» (Бр. Иваненко), 1910. – 78 с.

7. Скалацький К. Полтавські фотографі, ті, що зупинили мить (фотографи Полтави 1861 – 1921 рр.) / Кім Скалацький // Криниця. – 1995. – № 70-72.

8. Скалацький К. Пошуки, знахідки, відкриття / Кім Скалацький. – К.: Родовід, 2004. – 180 с.

9. Трачун О. Золотий вік української фотографії / Олександр Трачун. – Режим доступу: www.primetour.ua – Перше українське бюро.

10. Трачун О. Фотографія в Україні 1839-2010 / Олександр Трачун. – Х.: Вид-во САГА, 2010. – 216 с., 252 іл.

11. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып.1. – Полтава: Электрич. Типо-Лит. Торг. Дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1908. – 44 с.

12. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып.2. – Полтава: Электрич. Типо-Лит. Торг. Дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1908. – 198 с.

Оксана Головко

Поштовий, телеграфний, телефонний зв'язок у Полтаві в кінці XIX – на початку XX століття

Сьогодні, у час складних технологій, коли електронне повідомлення летить зі швидкістю звуку, а мобільний телефон завжди знаходиться під рукою, нам важко уявити, що сто років тому листи подекуди доставлялися кінями, на них чекали кілька днів і навіть тижнів, а телефон був доступним далеко не кожному. В ті часи люди, мабуть, більше цінували можливості, які їм надавали поштові установи та перші телефонні станції.

У Полтаві пошта з'явилась ще на початку ХУІІІ ст. піклуванням полковника Полтавського полку війська Запорозького Івана Черняка. Запис у Полтавській ратушній книзі від 13 липня (за ст. стилем) 1720 року свідчить про те, що полтавський війт Кирило Іванович разом із деякими міщанами, за волею

Івана Леонтійовича Черняка та із спільного рішення старшини, маючи 20 коней, вирішили служити на пошті при Полтавській полковій ратуші та зобов'язувалися по трактах, що проходять через Полтаву, відправляти підводи з поштою. За кожен рік роботи такі поштарі отримували плату на кожного коня, зокрема, по 13 рублів, 150 возів сіна, сіль, борошно [1].

Після ліквідації інституту гетьманства на посаду президента Малоросійської колегії був призначений граф Петро Олександрович Румянцев. За його ініціативою було проведено ряд реформ, зокрема і у поштової справі. Генерал-губернатор прагнув зробити пошту загальнодоступною та прибутковою. Тож згідно з указом Малоросійської колегії «Про утворення урядової пошти», всі козацькі полки створили поштові станції [2]. А у 1765 р. було видано указ, за яким обер-поштмейстерська контора в Києві перетворилася на поштамт із передачею йому всіх губернських контор і поштових станцій на території України, таким чином був утворений Малоросійський поштамт [3].

У той час по території Полтавської губернії проходили поштові тракти, що вели до Глухова, Києва, Чернігова, Переяслава, Ромен, Лубен. Пошта відправлялася двічі на тиждень у точно обумовлений час. Незважаючи на існуюче бездоріжжя, швидкість пересування була досить високою, зокрема, відстань між Глуховом і Полтавою долалася за 39 годин. Забезпечення безперебійного функціонування поштових шляхів покладалось на органи місцевої влади. На 9 трактів існувало 72 станції, їх обслуговували 15 поштмейстерів і 165 листонош, у розпорядженні знаходилося 330 коней [4]. У Полтаві на той час був один поштмейстер та чотири листоноші [5].

Таким чином, поштова служба стала підвідділом української адміністрації. Її очолив поштовий директор майор Яків Скоропадський. Уперше пошта на українських землях стала доступною не лише для владних інститутів, а й для пересічних громадян. Вона утримувалася за рахунок місцевого населення і мала своїм основним завданням збільшення прибутку для Російської імперії [6].

У першій половині XIX ст. через Полтаву проходило 4 тракти - на Харків, Кобеляки, Зіньків, Кременчук, а також через місто возили пошту із Санкт-Петербурга в Крим [4].

Стрімкий розвиток промисловості та торгівлі на початку XIX століття, соціально-економічні перетворення після війни 1812 року вимагали змін і в поштовому зв'язку, як невід'ємній частині господарсько-державного життя країни [7]. Згідно із наказом Сенату від 1 січня 1831 року були ліквідовані губернські поштамти, а замість них створювалися губернські поштові контори, які поділялися на класи. Мережа поштових установ України, згідно з наказом Сенату, мала структуру за округами, до складу 6 округу входила Полтавська губернія. У Полтаві контора була віднесена до другого класу [9].

Кроком уперед у розвитку поштового зв'язку, підвищення його оперативності стало створення на Полтавщині, відповідно до Положення про організацію зв'язку від 28.05.1855 року, поштово-телеграфних контор [4].

Полтавська телеграфна станція була відкрита в 1859 році, вона належала до денних, тобто приймання та передача телеграм відбувалося вдень, зокрема в період з 1 квітня по 1 жовтня – з 7 години ранку до 9 години вечора, а з 1 жовтня по 1 квітня – з 8 години ранку до 9 години вечора [10]. На станції знаходилося 2 апарати Морзе. За п'ятилітній період із 1860 по 1864 роки на станції було передано 29 тисяч 531 депешу, прийнято – 27 тисяч 448 депеш, тобто в середньому в рік близько 6 тисяч [11]. Цікаво, що найбільша завантаженість припадала на телеграф у літні місяці, зокрема на липень, коли в Полтаві проходив Іллінський ярмарок і сюди приїздило чимало торгового люду [12].

Отже, на кінець XIX ст. у Полтаві існувала поштово-телеграфна контора 2-го класу. Вона була підпорядкована Управлінню Полтавського поштово-телеграфного округу, яка розміщувалася на вулиці Протопопівській (зараз Котляревського) [13, с. 8], а згодом на вулиці Ново-Полтавській (зараз Шевченка) [14].

До традиційних поштових послуг, які надавала контора в Полтаві в ті часи, належали пересилання листів, посилок, грошей, цінних пакетів, а також передплата періодичних видань. Листи поділялися на прості, рекомендовані, закриті (не важче 5 фунтів, тобто близько 2,5 кг) та відкриті, що могли писатися лише на бланковому папері поштового відомства. Пересилалися бандеролі, посилки. Вага посилки не повинна була перевищувати 3 пудів (приблизно 49 кг). Посилкою не можна було пересилати пально-мастильні матеріали, а також гроші. Гроші пересилалися окремо, в так званих «грошових пакетах», що могли важити до 5 фунтів та мали обов'язковий напис на пакеті «денежный», також прописом вказувалася сума, яку пересилали.

Оплата здійснювалася залежно від виду послуги. Так, щоб відправити простий відкритий лист по Полтаві, потрібно було заплатити 3 копійки, в інше місто – 7 копійок, зарекомендований лист доплачували ще 7 копійок. Вартість посилки залежала від її ваги та відстані, на яку пересилається. Якщо посилка важила 1 фунт, а пересилали її на відстань до 300 верств – платили 3 копійки, за кожні наступні 100 верств доплачували по копійці. Якщо відстань була більше 2500 - 3000 верств – сплачували 37 копійок [15].

Відомо, що у першій половині XIX ст. листи від населення приймалися безпосередньо у поштових установах. В середині XIX ст. з'явилися дерев'яні поштові скриньки, які виставлялися на вулиці недалеко від пошти. Згодом їх почали розміщувати в людних місцях (біля залізничних вокзалів, державних установ тощо). Згідно з вимогами Поштового статуту 1880 р., поштові скриньки фарбували у темно-зелений колір [8].

У 1890 році в Полтаві було 13 поштових скриньок [13, с.75].

У 1900 році було встановлено вже 21 поштову скриньку [13, с. 132], у 1909 році – 29 скриньок [20], у 1913 році – 38 [21], у 1916 році – 44 [22]. Загалом спершу скриньки розміщувалися на центральних вулицях: Олександрівській (зараз Жовтнева), Мало-Петровській (зараз Леніна), Ново-Полтавській (зараз Шевченка), Стрітенській (зараз Комсомольська) та інших. Поступово

межі розширилися, поштові скриньки почали встановлювати у різних куточках Полтави (на Подолі, на Келінському проспекті, на Кобищанах). Пошту виймали тричі на день: о 10 годині ранку, опівдні та о 6 годині вечора, а з тих скриньок, що знаходилися при поштових конторах, ще і за 30 хв. до відправлення пошти.

Возилася пошта трактами. З 1890 по 1913 роки на території Полтавської губернії існувало 10 маршрутів поштових трактів, 5 із них проходило через Полтаву, зокрема, до Києва, Бахмача Чернігівської області, Ніжина, Харкова та Новомосковська Катеринославської губернії [19].

З 1914 року виділялося 4 тракти на території губернії, всі вони проходили через Полтаву та вели до Києва, Бахмача, Гадяча й Харкова [20].

Дороги, якими возили пошту, були як ґрунтові, так і залізничні. Відомо, що у 60-х роках ХІХ ст. було організовано перевезення пошти залізницями і в зв'язку з цим почалося створення при залізничних станціях поштових відділень. Залізничці зобов'язувалися причіпляти поштові вагони, ремонтувати їх, виділяти приміщення на станціях для зберігання поштової кореспонденції, в кожному пасажирському поїзді – місце для пошти і супроводжуючого, а також погоджувати з поштовим відомством розклад руху поїздів [21].

Поступово склалася схема маршрутів, якими возили пошту, що діяла багато років. Загалом у процесі розвитку мережі залізниць деякі поштові тракти почали втрачати своє колишнє значення. У результаті було вжито заходів щодо порядку скорочення поштового руху по ґрунтовим трактам у зв'язку зі створенням залізничних доріг. Таким чином, скоротилися терміни доставки пошти, зріс її обсяг [22].

Однак і ґрунтові дороги не втратили свого значення в питанні перевезення пошти, зокрема, коли у 1903 році у Полтавському повіті була організована земська пошта, то листи, пакети та посилки доставлялися двічі на тиждень трьома трактами до різних волостей. Наприклад, маршрут перший передбачав відправлення пошти щопонеділка та щочетверга у напрямку сіл Мачухи, Старих Санжар, Абазівки, Супрунівки, Демидівки. Пошта перевозилася одним конем, у погану погоду – двома. Існував розклад для відправлення земської сільської пошти у повіті, але його важко було дотримуватися у весняні та осінні дні, коли ґрунтові дороги розмивалися [23, с. 56].

Відділення земської пошти відкривалися при всіх волосних управліннях, центральна контора функціонувала при повітській земській управі, що знаходилася у Полтаві на Ново-Полтавській (зараз Шевченка) вулиці [24], а з 1904 року на розі вулиць Єкатерининської (зараз Рози Люксембург) та Кузнецької (зараз Пушкіна) [25].

Земська пошта, яка проіснувала до 1918 року, позитивно позначилася на вобслуговуванні сільського населення. Близькість відділень до місць проживання, порівняно невисокі тарифи сприяли значному збільшенню листування, жителі повітів отримали можливість виписувати газети, журнали, пересилати посилки, грошові суми [26].

Оплата здійснювалася земськими марками. Листи із міста у село мали дві марки: державну і земську. Коштувала проста марка 3 копійки, рекомендована – 6 копійок. У цілому, доход земської пошти залежав від продажу марок та від абонентської плати за розсилку газет [23, с. 55].

Полтавським повітовим земством була випущена велика кількість марок – близько 200. Гласний земської управи капітан Євген Петрович Ганько був колекціонером і відіграв значну роль у випуску нових емісій. Полтавське земство завдяки йому випустило перші у Російській імперії ювілейні марки до 200-річчя Полтавської битви [27]. У 1909 та 1910 роках спостерігалось значне збільшення доходу земських пошт від продажу ювілейних марок [23, с. 10].

Загалом 1909 рік був пам'ятним в історії Російської імперії та Полтави. Пишні святкування 200-літнього ювілею Полтавської битви в нашому місті тривали кілька днів. До Полтави приїздили високі гості, чекали на прибуття імператора Миколи II. У зв'язку з такими подіями 18 червня було відкрито тимчасове поштово-телеграфне відділення на Шведській Могилі. Для посилення штату Полтавської поштово-телеграфної контори з інших міст командировані були 45 чиновників. Окрім того, на час святкувань була облаштована спеціальна телефонна сітка, що з'єднувала всі тимчасові адміністративні заклади та осіб, котрі мали відношення до проведення заходів [28].

Чи не найбільшою новинкою кінця XIX ст. став телефон, який з'явився у Полтаві 1893 року [29]. За даними адрес-календаря та довідкової книжки Полтавської губернії на 1894 рік, центральна телефонна станція знаходилася у нашому місті на розі вулиць Олександрівської (зараз Жовтнева) та Іванівської (зараз Гоголя) [30, с. 163]. Декілька разів вона змінювала місце розташування. З даних адрес-календаря та пам'ятної книжки Полтавської губернії на 1904 та 1913 роки довідуємося нові адреси: вулиця Ново-Полтавська (зараз Шевченка) [31] та вулиця Гоголівська (Гоголя) [32].

12 червня 1893 року Міністерством Внутрішніх Справ були затверджені умови користування телефонними повідомленнями у місті Полтава. Згідно з ними, особи та установи, які бажали користуватися телефоном, повинні були подати письмову заяву за визначеною формою та сплатити певні кошти в Управління Полтавського поштово-телеграфного округу. Від сплати збору звільнялися лише урядові установи. Кожен абонент сітки з'єднувався з центральною станцією окремим шнуром, до якого дозволялося підключати не більше двох апаратів одного абонента, за умови розміщення приміщень абонента по один бік від центральної станції. Абонентам суворо заборонялося передавати установлені у них телефонні апарати у користування стороннім особам. Не можна було також через телефонну сітку передавати відомості, що містили протизаконну, непристойну інформацію. За допомогою телефону стало можливим не виходячи з дому посилати та отримувати телеграми, які надходили до поштово-телеграфної контори та розсилалися адресатам. Бажаючі користуватися зазначеною послугою, подавали заяву та сплачували авансом погоджену грошову суму з розрахунку по 10 копійок за кожну телеграму.

Абонентська плата за користування телефоном залежала від того, на якій віддалі від телефонної станції встановлено апарат. Відстань до 2 верств оплачувалася у розмірі 100 рублів на рік, за кожен наступну верству сплачували ще по 25 рублів [30, с. 167-174].

Зважаючи на ціни та оклади в ті часи, телефон був доступним далеко на кожному, він став привілеєм багатії інтелігенції: начальників відділів, відомих лікарів, юристів, вищих чиновників. А вже середня заробітна плата в Російській імперії на початку ХХ століття, приміром, у робітників фабрик, заводів, молодших чинів державних службовців становила близько 20 рублів на місяць, тобто до 240 рублів на рік [33].

Полтавська телефонна станція працювала цілодобово, однак, щоб користуватися телефоном у нічний час, абонент повинен був завчасно подати відповідну заяву. Жителі міста мали можливість користуватися телефоном, перебуваючи на дачі. Для цього допускався абонемент на літній сезон (але не більше 6 місяців) за половину річної плати, розрахованої на основі віддаленості дачі від центральної станції та за умови обов'язкового користування телефоном у подальшому [30, с. 172].

Поступово телефонний зв'язок став популярним, почав рекламуватися. З адрес-календаря та довідкової книжки Полтавської губернії за 1900 рік довідуємося про існування американського магазину С.М.Тржецяка, що знаходився на вулиці Олександрівській у будинку Варшавських та з-поміж іншого пропонував продаж телефонних апаратів і їхню установку [34].

У списку абонентів телефонної сітки станом на 25 січня 1894 року налічувалося 54 особи та установи [30, с. 163-166]. У першу чергу телефонами забезпечувалися чиновники, адміністративні установи, зокрема, банки, вокзал, тюремний замок, поліцейські частини, міська управа, а також магазини, парові млини, театр, водокачка, аптеки тощо. Серед відомих полтавців, які мали телефон одними з перших, були міський голова Віктор Павлович Трегубов, полтавський губернатор Олексій Микитович Татіщев, державний діяч Сергій Степанович Хрульов, опікуванням якого у Полтаві згодом було засновано жіночу художньо-ремісничу школу, присяжний повірений Петро Олександрович Перцович, котрий відкрив у нашому місті один з перших прибуткових будинків, власник паперового магазину та друкарні Ілля Абрамович Дохман та інші.

Поступово список абонентів розширювався. Вже через півроку налічувався 61 телефонний користувач, у 1895 році – 70, у 1900 році – 81, у 1909 році – 250. Всі вони обов'язково повинні були знати правила користування телефонним апаратом [30, с. 174-175]. Так, для того, щоб зателефонувати, спершу необхідно було викликати центральну станцію та повідомити номер, з яким необхідно зв'язатися; далі можна було телефонувати абоненту. Після розмови спеціальними діями обов'язково потрібно було сповістити станцію про її закінчення для роз'єднання ліній. Під час користування телефоном у кімнаті не повинно було бути стороннього шуму, а під час грози заборонялося навіть торкатися до апарату.

Незважаючи на правила та обмеження, важко було відмовитися від тих переваг, що надавав телефон, і поступово він міцно увійшов у життя полтавців.

Загалом поштово-телеграфний, телефонний зв'язок у Полтаві в кінці XIX – на початку XX ст., звісно, якісно відрізнявся від сучасного. Однак у житті полтавців він відігравав важливу роль - був потрібен робітникам і купцям, лікарям і чиновникам. Природна потреба у спілкуванні завжди спонукала людину до пошуку нових можливостей розвитку комунікацій.

Джерела та література

1. Павловський І. Ф. К истории почт в Малороссии // Киевская старина. - 1904, 7-8, 19-20 (Д.) – Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
2. Полтавській пошті 275 // Полтавський вісник. – 1995. - № 31 (245).
3. Міронова І. С. Розвиток військово-польової пошти в Україні (XVIII-XIX ст.) / І. Міронова // Видання ЧДУ імені Петра Могили. – Том 83. - С. 10.- Режим доступу: www.lib.chdu.edu.ua. – Назва з екрана.
4. Сторінки історії. - Режим доступу: www.pl.ukrposhta.com. – Назва з екрана.
5. Панасенко А. Наша пошта – найстаріша в Україні / А. Панасенко // Гадяцький вісник. – 1991 – 30 березня. – С. 3.
6. Слизькоух А. Заходи малоросійського Генерал-губернатора П. О. Румянцева по реформуванню поштового зв'язку в Україні / А. Слизькоух // Український історичний збірник. – К, 2008. - Вип. 11. – С.70 – Режим доступу: www.dsrspace.nbuv.gov.ua. – Назва з екрана.
7. Дмитрик С.В. Роль реформи 1830 року в організації поштової справи на території України / С. Дмитрик // Видання ЧДУ імені Петра Могили. – Том 74. - С. 23.- Режим доступу: www.lib.chdu.edu.ua. – Назва з екрана.
8. Галич Н.В. Становлення поштової справи в Україні в першій половині XIX ст. / Н. Галич. -Режим доступу: www.nbuv.gov.ua. – Назва з екрана.
9. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. Отдел IV.-С. 83. -Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
10. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. Отдел I. -С. 244-245. -Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
11. Наливайко І. Скільки літ міському телеграфу / І. Наливайко // Вечірня Полтава – 1993 – 12 лютого.
12. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 год. II часть – Адрес-календарь. - Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
13. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1897 год. Отдел III – Адрес-календарь. - С. 10. - Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
14. Полтавский адрес-календарь на 1887 год. - С. 142-144. - Режим доступу: www.rutracker.org. – Назва з екрана.

15. Полтавский календарь на 1909 год. - С. 106. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
16. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год. – Отдел II. – С. 156. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
17. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Отдел II. – С. 92-93. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
18. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 год. IVотдел. - С. 61-64. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
19. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Отдел II. – С. 119-122. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
20. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Отдел II. – С. 116-117. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
21. Міронова І.С. Розвиток залізничної пошти в Україні в другій половині ХІХ ст./ І. Міронова // Видання ЧДУ імені Петра Могили. – Том 62. - С. 19-21.- Режим доступа: www.lib.chdu.edu.ua. – Назва з екрана.
22. Ганько П. П. Земская почта Полтавского уезда. Очерк с приложением каталога. / П. П. Ганько. – 1914. – С. 56.
23. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1903 год. II часть – Адрес-календарь. - С. 123. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
24. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1904 год. II часть – Адрес-календарь. - С.124. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
25. Міронова І. С. Системи утримання поштових станцій України в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. / І. С. Міронова // Видання ЧДУ імені Петра Могили. – Том 74. - С. 21.- Режим доступа: www.lib.chdu.edu.ua. – Назва з екрана.
26. Оніпко О. Земська пошта / О. Оніпко // Комсомолець Полтавщини. – 1973. – 2 жовтня.
27. Празднованіє 200-лѣтія Полтавской Побѣды въ Полтавѣ. – Полтава: Типографія «Полтавского Голоса» (Бр. Иваненко). – 1910.- С. 10.
28. Хронологическая таблица исторических событий в Полтаве. -Режим доступа: www.zarabotau.org.ua. – Назва з екрана.
29. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1894 год.- II отдел. - С. 163. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
30. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1904 год.- II отдел. - С. 10. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
31. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1913 год.- II отдел. - С. 47. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.
32. Цены и жалования в России в начале ХХ века. – Режим доступа: www.etoretro.ru. – Назва з екрана.

33. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1900 год. - С. 14. - Режим доступа: www.rutracker.org. – Назва з екрана.

Світлана Яременко

Полтава у житті Є.Р. Трипольської – першої жінки-скульптора України

Чимало творчих особистостей дала світові полтавська земля. Серед плеяди визначних жінок-полтавок кінця XIX – початку XXст. є ім'я і Єлизавети Родіонівни Трипольської - «першої жінки-скульптора в Україні» [13], яка своєю творчістю «започаткувала національний характер української скульптури» [2, с. 308].

Одним із фактів визнання її майстерності стало те, що її скульптури та пам'ятники прикрашають міста Баку, Ашхабада, твори зберігаються та експонуються в музеях Дніпропетровська, Москви, Кускова та Баку[4]. А одну з робіт, так звані «Туркменські шахмати», було подаровано Радянським урядом президенту США Ф. Рузвельту [13].

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що останнім часом зростає позитивна тенденція до відкриття імен, добре відомих за кордоном, але забутих на батьківщині. Робота сприяє відтворенню та збереженню пам'яті про першу жінку-скульптора України, ім'я якої сьогодні відоме лише вузькому колу істориків, мистецтвознавців та колекціонерів. Дослідження покликане відновити пам'ять про неї серед земляків.

Як відомо, особистість формується у дитячі та юнацькі роки, а саме цей період життя Єлизавети Трипольської пов'язаний із Полтавщиною та Полтавою. Хронологічно він охоплює 1881-1922 роки, від часу народження Є.Р. Трипольської до виїзду за кордон. Однак цей період містить найбільше суперечливих моментів. Тому автор ставить за мету дослідити саме полтавський період у житті скульпторки, вивчити його вплив на її світогляд та творчість, більш детально розглянути дискусійні моменти біографії, які у своїй більшості припадають на «полтавський» відрізок її життя.

До сьогодні, в різних джерелах зустрічаються різні дані стосовно року та місця народження мисткині. 19(31).11. 1881, Полтава [13] або 1883, Опішне на Полтавщині [1, с.111]. Крім цього, існує кілька версій написання її по-батькові. Зустрічаються такі варіанти, як Романівна[1, с.111], Родіонівна[13], Ларіонівна, Ілларіонівна[9]. Її прізвище також досить часто видозмінювалося: Трипільська, Трипольська, Троєпольська. А Олена Пчілка навіть вказує її ім'я як Катерина [7, с.10].

Хоча в автобіографії Є. Трипольська зазначає, що народилася 19 жовтня 1881 року у місті Полтава, в сім'ї службовця земських установ Родіона Павловича та домогосподарки Марії Феліксівни. Із зрозумілих причин вона не вказує, що її батько був не звичайним дрібним чиновником, а дворянином, одним із претендентів на посаду предводителя повітового дворянства. А дід –

поміщик Зіньківського повіту Павло Олексійович Трипольський, входив до Полтавського губернського комітету визволення селян [3, с.140].

Крім Єлизавети у сім'ї було ще шестеро дітей – її рідні брати Сергій, Дмитро, Володимир, Георгій, Микола та вихованець Борис Гернгросс.

Уперше талант дівчинки проявився в Опішному, де родина Трипольських відпочивала у своєму маєтку. Навколишня атмосфера сформувала в неї особливе світосприйняття, притаманне місцевим майстрам. Згодом, у своїх творах, вона поєднає принципи народної філософії та європейської майстерності виконання. Можливо, згадкою про ті дні залишалася для неї невеличка керамічна скульптурка «Вітерець», обпалена в опішнянських печах [6, с.81].

У 1889–1896 роках Є. Трипольська навчалася в полтавському училищі, яке закінчила зі срібною медаллю [11]. Захопившись малюванням, отримала початкову професійно-художню освіту в Інституті шляхетних панянок [9]. За рекомендацією свого дядька – відомого українського художника-пейзажиста Михайла Івановича Холодовського (1855–1956 рр.) [14], потрапила в групу до В. Волкова – відомого художника, автора творів на гоголівську тематику, який у цей час викладав в Інституті. Його донька Юлія, котра дружила з Єлизаветою, у своїх неопублікованих спогадах розповідала про інститутський період, коли вони з радістю відвідували виставки передвижників, що час від часу влаштовувалися у Полтаві [13].

Згодом, у 1897 році, Є. Трипольська їде до Петербурга, де продовжила вивчення мистецтва пластики у майстернях скульпторів Л. Шервуда, В. Беклемішева, Р. Баха; в Петербурзькій художній школі Товариства заохочення художників; у графіків А. Цюнглінського, Д. Кардовського.

Підтримуючи постійні зв'язки із сім'єю свого земляка – відомого скульптора Л. Позена, молода художниця перебувала в центрі художнього життя столиці [6, с.81]. Можливо, саме це знайомство сприяло тому, що в 1903 році вона взяла участь у першій українській художній виставці, присвяченій відкриттю у Полтаві пам'ятника І.П. Котляревському. Поряд із роботами Т.Г. Шевченка, В.Л. Боровиковського, С.І. Васильківського, М.С. Самокиша експонувалися і скульптури молодої майстрині [15].

Зібравши кошти, Єлизавета здійснила омріяну подорож за кордон. Результатом перебування в Парижі та Берліні стало удосконалення нею різних технік скульптури, зокрема, оброблення мармуру. Особливо сприяло цьому навчання у студіях відомих французьких скульпторів М. Аронсона та В'єжалья.

У 1907 році Є. Трипольська створила на замовлення гіпсову скульптурну групу для фонтану перед будинком Полтавського земства. В «Історії українського мистецтва» зазначено: «Стильові національні ознаки, що виступають, досить яскраві у виконаному за народними мотивами проєкті фонтану «Водяник» для будинку Полтавського земства. Вдало підібраний український народний мотив скульптурної групи (дівчина і водяник) вписувався у загальний стиль архітектурно-культурного комплексу» [5, с.74]. Схожу характеристику дає їй і дослідник А.В. Німенко: «Дівчина йде по воду.

Водяник, який раптово вибігає їй назустріч, перевертає відра красуні, набирає в рот води і з гумором запускає їй в обличчя струмінь. Вдало підібраний типаж із яскраво окресленими національними ознаками, народність задуму дуже імпонували загальному архітектурно-скульптурному ладу ансамбля» [12, с.91]. Однак, незважаючи на позитивні відгуки, високу оцінку та схвалення для будівництва, через нез'ясовані до сьогоднішнього дня причини скульптуру так і не встановили.

Продовжуючи плідно працювати, в 1908 році Є.Трипольська створила мармурову скульптуру «Портрет хлопчика», яка експонувалася на Весняній виставці в Петербурзі. У 1909 році Єлизавета Родіонівна виліпила погруддя сільських чоловіків «Дядько Кривоніс», «Селяни», «Цокотуха», саме остання згодом отримала премію Куїнджі[10].

1910-го року робота скульпторки «Англійський хорт» була представлена на третій виставці картин художників у Києві. А вже наступного року вона взяла участь у весняній виставці в Петербурзькій академії мистецтв з мармуровою роботою «Голівка дитини», а також на четвертій виставці українських художників зі скульптурами з глини «Засоромилася», «Паніматка», «Дядько Кривоніс». Ці роботи стали справжніми подіями мистецького життя України того часу[10].

У 1912 році Є.Трипольською були створені гіпсові скульптури «Осетин», «Панна» та з глини – «Селянин»[10]. У цьому ж році вона написала портрет актора Ю.М.Юр'єва, який був представлений на 40-ій виставці Передвижників.

Знайомство у Полтаві з відомим істориком Д. Яворницьким вплинуло на подальшу творчість Є. Трипольської. До наших днів збереглися три її листи до науковця, які датуються 1912-1914 роками. В 1912 році, скориставшись порадами вченого, Є. Трипольська створила галерею історичних образів українців; ці роботи були представлені на виставках мистецтв у Петербурзі, Москві, Сочі, Ленінграді, Баку. 1914-го року скульпторка виконала модель п'єдесталу для пам'ятника Катерині II в Катеринославі (нині Дніпропетровськ), який у результаті подій 1917 року був зруйнований.

У 1914 році Єлизавета Родіонівна виготовила і гіпсовий бюст Д. Яворницького. Згодом його мали відлити у теракоті в художньо-промисловій школі ім. М.В.Гоголя в Миргороді, а після закінчення Першої світової війни – у бронзі. Сьогодні цей гіпсовий бюст зберігається у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького. Як вважає науковий співробітник музею В.В. Буряк: «Дмитро Іванович любив свій портрет і в ті неспокійні часи не став ризикувати, посилаючи роботу молодій талановитій скульпторки до Миргорода» [4].

Упродовж 1916-1917 років Є. Трипольська працює над проектом пам'ятника Т. Шевченку в Києві, який надихнув її на створення бронзових скульптур за мотивами творів Кобзаря - "Билиночка", "Жартує", "Катерина". У 1918 році скульпторка створила майолікову групу «На ярмарку». У цьому ж

році твори Єлизавети Родіонівни були представлені на Першій виставці Товариства діячів українського пластичного мистецтва в Києві [10].

Революційні події 1917 року застали Єлизавету Родіонівну у Полтаві. З цього часу, до від'їзду в Азербайджан, вона працювала в Товаристві охорони пам'яток історії та мистецтва, викладала малюнок на курсах сільських учителів, багато уваги приділяла відродженню художніх промислів. У 1918 році опішнянські гончарі за її ескізами створили фігурки «Українське весілля», які згодом стали надбанням вітчизняної керамології.

Безперечно, її творчість у 1908-1918 роках характеризується «втіленням бентежних образів, підказаних життям» [6,с.82].

У 1922 році Є. Трипольська була направлена Вищим художньо-технічним інститутом до Баку, і з цього часу розпочався новий період у життєвій та творчій долі нашої землячки.

Отже, можна зробити висновок, що доля першої в Україні жінки-скульптора, яка започаткувала національний характер української скульптури, тісно пов'язана з Полтавою, містом, де вона народилася, здобула основи мистецьких знань, де сформувався її особливий світогляд, любов до народних мотивів, що згодом прославили її за межами України; містом, що першим визнало її творчого генія.

Джерела та література

1. Асеева Н.Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX – начало XX века). / Н.Ю. Асеева. – К.: Наукова думка, 1989. – 197 с.
2. Білоусько О.А. Новітня історія Полтавщини (І половина XX ст.): навч. посіб. / О.А. Білоусько, О.П. Єрмак, В.Я. Ревежук. – Полтава: Оріяна, 2005. – 312 с.
3. Білоусько О.А. Історія Полтавщини: навч. посіб. / О.А. Білоусько, О.П. Єрмак, В.Я. Ревежук. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.
4. Буряк В.В. Нотатки до атрибуції експонату ДІМ – бюсту Д.І. Яворницького / В.В. Буряк // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. – Дніпропетровськ, 1999. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/ru/affiliate/dimmuseum/yavo/166-yavorny/687-article051.html>
5. Історія українського мистецтва: в 6 т. / Під ред. М.П. Бажана – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1970. - Т. 4, кн.2: Мистецтво І пол. XIX -XX ст. – 435 с.
6. Наврузова Д.Г. Біля джерел мистецтва трьох братніх народів. / Д.Г. Наврузова // Народна творчість та етнографія. – 1982. - №6 (178). – С. 81-82.
7. Пчілка О. Українська скульпторка Катерина Трипольська / О. Пчілка // Рідний край. – 1913. – Ч.І. – С.9-11.
8. Русский фарфор. 250 лет истории: Каталог. / Авт.-сост. Л.В. Андреева. – М.: Авангард, 1995. – 95 с. – Режим доступу: http://poltavahistory.org.ua/mans5_21u.htm

- 9.Творчество азербайджанской художницы украинского происхождения Елизаветы Трипольской. – Режим доступа:<http://www.antique-salon.ru/forum/lofiversion/index.php?t34625.html>
- 10.Трипільська Єлизавета Іларіонівна (Іларіонівна, Романівна, Родіонівна). Режим доступа: http://poltavahistory.org.ua/mans5_21u.htm
- 11.Трипольская Елизавета Родионовна – скульптор (1881-1958). – Режим доступа: <http://www.ourbaku.com/index.php>
12. Українська скульптура II пол. XIX–оч..XXст. / Під ред. А.В. Німенко. – К.: 1963. – 128 с.
- 13.Ханко В. Перша скульпторка на Україні. Режим доступа: <http://www.ourbaku.com/index.php>
14. Холодовський Михайло Іванович. – Режим доступа: <http://histpol.narod.ru/person/pers-22/pers22-011.htm>
15. Художня виставка 1903 р. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / Під ред. А.В. Кудрицького.- К.: УЕ, 1992. – Режим доступа:<http://histpol.narod.ru/culture/hudozh/enc22-004.htm>
- 16.Перша в нашій державі стіна гончарної слави України, розміщена на фасаді будинку «Кричевського-Левіщак». – Режим доступа: <http://opishne-museum.gov.ua/uk/departments/budinokkrichevskogoleb?start=5>

Валентина Скриль

"Беріться до діла всі, в кого душа жива, хто любить Україну..."

У ці січневі дні хотілось би згадати ім'я великого патріота України Григорія Олексійовича Коваленка, відомого серед культурної громадськості як Грицько Коваленко: цього року виповнюється 145 років від дня його народження. Він був людиною широких зацікавлень і обдарувань. Уславив своє ім'я не лише як письменник - був ще й відомим етнографом, художником, видавцем, театралом.

Народився майбутній культурний діяч 24 січня 1868 р. у козацькій родині с. Лип'яки на Переяславщині, що належала тоді до Полтавської губернії. Це край, який 1845 р. відвідав Т.Г.Шевченко та написав свої кращі твори. Мабуть, тому доля Великого Кобзаря, його творчість були тими духовними підвалинами, на яких формувався світогляд майбутнього подвижника української ідеї.

Професійну освіту отримав у Полтавській фельдшерській школі. У 1890-1895 рр. навчався у Московському університеті. І, хоча не був за фахом філологом, та з молодих років тягнувся до книги та літературної діяльності.

Живучи з 1895 р. у Чернігові, налагодив співпрацю з місцевим осередком письменників — Б.Грінченком, М.Коцюбинським, В.Самійленком. До 100-річчя української літератури у 1898 р. пише нарис про життя і творчість І.П.Котляревського, високо підносячи його роль як духовного оборонця рідного

народу: "Тяжкими, тернистими стежками йшла, зростаючи помалу, українська література і народна свідомість та сила, почавши від батька Котляревського. І надалі перед нами ще багато праці і боротьби. Та вже тепер не страшно, хоч би які темні хмари насунули. З нами вже наше рідне, творче слово, котре має в собі таку силу, що всі ворожі сили переможе і народ наш врятує і оборонить від усякої напасти" (3).

У 1905 р. переїздить до Полтави. Того ж року його обирають секретарем міської думи. У Полтаві він не стоїть осторонь демократичних рухів. Разом з М.Дмитрієвим, Панасом Мирним, Г.Маркевичем, О.Пчілкою працював над виданням часопису "Рідний край". Г.О.Коваленко не лише ініціював ідею створення журналу, був активним поборником втілення задуму в життя, але й працював одним із редакторів цього вагомого літературно-просвітницького видання. У числі 8 за 1906 р. було опубліковане дослідження Г. Коваленка про місце і значення постаті Т.Г.Шевченка в історії української літератури, культури та його роль у піднесенні національного духу. У цій публікації автор високо оцінює роль попередників Великого Кобзаря — І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемовського, які "...винесли просте українське слово з убогої мужичої хати і показали його освіченим людям..." (1). Але, аналізуює автор, Т.Шевченко, ставши на вторований шлях, пішов значно далі — він підняв свій могутній голос на захист знедаленої України та її народу. У своїй розвідці Г.Коваленко багато уваги приділяє подорожам Кобзаря на Україну у 1843, 1845 та 1859 рр. Не обминає увагою і долю творів Т.Шевченка, "...адже то велика святиня для кожного Українця, то вічний заповіт людям, що любили правду..." (2).

Працюючи у Полтаві, виявив невідомі на той час листи Є.Гребінки і разом із біографічним нарисом опублікував у "Трудах Полтавской ученой архивной комиссии".

У 1913 році почав видавати журнал "Життя і знання", який через рік змінив назву на "Вісник життя і знання". Це видання невдовзі було заборонене, а автор зазнав політичних переслідувань і навіть був арештований. У пореволюційні роки працює на ниві народної освіти інспектором позашкільного відділу Полтавської губернської земської управи. В цей час усі свої сили і знання спрямовує на розбудову української національної школи. Створює ряд підручників для українських шкіл з історії та природознавства. З метою виховання молоді на кращих традиціях рідного народу спеціально для дітей пише "Оповідання з історії України". У книзі автор простою, зрозумілою мовою розповідає про українську історію від найдавніших часів до 1917 р., органічно вплітаючи зразки українських дум, пісень, переказів, ілюструючи розповідь уривками з творів українських письменників. "Наскрізно через книгу проходить ідея любові до рідного народу, поваги до тих діячів, хто, не шкодуючи свого життя, боронив волю, християнську віру і землю українську", - писав у передмові до книги, перевиданої видавництвом "Просвіта" у 1992 р. відомий літературознавець П.Ротач (5).

На хвилі національного піднесення після відомих подій 1917 р. на Полтавщині, як і по всій Україні, посилювався національно-визвольний рух, з'явилися перші осередки українських організацій. 12 квітня 1917 року відбулися установчі збори полтавського товариства "Просвіта", на яких були присутні понад 250 чоловік місцевої інтелігенції та жителів міста. Учасники зборів обрали виконавчий орган — раду "Просвіти", яку очолив Григорій Олексійович Коваленко. Свою діяльність товариство спрямовувало на українізацію шкільної освіти та церкви, на розвиток видавничої та бібліотечної справи, на організацію концертів, вистав. Члени товариства засновували приюти для дітей-сиріт, дошкільні виховні заклади, музеї та бібліотеки. За подвижницької праці Г.Коваленка первинні товариства "Просвіти" організувались у всіх куточках Полтавщини, їх діяльність сприяла пробудженню національної свідомості, освітньому та культурному розвитку краю. "Беріться до діла всі, в кого душа жива, хто любить Україну, наш народ і хоче йому добра" (4) - не втомлювався повторювати він.

У ці, сповнені надій роки, Григорій Олексійович не полишає і літературну діяльність. З-під пера письменника виходить роман "Мрії давніх літ" та повість про дохристиянське життя України "Дажбожі діти". В останні роки життя друкує повість "Над Десною". Зацікавленість життям рідного народу була глибокою і багатогранною. Йому належить цікава етнографічна розвідка "Про український стиль і українську хату" та науково-популярна праця "Як збудувати гарну хату малим коштом".

Маючи талант до малювання, створив цикл художніх творів, присвячених Т.Г.Шевченку. У 1890 р. намалював портрет Кобзаря, який нині зберігається в Інституті літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. Його пензлю належить олійний портрет І.П.Котляревського, який наразі зберігається у фондах Полтавського літературно-меморіального музею письменника. Серед живописних портретів, створених Г. Коваленком, маловідомим є портрет Ольги Михайлівни Максимович — доньки першого ректора Київського університету Святого Володимира Михайла Олександровича Максимовича. Закінчила Київський дівочий інститут та Вищі жіночі курси. Віддано працювала на ниві народної освіти в Переяславському повіті, де в той час займався медициною і Г.Коваленко. Несучи світло знань селянським дітям, влаштовувала літературно-музичні вечори, вистави, художні читання творів класичної літератури. З глибокою пошаною зберігала архів батька, портрет матері Марії Василівни, виконаний Т.Г. Шевченком у 1959 р на хуторі Михайлова гора.

Природа рідного краю, цікаві історичні куточки Полтави та її околиць із глибоким почуттям та натхненням оспівані в художніх творах митця "Над Ворсклою у Нижніх Млинах", "Будинок Панаса Мирного в Полтаві", "Хата у Шишаках", "Хата на Павленках у Полтаві". Бувши палким прихильником українського театру, малював декорації для вистав Полтавського українського музично-драматичного гуртка, що діяв тоді у місті, як художник оформив часопис "Рідний край" за 1906 рік, присвячений І.П. Котляревському.

Життя палкого патріота обірвалось трагічно. 20 червня 1937 р. його арештували за надуманим звинуваченням у буржуазному націоналізмі, а уже в грудні того ж року на відзнаку 20-річчя "Великого Жовтня" він був розстріляний.

У нашому місті зберігся будинок по вул. Уютній, 14, де мешкав письменник, етнограф, художник, громадський діяч, вірний син України Григорій Олексійович Коваленко. У 90-ті роки минулого століття на хвилі національного піднесення було запропоновано перейменувати вул. Уютну на Грицька Коваленка. На жаль, добрі наміри не вдалось втілити в життя через незначну обізнаність мешканців міста із подвижницьким внеском Г.О.Коваленка у розбудову нашої культури і держави. Але це питання і сьогодні актуальне.

Щоб не впасти в прірву безпам'ятства, необхідно не забувати та шанувати тих людей, які все життя поклали на служіння Україні та її народу.

Джерела та література

1. Коваленко Г.О. З життя Т.Шевченка. - «Рідний край», 1906, №8. - С.10.
2. Там само. - С.11.
3. Коваленко Г.О. Іван Котляревський. - Полтава, 1918. - С.38.
4. Ревегук В.Я. Початки національного культурно-освітнього відродження на Полтавщині (доба Центральної Ради). - «Рідний край», 2006, №2. - С.91.
5. Ротач П.П. Вступна стаття в кн. «Коваленко Г. Оповідання з історії України». - Полтава: видавництво «Просвіта», 1992.- С.5.

Віталій Павлов

Олексій Бутовський – апостол олімпійського руху сучасності

До відомих діячів спортивного руху на зламі століть кінця ХІХ – поч. ХХ по праву належить Олексій Дмитрович Бутовський – один із ініціаторів відродження новітніх Олімпійських ігор. О.Бутовський прожив довге і повноцінне життя. До самої смерті опікувався розвитком фізичної культури і спорту. Багато з його методологічних ідей та підходів до розвитку галузі донині не втратили своєї актуальності.

Народився Олексій Бутовський 9 червня (за ст. стилем) 1838 року в селі П'ятигірці Лубенського повіту Полтавської губернії. Він був первістком у подружжя Дмитра Петровича Бутовського та його дружини Надії Степанівни, уродженої Кореневої. Окрім Олексія, родина мала чотирьох синів та двох доньок. На думку одного із дослідників генеалогії Козаччини Володимира Кривошея, родовід Бутовських належить до «південнослов'янських кадрів козацької старшини» доби гетьмана Д.Апостола. Серед чотирьох братів – вихідців із Молдови – першим осів на землях Гетьманщини першої чверті ХVІІІ століття Олександр Бутовський – засновник роду майбутнього вченого-практика[1. с. 274].

Військове походження батька, який мав чин штабс-капітана, випускника Харківського університету, зумовило вибір чи не усіх хлопців на користь військової служби. Їх із дитинства привчали до їзди верхи на конях, загартовували, влаштовували уроки фехтування [2. с. 53]. Окрім фізичної підготовки, багато часу в родині приділялося новинкам літератури, музиці, вивченню мов. Олексій Бутовський опанував англійську, німецьку мови, найдосконаліше – французьку.

Заможний стан батьків – близько 400 га землі, пасіка, невеличкий завод з розведення породистих коней – дозволив підготувати Олексія в одному із приватних пансіонів Полтави до вступу у 1849 році в Петровський Полтавський кадетський корпус. Одинадцятилітній Олексій без проблем подолав вступний іспит та поринув у навчання. 1853 року кадет О.Бутовський перевівся до Костянтинівського кадетського корпусу і закінчив повний курс навчання у 1856 році в Дворянському полку Ст.-Петербурга.

Військову кар'єру О.Бутовський розпочав з прапорщика лейб-гвардії Павловського полку. 1864 року Олексій Дмитрович досяг чину свого батька – штабс-капітана. Проте до петербурзького періоду життя були ще три роки викладацької діяльності в рідному Петровському Полтавському кадетському корпусі впродовж 1858 – 1861 років.

О.Бутовський був штатним викладачем фортифікації. Крім того, числився репетитором, тобто наглядачем-помічником вечірніх занять кадетів. Іван Павловський, який прийшов до Корпусу викладати історію 1874 року, у 1890 писав: «По фортификации преподавателем был Бутовский, воспитанник корпуса (ныне состоит при Главном Управлении)» [3. с. 82]. У Петровському Полтавському кадетському корпусі О.Бутовський почав замислюватись над значенням фізичного виховання молоді. Під цим терміном він розумів «розвиток загальних здібностей рухового апарату, які конче необхідні людині, до якої б діяльності вона себе не готувала» [4. с. 56]. До позакласних занять корпусу належала гімнастика. У майбутньому Олексій Дмитрович докладає чимало зусиль, щоб цей предмет увійшов до розряду основних не тільки у військових закладах, а й цивільних гімназіях. До послуг полтавських кадетів часів Бутовського в окремих рекреаційних залах було встановлено «гімнастичні машини» - тренажери. Іван Павловський щодо останніх писав: «Что касается гимнастики, то улучшение в ней заметно только в последние годы . . . Впрочем, многие воспитанники с увлечением занимались ею на машинах, чему способствовало то, что в каждом возрасте, в рекреационных залах, были гимнастические машины» [3. с. 161].

Окрім того, щорічно з 10 червня по 10 серпня влаштовувався табірний збір неподалік братської могили російських воїнів на полі Полтавської битви селища Яківці. Не тільки свідком, а й учасником одного із перших табірних зборів був ще кадет О.Бутовський за рік до виходу з Корпусу влітку 1852 року. У наметовому таборі заняття з основних дисциплін чергувалися з пішими та кінними екскурсіями на 5 – 7 верст, руховими іграми і, що дуже важливо, - єдиною можливістю навчити вихованців плавати у водах річки Ворскли. У

майбутньому досвід організації літніх табірних зборів полтавських кадетів О.Бутовський трансформував на всеросійський ґрунт під час організації у 1890 році «тимчасових літніх курсів» для офіцерів-вихователів кадетських корпусів. Започаткувавши курси з підготовки різних напрямів фізичного виховання (гімнастика, фехтування, плавання тощо), О.Бутовський одноосібно керує ними впродовж шістнадцяти років, до 1906.

Після Полтави О.Бутовський поїхав до С.-Петербурґа. Деякий час він поєднував викладацьку діяльність із військовою кар'єрою. Так, зокрема, у 1871 році після закінчення Миколаївської військової академії він став викладачем Петербурзької військової гімназії. У 1888 році йому було запропоновано членство в Комісії при Міністерстві народної освіти для розроблення методології викладання гімнастики в цивільних навчальних закладах. З 1897 року генерал О.Бутовський - виконавець особливих доручень Головного управління військових навчальних закладів [4. с. 56]. Іван Павловський не полишає уваги колишнього кадета Полтавського корпусу. В головній праці, присвяченій історії Корпусу – «Исторический очерк Петровского Полтавского Кадетского Корпуса (1840 – 1890). По официальным данным» – Іван Францович подає відомості і про О.Бутовського, найширше у «Списку» кадетів, що закінчили корпус:

«Бутовский Алексей – унтер-офицер л.г.Павловский полк с прикомандированием к Николаевской академии. Полковник, чиновник особых поручений при главном управлении учебных заведений» [3, с. 17].

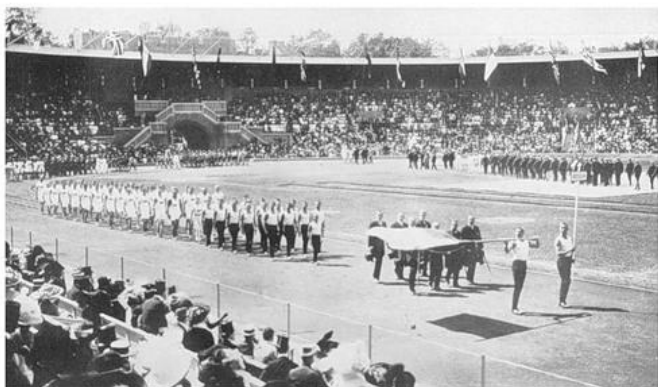
Деякий час О.Бутовський був у тіні найвідомішого засновника наукової системи фізичного виховання Петра Лесгафта (1837 – 1909). Друга половина 80-х років ХІХ століття – це час, коли П.Лесгафт на піку активної науково-дослідницької роботи в цій галузі, а О.Бутовський тільки-но розпочав свої перші кроки. Але йому багато чого вдалося досягти впродовж 90-х років.

Уже знаним теоретиком фізкультурного руху О.Бутовський у 1885 році вперше виїхав за кордон з метою вивчення європейського досвіду з цього питання. Він відвідав навчальні заклади Німеччини, Данії, Бельгії, Швеції.

Навесні 1892 року під час чергової подорожі, цього разу до Парижа, Олексій Дмитрович познайомився із генеральним секретарем «Союзу атлетичних товариств Франції» бароном П'єром де Кубертенем. [4. с. 59]. О.Бутовський гаряче підтримав ідею свого значно молодшого колеги (він на двадцять п'ять років був старшим за П. де Кубертена) відродити стародавні Олімпійські ігри. У червні 1894 року на Міжнародному атлетичному конгресі у Парижі П'єр де Кубертен оголосив перший склад Міжнародного Олімпійського комітету. Четвертим у списку з тринадцяти осіб був «генерал Бутовський» (перший – грек Вікелас – перший президент МОКу, другий – француз Калло, третій – секретар МОКу П. де

Кубертен). На Конгресі, якій увійшов в історію як I-й Олімпійський, було вирішено провести I новітні Олімпійські ігри на батьківщині олімпізму – у Греції [5. с. 133 – 134].

Навесні 1896 року на стадіоні під Акрополем в Афінах відбулися перші в новітній історії Олімпійські ігри сучасності. Своє враження від побаченого О.Бутовський виклав у праці «Афіни навесні 1896 року» - єдиному письмовому джерелі про I Олімпійські ігри.

Розуміючи, що до Афінських ігор підготувати збірну команду Росії неможливо, О.Бутовський зосередився на підготовці спортсменів до II-ї Олімпіади в Парижі 1900 року. Очолюваний ним Головний комітет із підготовки до ігор намагався відібрати найкращих фехтувальників, боксерів, гімнастів, плавців та лучників – представників тих видів спорту, в яких планувала виступити Росія. Проте бюрократичні перепони, відсутність достатньо підготовлених та досвідчених тренерів, неприхована байдужість царського двору вирішили долю не тільки комітету, а й представництва російських спортсменів на паризьких Іграх. Останні не брали в них участі, за винятком важкої атлетики, яка була представлена в програмі Всесвітньої промислової виставки. Мабуть, це і була головна причина, чому О.Бутовський 1900 року добровільно склав із себе повноваження представника царської Росії у складі Міжнародного Олімпійського комітету. Представники Росії (п'ять осіб) взяли участь у IV Олімпійських іграх, що відбулися в Лондоні 1908 року. Офіційний дебют збірної царської Росії у складі 178 осіб відбувся лише у Стокгольмі на V Олімпійських іграх 1912 року.

Вихід О.Бутовського з МОКу не позначився на його стосунках з П'єром де Кубертен. Між ними тривало дружнє листування до 1911 року включно. В останні роки свого життя Олексій Дмитрович повністю осліп. Йому доводилося зачитувати свої тексти листів дружині Ганні Василівні.

У 1909 році за ініціативи О.Бутовського була відкрита Головна гімнастико-фехтувальну школа у С.-Петербурзі. Він один із ініціаторів створення Всеросійського товариства сприяння фізичному розвитку. «При непосредственном участии А.Д.Бутовского, - пише В.Столбов, - создавались многие инструкции, положения и программы по физической подготовке в армии и военных учебных заведениях. Он руководил курсами, на которых офицеры учились гимнастике и преподавал историю и методологию физических упражнений». [6. с. 111]

О.Бутовський розумів, що тільки через залучення широких верств населення до регулярних занять фізичною культурною в країні можливий спорт вищих досягнень. Уся його наступна діяльність була спрямована на вирішення саме цього питання. Він наполягав на доступності «атлетичних вправ» кожному, особливо дітям, на можливості безкоштовного користування катками, послугами велосипедних пунктів. Головну перспективу розвитку спорту О.Бутовський бачив у його масовості. Протягом останнього десятиліття свого життя він написав понад сімдесят робіт з історії, методології фізичного виховання та спорту.

Генерал-лейтенант О.Бутовський помер на 79 році життя 25 лютого 1917 року в С.-Петербурзі. В Полтаві на Покрову 14 жовтня 2006 року біля стадіону «Ворскла» був відкритий пам'ятник-погруддя О.Бутовському [7. с. 79]. Автор проекту пам'ятника В.Шевченко, член Спілки архітекторів України, автор погруддя – М.Посполітак, член Спілки художників України, гранітні роботи – Ю.В'ялий. З нагоди 170-річчя від дня народження видатного земляка головному стадіону Полтавщини у червні 2008 року присвоєно почесне ім'я Олексія Бутовського.

Джерела і література

1. Володимир Кривошея. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2004.
2. Наталья Бутовская. Древо генерала Бутовского – от московского боярина Юрия до Натальи Дмитриевны из Кашина. // Спортивная жизнь России. № 3, 1999 год.
3. Исторический очерк Петровского Полтавского Кадетского Корпуса (1840 – 1890). По официальным данным. Составил И.Ф.Павловский. – Полтава, 1890.
4. А.Б.Суник. Первый россиянин в МОК. // Теория и практика физической культуры. № 8, 1998 год.
5. История физической культуры и спорта. Под ред. В.В.Столбова. – М., 1975.
6. В.В.Столбов. История физической культуры. – М., 1989.
7. В. Павлов. Хроніка спорудження пам'ятника О.Бутовському у місті Полтаві. // Спортивний літопис Полтавщини: сторінки історії, славетні імена. Зб. статей матеріалів I науково-практичної конференції «Бутовські читання». – Полтава, 2007.

Источники для изучения истории Петровского Полтавского кадетского корпуса и биографий его воспитанников

Петровскому Полтавскому кадетскому корпусу повезло – у него было два выдающихся историографа – Иван Францевич Павловский, преподававший в корпусе историю с 1874 по 1913 год, и Александр Дмитриевич Ромашкевич – воспитанник корпуса 1881 г., в последующем начальник хозяйственной части корпуса, с 15 мая 1894 г. – офицер-воспитатель, а с 22 ноября 1906 г. – ротный командир ППКК.

Первой работой по истории ППКК стала заметка И. Ф. Павловского «Петровский Полтавский корпус. К истории этого корпуса», опубликованная в сентябрьской книге «Русской старины» за 1886 г. [5]. В этой заметке, состоящей всего лишь из 7 стр., история корпуса дана очень кратко, схематично. Это, как говорит сам И.Ф.Павловский, не столько статья по истории корпуса, сколько приглашение к выпускникам и бывшим преподавателям с просьбой присылать свои воспоминания для использования в предполагаемой к изданию истории заведения.

На призыв И.Ф.Павловского откликнулись и опубликовали свои воспоминания: Иван Кондратьевич Зайцев, преподаватель рисования с 1848 по 1878 г. – Русская старина, апрель, май, июнь 1887 г., том. 54. Стр. 663-691; Иван Романович Тимченко-Рубан, офицер-воспитатель и ротный командир с 1840 по 1865 г. – Исторический вестник, июль 1890, том. 41, стр. 104-114 и август 1890, том. 41, стр. 304-333; Л. В. Картавцов, вып. 1859 г. – Русская старина, апрель, май, июнь 1890 г., том. 66. Стр. 393-409.

Эти воспоминания были использованы И.Ф.Павловским при подготовке «Исторического очерка Петровского Полтавского Кадетского Корпуса (1840-1890) по официальным данным». Полтава. Типография губернского правления. 1890 [4]. Это фундаментальный труд по истории корпуса за первые 50 лет его существования. При подготовке этой книги И.Ф.Павловский использовал утраченный ныне архив корпуса. В книге дана характеристика директоров корпуса, инспекторов классов, преподавателей и офицеров-воспитателей, приведен список выпускников, офицеров и преподавателей корпуса. При этом надо отметить, что, во-первых, названы не все выпускники. Дополнительно удалось установить 30 человек: Агищев Борис Николаевич — 1885/вып., Барановский Петр Степанович — 1871/вып., Болюбаш Федор Петрович — 1863/вып., Брюханов Василий Федорович — 1880/вып., Вачнадзе Александр Иванович, князь — 1871/вып., Виннинг Богдан Богданович, фон — 1865/вып., Данилович Михаил Викторович — 1884/вып., Демьянов Николай Захарович — 1866/вып., Заневский Ярослав Станиславович — 1876/вып., Кардашевский Виктор Игнатьевич — 1854/вып., Коробчевский Владимир Владимирович — 1875/вып., Кошевский Владимир — 1851/вып., Левшин Владимир Дмитриевич — 1849/вып., Миршавцев Афанасий Пантелеймонович — 1849/вып., Пономаренко — год выпуска неизвестен, Потоцкий Евгений Павлович — 1863/вып., Райченко Евгений Ильич — 1869/вып., Савинов Василий

Николаевич — 1880/вып., Слепушкин Александр Александрович — 1861/вып., Сокольский Виктор Александрович — 1885/вып., Султанов — 1850/вып., Тоцкий Сергей Ильич — 1889/вып., Тушин Аристарх Николаевич — 1882/вып., Федоров Константин Степанович — 1874/вып., Чижевский Николай Константинович — 1877/вып., Шмит Александр Оттович — 1849/вып., Штерич Алексей Платонович — 1869/вып., Шумаков Иван Осипович — 1868/вып., Яблонский Иван Владимирович — 1878/вып., Яннау Павел Константинович — 1872/вып. Во-вторых, в примечаниях к спискам выпускников (столбец третий списка), встречаются неточности. Так, например, Тихоцкий Владимир Андреевич. У И.Ф.Павловского указано, что он покончил жизнь самоубийством, а на самом деле он продолжал военную службу, служил в пограничной страже и 25 февраля 1911 г. был произведен в полковники.

Кроме указанных выше воспоминаний воспитанников, закончивших корпус до 1890 г., и офицеров и преподавателей, служивших в корпусе в этот период, укажу следующие: Михаил Алексеевич Домонтович, генерал от инфантерии, вып. 1847 – Исторический вестник, 1890, ноябрь, том 42, стр. 444-476, воспитанника ППКК 1847 г.; Алексей Дмитриевич Бутовский, Генерал от инфантерии, вып. 1853 – Годы моего учения в Петровском Полтавском кадетском корпусе, Пг. 1915. К великому сожалению эту книгу разыскать не удалось; Александр Сергеевич Лукомский, генерал-лейтенант, вып. 1885 г. – Вопросы Истории, № 1, 2001; Константин Владимирович Заиковский, офицер ППКК в 1852 г. (посещение корпуса Императором Николаем I в 1852 г.) – Исторический Вестник, 1886, т. 24, № 4, с. 112-119 [2].

Торжества, посвященные 50-летию корпуса, описаны генералом от артиллерии Матвеем Степановичем Лалаевым (На память бывшим и нынешним воспитанникам Петровского Полтавского кадетского корпуса 1840-1890 г.г., СПб, 1891) [3] и Александром Дмитриевичем Ромашкевичем в его «Материалах к истории ППКК» (Год четвертый. Полтава. Электрическая типография Г. И. Маркевича. Панский ряд. 1907, стр. 92-131) [6].

Всего А. Д. Ромашкевич с 1904 по 1916 г.г. опубликовал одиннадцать книг Материалов к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса, которые, к счастью, все удалось найти и опубликовать:

1. с 1-го октября 1903 г. по 1-е октября 1904 г. Год первый. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1904.
2. с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г. Год второй. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1905.
3. с 1-го октября 1905 г. по 1-е октября 1906 г. Год третий. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1906.
4. с 1-го октября 1906 г. по 1-е октября 1907 г. Год четвертый. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1907.
5. с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. Год пятый. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1908.
6. с 1-го октября 1908 г. по 1-е октября 1909 г. Год шестой. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1909.

7. с 1-го октября 1909 г. по 1-е октября 1910 г. Год седьмой. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1910.
8. с 1-го октября 1910 г. по 1-е октября 1911 г. Год восьмой. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1911.
9. с 1-го октября 1911 г. по 1-е октября 1912 г. Год девятый. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1912.
10. с 1-го октября 1912 г. по 1-е октября 1913 г. Год десятый. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1913.
11. с 1-го октября 1913 г. по 1-е октября 1916 г. Год 11, 12 и 13-й. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. Полтава. 1916.

Потрясающий, на мой взгляд, источник, дающий нам представление о жизни корпуса, о выпускниках (приведены списки выпускников с 1891 по 1916 г.), биографии выпускников и преподавателей. В первых десяти книгах приведены списки кадет по состоянию на 1 октября соответствующего года. Очень ценны опубликованные в книгах телеграммы воспитанников с поздравлениями по случаю корпусного и храмового праздников. Эти телеграммы абсолютно точно указывают, где служили воспитанники в тот или иной год. А кроме этого, и это главное, можно вычислить фамилии воспитанников, не указанных в списках выпускников у И.Ф.Павловского и А.Д.Ромашкевича. Как пример приведу следующую телеграмму 1890 г. с поздравлением с 50-летием корпуса – «Из Литина: "Поздравляем юбилеем, желаем к-су дальнейшего процветания и преуспевания на пользу юношества. Бывшие воспит.: Болюбаш, Коростовцев 1-й, Коростовцев 2-й, Псиол"». Из этой телеграммы следует, что все ее подписавшие закончили корпус и служили в 36 Ахтырском драгунском полку, что следует из биографий Коростовцевых и Псиола. Болюбаш в списках И.Ф.Павловского не указан. Зная фамилию и место службы удалось установить его биографию. Необходимо составлять именной указатель ко всем «Материалам...» А.Д.Ромашкевича (составлен только к году четвертому) и таким образом выявлять неизвестных нам выпускников и дополнять известные биографии.

Далее следует упомянуть воспоминания Полтавцев, окончивших корпус в последние годы его существования: 1. Михаила Дмитриевича Каратеева, вып. 1919 г.; 2. Андрея Бертельс-Меньшого, учился в ППКК, закончил Крымский КК в 1922 (журнал "Кадетская переключка" № 16 1976 г.); 3. Михаила Николаевича Шереметева, вып. 1908 г. (Журнал "Военная быль". Издание Обще-кадетского объединения. Париж. № 118. Июль 1972 г. Стр. 1-4; № 123. Июль 1973 г. Стр. 35-37); 4. Николая Григорьевича Бутовича, вып. 1913 г.; 5. Сборник воспоминаний бывших питомцев Петровского Полтавского Кадетского Корпуса. Издан Объединением в Париже по случаю 125-летия со дня основания Корпуса, 1840-1965 (Париж, 1965).

Несколько слов о Сборнике. Учитывая, что все воспоминания, помещенные в

Сборнике, писались воспитанниками через 45 лет после исхода из России, они содержат целый ряд ошибок в фамилиях, именах и отчествах. Для некоторых Георгиевских кавалеров, упомянутых в Сборнике, не

подтверждается факт награждения. Во всяком случае их имена не указаны в библиографическом справочнике «Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920». Отв. сост. В.М. Шабанов./М.: Русский Мир, 2004 г. [1]. Но наряду с этим Сборник содержит ценнейшую информацию о судьбах Полтавцев в эмиграции.

Из дореволюционных источников следует особо отметить списки офицерских чинов. Учитывая практическую недоступность для нас российских архивов эти списки являются просто незаменимыми для установления военных биографий выпускников, воспитателей и преподавателей, служивших в офицерских чинах.

1. Общие списки офицерским чинам РИА за 1909 и 1910 г.г.
2. Списки капитанам и ротмистрам по старшинству. На сегодняшний день доступны:
  - a. Ротмистрам армейской кавалерии – 1902, 1909 и 1913 г.г.
  - b. Капитанам гвардейской пехоты – 1910 г.
  - c. Ротмистрам гвардейской кавалерии – 1913 г.
  - d. Капитанам гвардии – 1913 г.
  - e. Капитанам-инженерам – 1913 г.
3. Списки подполковникам по старшинству. На сегодняшний день доступны списки за 1838, 1840, 1855, 1862, 1865, 1866, 1868, 1893, 1898 и 1913 г.
4. Списки полковникам по старшинству. На сегодняшний день доступны списки за 1855, 1856, 1857, 1859, 1864, 1865, 1867, 1868, 1873, 1889, 1902, 1903, 1904, 1905, 1907, 1909, 1910, 1911, 1913, 1914 и 1916 г.г.
5. Списки генералам по старшинству. На сегодняшний день доступны наиболее полно: 1840, 1844, 1852, 1855-1857, 1859, 1861-1869, 1871-1878, 1881-1894, 1896-1914 и 1916 г.г.
6. Списки офицерским чинам Отдельного корпуса пограничной стражи. На сегодняшний день доступны списки за 1902, 1904, 1909 и 1913 г.г.

К сожалению, в Списках указывается законченный офицерами кадетский корпус для генералов с 1903 г., а для полковников, подполковников, ротмистров и капитанов – с 1905 г. А поэтому для поиска Полтавцев необходимо сравнивать список выпускников ППКК с каждым Списком по старшинству.

В последнее время в электронной библиотеке «Царское село» были размещены журналы «Разведчик» с 1892 по 1917 г. Они ценны тем, что в них публиковались Высочайшие приказы по военному ведомству. И таким образом появилась возможность проследить продвижение по службе всех выпускников ППКК, поступивших в военную службу. Но такая работа требует очень много времени. В идеале желательно перевести все ВП в текстовый формат для организации сквозного поиска.

Из современных источников хочу обратить Ваше внимание на следующие:

1. Прежде всего это работы российского историка Сергея Владимировича Волкова. Здесь укажу его биографические справочники, составленные на основе его уникальной БД, содержащей более миллиона фамилий:

- *Офицеры российской гвардии. Опыт мартиролога.* М., «Русский Путь», 2002, 568 с.

- *Офицеры армейской кавалерии. Опыт мартиролога.* М., «Русский Путь», 2004, 632 с.

- *Офицеры флота и морского ведомства. Опыт мартиролога.* М., «Русский Путь», 2004, 560 с.

- *Генералитет Российской империи.* М., «Центрполиграф». 2009. Т. 1. 757 с. , Т. 2. 831 с.

- *Офицеры российской артиллерии: Опыт мартиролога.* — М.: Издательство ПСТГУ, 2011. — 776 с.

2. Уже упомянутый мной библиографический справочник «Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920». Отв. сост. В.М. Шабанов./М.: Русский Мир, 2004 г.

3. *Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917-1997 в шести томах.* Составитель В.Н. Чуваков. – РГБ – Москва – 1999-2007.

4. Тинченко Ярослав. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1920).* Наукове видання. – К., Темпора, 2007. – 536 с.: іл.

5. *Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією».* У 27 томах. На сегодняшний день удалось найти сведения о 7 выпускниках ППКК: **Ганько Петр Александрович** – вып. 1889, **Василенко Николай Александрович** – вып. 1907, **Ващенко-Захарченко Александр Петрович** – вып. 1909 (РІ-Полтавська обл.), **Савич Сергей Андреевич** – вып. 1903 (РІ-Харківська обл.), **Остроградский Петр Сергеевич** – вып. 1907 (РІ-Кіровоградська обл.), **Губанов Георгий Тимофеевич** – вып. 1902, **Сметанкин Михаил Леонидович** – вып. 1916 (РІ-Миколаївська обл.). На сегодняшний день на сайте Главной редакции и Украинского института национальной памяти (<http://www.reabit.org.ua>) опубликовано 67 областных книг серии. Я не знаю по каким причинам опубликованы не все книги. По Полтавской области опубликованы только 1 и 5 книги. Три книги с биографическими справками не опубликованы. И так по многим областям. Указания на связь репрессированных с корпусом в справках нет. А поэтому поиск возможен только по фамилии, что потребует очень много времени.

Заканчивая краткое обозрение источников для изучения истории ППКК, не могу не сказать о ресурсах в Интернете. Обращу ваше внимание на два сайта:

1. «Русская армия в Великой войне» – www.grwar.ru. Содержит более 7000 биографий российских офицеров, принимавших участие в Первой мировой войне.

2. «Русская Императорская Армия» – www.regiment.ru. Я бы назвал этот сайт интернет-справочником по истории РИАи ее воинских формирований.

Кроме этого в интернете есть сайты, посвященные истории отдельных полков и бригад, в которых служили воспитанники ППКК. Администраторы этих сайтов, из моего опыта, всегда предоставляют нужную информацию.

И конечно же потомки воспитанников, присылающие фотокопии послужных списков и фотографии выпускников ППКК.

Источники и литература

1. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920./Отв. сост. В.М.Шабанов. – М.:Русский мир, 2004.
2. Земковский К.В. Посещение корпуса Императором Николаем I в 1852 г. //Исторический Вестник. – 1886. – т.24.- № 4.
3. Лалаев М.С. На память бывшим и нынешним воспитанникам Петровского Полтавского кадетского корпуса 1840-1890 гг. – СПб. , 1891.
4. Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского Кадетского корпуса (1840-1890) по официальным данным. – Полтава: Типогр.губ.правления. – 1890.
5. Павловский И.Ф.Петровский Полтавский корпус. К истории этого корпуса. // Русская старина. – 1886. – сентябрь.
6. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского Кадетского корпуса. – Полтава: Электрич. Типогр. Г.И.Маркевича. – 1907. – Год четвертый.

Євгенія Кобиляшна

Життя І. Ф. Павловського протягом 1904 – 1919 рр. (за матеріалами неопублікованої записної книжки)

У вітчизняній історичній науці розробленню та вивченню теоретичних і практичних проблем джерелознавства завжди відводилося важливе місце. Увага дослідників до кола джерелознавчих питань постійно зростає. З року в рік швидкими темпами збільшується не лише кількість документальних пам'яток, що є одними із найголовніших типів історичних джерел, але й збільшується число архівосховищ та архівних фондів [6].

Безумовно, серед великої кількості документальних свідчень важливу роль при дослідженні минулого, й особливо при вивченні історії в особистісному вимірі, відіграють джерела особового походження. Джерела особового походження – це документи, що утворюються впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності фізичної особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах.

Джерельна база для будь-якого історичного дослідження дуже важлива. Вона відіграє першочергову роль у спробі історика реконструювати минуле. До основних видів історичних джерел особового походження відносяться такі:

щоденники, спогади (мемуари), листи, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки та записні книжки [2, с.413].

Під час дослідження життя та діяльності відомого краєзнавця, історика, архівіста, музейника Івана Францовича Павловського звертаємо увагу на таке цінне джерело особового походження, як його особиста записна книжка.

Записна книжка або записник – це одне з рукописних джерел особового походження, за яким вивчаються погляди автора, виникнення його творчих задумів, їх розгортання і втілення. Цей різновид особових джерел зараховують іноді до автобіографій, мемуарів, щоденників, хоча вони мають свої особливості, такі як:

1. Стрижнем подачі інформації, її організації, форми і структури виступає конкретний автор, через призму поглядів якого відбиваються й оцінюються всі факти, події, свідком або учасником яких він був сам чи дізнався про них з інших джерел. До записних книжок автори заносять усе, що цікавить їх в особистому плані або в громадсько-політичному, духовному житті.

2. Записи можуть бути датованими (що наближає їх до щоденника) або вміщуватися без дати. Створюються за гарячими слідами подій, нерідко у той самий день, коли вони відбулися. Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість істориком, дослідникам, спираючись на них, визначити ставлення населення до тих чи інших подій [2, с.422].

3. Переважно пишуться для себе і не розраховані на публічне сприймання, адже логіка викладу подій, певної інформації відома тільки їх автору.

4. Вони є своєрідним «дзеркалом» свого часу, відбивають епоху, з позиції якої осмислюються і висвітлюються події та явища як минулого, так і сучасності, фіксуються реалії особистого життя. Бо особистість «пропускає» крізь себе вибухи й вихори свого часу.

5. Цінністю записної книжки є її емоційно-психологічна насиченість, адже в ній закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел, і тому їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, історичних осіб, глибше зрозуміти їхні думки, почуття, настрої, мрії, моральні орієнтири, мотиви поведінки [4, с. 145 - 146].

В Україні цей різновид джерел започаткований, очевидно, у XVIII ст., про що свідчить записна книжка Прилуцького полкового осавула М. Мовчана. У XIX— XX ст. записні книжки вели, головним чином, письменники, історики, громадські, культурні діячі, які відображали в них свої життєві враження, висловлювали ставлення до подій у країні, вміщували підготовчі матеріали до майбутніх творів [2, с. 422 - 423].

У Києві, в Центральному державному історичному архіві України, зберігається особистий документальний фонд І.Ф.Павловського, який складається із 108 справ і містить інформацію з 1879 – 1915 рр. Серед них: опубліковані та неопубліковані наукові праці, підготовчі матеріали до робіт,

конспекти лекцій, документи біографічного характеру, які проливають світло на життєвий і творчий видатного дослідника історичної минувшини.

На сьогоднішній день безцінним, хоча і малодослідженим, джерелом із вивчення та дослідження особистого життя, музейної, громадської, педагогічної діяльності Івана Францовича є його унікальна неопублікована записна книжка. Особистий нотатник дає змогу глибоко проникнутися життям ученого, доповнити його біографію, визначити мотиви його поведінки, моральні принципи, настрої, думки, більш детально поринути у вир його копіткої роботи, розкрити зміст та характер соціально-економічного розвитку Полтави кін. ХІХ - 20-х рр. ХХ ст.,

Однак під час вивчення записної книжки І. Ф. Павловського стикаємося із такими труднощами:

- 1) записник не репрезентативний, не має офіційного статусу, не публічний – не для широкого загалу, створювався на розсуд автора (його не можна вважати таким, що охоплює повністю весь предмет обговорення);
- 2) реалії повсякденності виринають вибірково, не послідовно;
- 3) чорновий характер записів, словниковий масив, сучасні йому норми, стандарти мови того часу, стилістика написання, нерозбірливість почерку, вживання скорочень; частина інформації подається в зашифрованому вигляді.

Усі ці особливості необхідно враховувати, оскільки вони відображають розумово-інтелектуальну культуру автора, адже така наука як графологія стверджує про чіткий зв'язок між почерком та особистістю людини, її індивідуальними особливостями та характером.

Наведемо характеристику почерку І.Ф.Павловського. Записи здійснювалися однією особою – самим автором. Основні нотатки писалися дрібним заокругленим почерком, розміром близько 2- 4 мм, інколи записи мають нерозбірливий характер, зв'язки між літерами розмашисті. Кінцеві букви мають заокруглення у вигляді крючка, що свідчить про готовність людини до співпраці, йти на компроміси, доброту, комунікативність, енергійність, але водночас такі люди більш стримані, схильні до концентрації, здатні помічати найменші зміни в оточенні, полюбляють точність в усьому, раціональні, економічні і переважно скрупульозні. Початкові букви написані каліграфічно. Розділові знаки розставлені грамотно. Лінії рядків переважно прямі або піднімаються злегка вгору. Інтервали між ними стійкі, що характерне для людей спокійних, врівноважених, розсудливих, які реально здатні оцінювати свої можливості.

На часі записна книжка зберігається у ЦДІА м. Києва, Ф. 267. Оп. 1, справа №3, «Записные книжки Павловского И. Ф.» і налічує 179 аркушів [8]. Її сторінки розкривають зміст та основні напрями роботи відомого полтавця.

Педагогічна діяльність. І.Ф.Павловський, вступивши на службу до Петровського Полтавського кадетського корпусу, визначив цим і свій шлях як історика та музейника, тут він сформувався як учений, «большой труженик», «освятитель полтавського прошлого», працелюбний та вимогливий викладач, і

перш за все, як людина з високими моральними якостями. Майже 40 років свого життя віддав роботі у цьому навчальному закладі. З упевненістю можемо говорити про те, що І.Ф.Павловський був людиною авторитетною як серед кадетів, викладачів, так і серед керівництва корпусу. Йому доручали вітати викладачів на ювілеях, виступати на урочистих зборах, читати лекції, готувати матеріали, повідомлення для кадетів та жителів Полтави, адже його виступи завжди були жвавими, цікавими, супроводжувалися демонстрацією гравюр та малюнків; його постійно обирали членом педагогічного комітету кадетського корпусу [7, с.55].

Характерними рисами І.Ф.Павловського була велика працелюбність, енергійність, комунікабельність, врівноваженість. Зберігаються підготовлені ним програми викладання історії, конспекти лекцій, а також різноманітні матеріали з історії Петровського Полтавського кадетського корпусу. На сторінках записної книжки він фіксує щотижневі, щомісячні, річні особисті плани роботи, які глибоко характеризують його як багатогранну, енергійну, послідовну, віддану своїй справі особистість. Про рівень освіти, стан дисципліни в корпусі свідчать записи І.Ф.Павловського: розклади уроків, журнали оцінювання знань кадетів, табельні дні, теми рефератів, література, кількість проведених уроків [9]. Згідно із записами, кожен прожитий день, місяць, рік для нього - це дні безперервної копіткої роботи.

Насиченим на різноманітні події видався для нього лютий 1908 року: відвідує річні збори ощадної каси, засідання думи, вечір з нагоди 100 – річчя полтавської гімназії, який проходив у дворянському клубі, реальному училищі, богослужіння, різноманітні богословські читання, проведені сучасником Павловського протоієреєм І. Л. Ольшевським, працює над нарисами про І.П.Котляревського, бере участь у засіданні комісії з перейменування вулиць [10, 11].

Одночасно з викладацькою діяльністю в кадетському корпусі проводить велику громадську роботу: був одним із організаторів у Полтаві народних читань, викладав історію та читав лекції з історії краю в недільних школах. Згідно із записами, був запрошений читати лекції не лише у Полтаві, але й інших містах: «Сентябрь 1907 г., был в Харькове, прочитано 9 уроков» [13].

Брав активну участь у роботі комітету з проведення урочистих заходів до 200-річчя Полтавської битви, у роботі Міської думи, її засіданнях [10]. У складі Думи працювали комісії: училищна, мостова, садова, бібліотечна, ревізійна, бюджетна, фінансова, торгова, театральна. Гласними Міської Думи обирали таких відомих і шанованих у місті людей, як лікарі О.В. Будаговський, О.О.Несвіцький, історик І.Ф. Павловський. Сам Іван Францович був членом театральної комісії, неодноразово відвідував і комітет із перейменування вулиць [11].

У записній книжці І.Ф. Павловського знаходимо відомості про відвідини ним театру, вечорів, концертів, різноманітних свят [10]. Історик працює над нарисами про І. П. Котляревського, хоча й не належав до числа перших біографів поета, але цікавився історією полтавського театру. Розвідки вченого

висвітлили початки театрального життя у Полтаві в першій чверті ХІХ століття. Тому культурне життя міста, яке було інтенсивним, насиченим численними культурно-мистецькими подіями, постійно цікавило І. Ф. Павловського. Так, у грудні 1904 - Іван Францович відвідав опери «Фауст», «Демон» «Пікова Дама», а в грудні 1907 року: вечір в Дворянському зібранні, вечір в корпусі, опери «Фауст», «Евгеній Онегин», п'єсу «Майська ніч», «Бал Маскарад» [14, 15].

Початок ХХ ст. характеризувався також бурхливим розвитком індустрії розваг - виникненням кінематографу (відкритий у нашому місті у 1903 р.), який досить став популярним, і І. Ф. Павловський відвідував його досить часто [16].

Музейна робота. І.Ф.Павловського можна назвати «батьком» музею історії Полтавської битви. Адже ще в 1895 року він висловив ідею про створення музейної установи на Шведській Могилі, розробив тематико-експозиційний план, вирішивши розташувати експонати по трьох відділах. Працюючи над створенням колекції музею, І.Ф.Павловський відвідує наукові установи, архіви, музеї, веде переписку з королівським архівом Стокгольма. Експозиція музею була оформлена І.Павловським особисто за 2 місяці, допомагали йому в цьому колеги та кадети Петровського Полтавського кадетського корпусу. Музей урочисто відкрили 26 червня 1909 року, директором музею став І.Ф. Павловський. Нотатки І.Ф. Павловського у записнику проливають світло на копітку роботи вченого з комплектування експозиції, вибору місця для будівництва музею, його освячення: «Сентябрь 1907: воскресенье - освящение музея, храма на Шведской Могиле – был до 4 ч.» [17].

Скрупульозні нотатки містять відомості про надходження експонатів, участь кадетів у створенні колекції музею Полтавської битви: колишні кадети О. С. Квятковський, В. В. Купріянов, М. М. Тимохович : «Шведская Могила – Квятковского, рисунок укрепленный сделанный кадетом Куприяновым»; імена всіх добродійників майбутнього музею на Шведській Могилі, родинне коло Несвіцьких, єпископ Іоанн, протоієрей Хрестовоздвиженського монастиря П. І. Мазанов, І. Л. Ольшевський, генерал-лейтенант П. П. Потоцький та ін. [18].

Вагомою складовою діяльності І.Ф.Павловського була наукова робота. Історик залишив нащадкам безцінні скарби своєї наполегливої праці: статті, замітки, повідомлення, звіти, монографії – всього близько 150. Він - людина багатогранна, з широким колом інтересів. Іван Францович цікавився найрізноманітнішими аспектами історії, дослідженням архівів та інших старожитностей. Його статті друкувалися в найкращих тогочасних виданнях: «Киевская старина», «Полтавские епархиальные ведомости», «Исторический вестник», «Русская старина», «Полтавский голос», «Полтавский вестник». Він був незмінним членом Полтавської Вченої Архівної комісії, Полтавського Церковного Історико-Археологічного комітету; видавав звіти, займався редакцією «Праць Полтавської Вченої Архівної комісії», брав безпосередню участь у шведській археологічній експедиції, яка працювала у Полтаві 1911 року.

Записна книжка І. Ф. Павловського дає змогу розкрити характер роботи вченого. Скрупульозні записи свідчать про наполегливу підготовку, послідовне збирання матеріалів до майбутніх монографій, різних наукових статей, лекцій і глибоке вивчення досліджуваної ним проблематики [19]. Сторінки особистого нотатника розповідають про постійну системну роботу дослідника. Розкривають основні напрямки наукових пошуків історика, зміст його роботи, особистий вагомий внесок у діяльність Полтавської вченої архівної комісії, Церковного історико-археологічного комітету. Про відданість своїй роботі, чіткість її виконання і дбайливе ставлення говорить детальний облік вченого надходжень, членських внесків, матеріальних витрат [20].

Науковий доробок ученого, його праці – це безцінне інтелектуальне надбання Полтавщини [3, с. 59].

Останні роки життя вченого досить складні, припадають на часи встановлення більшовицької влади у Полтаві. Цей період життя вченого наповнений глибокими переживаннями. Неодноразове пограбування музею - «дітища» І. Ф. Павловського, припинення роботи Церковного історико-археологічного комітету (1917 р.), Полтавської Вченої Архівної комісії (1919 р.), неодноразова зміна влади, постійні розстріли, репресії, невпевненість у майбутньому, нові умови життя переривають наукову, музейну роботу. За свідченням рідних, він вів щоденник, ретельно фіксував полтавські події. Ці нотатки зберігалися у родинному архіві, але були знищені ріднею в жахливі буремні роки [1, с. 7]. Останні нотатки Івана Францовича датуються 1915-1919 рр. Записи досить скупі, переважно стосуються побутових витрат, його особистих доходів та членів родини, свідчать про те, що він не припиняє працювати, але робить це вже не так активно [21].

Отже, неопублікована записна книжка І.Ф.Павловського – це безцінне джерело вивчення та дослідження його багатогранної діяльності, відкриває ще нерозгадані малодосліджені сторінки славетного життя. Вона здатна перенести нас у минуле, оскільки є своєрідним «дзеркалом» свого часу, відображає безпосередньо навколишній світ, історичні події і явища.

Дослідження записної книжки Івана Францовича Павловського в черговий раз свідчить про неординарність розуму і працьовитість ученого, його безцінний внесок у розвиток наукової думки Полтавського краю.

Джерела та література

1. Бабенко Л.Л. Іван Францович Павловський і перші роки більшовицької влади у Полтаві / Л. Л. Бабенко // Край. – 2012. - №99. – С. 7 - 9
2. Калакура Я. С Історичне джерелознавство: Підручник для студентів істор. Спец. ВНЗ / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. - К. : Либідь, 2002. – 488 с.
3. Калашник Л. Право пам'яті (до 80-річчя з дня смерті І. Ф. Павловського) /Л. Калашник // Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Полтавський краєзнавчий музей 2001 - 2003 рр. / Белько О. В. та ін. – Полтава : Дивосвіт, 2004. – с. 58 - 60

4. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. - Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13>.
5. Литвиненко А. Гастрольно-концертне життя Полтави на межі ХІХ – ХХ ст.: хроніка мистецьких подій / Литвиненко А. // Студії мистецтвознавчі. Театр. Музика. Кіно . – К.: ІМФЕ – 2007. - №4. – С. 14 - 22.
6. Луняк Є. М. Рецензія на підручник Казьмирчука М. Г. Джерела особового походження: Підручник / Казьмирчук Марія. – К.: Логос, 2010.- 242 с.- Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_42/Gileya42/SL2
7. Оснач В. Ф. Науково-педагогічна діяльність І. Ф. Павловського у Петровському Полтавському кадетському корпусі / Оснач В. Ф. // Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Полтавський краєзнавчий музей 2001 - 2003 рр. / Белько О. В. та ін. – Полтава : Дивосвіт , 2004. – с. 52 - 56
8. Центральний державний історичний архів України. Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. (Записные книжки И.Ф.Павловского). – Арк. 1 - 179
9. ЦДІА України. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 2-14, 56-59, 91 - 118
10. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 5, 39, 53- 57,63, 121-124
11. ЦДІА України. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 124-124
12. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 123
13. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.118
14. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк . 9, 10
15. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 121,122
16. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 9
17. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.118
18. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.44-46, 49
19. ЦДІА України. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 38- 41, 59- 85, 117
20. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 49-52, 80-81, 113-118
21. ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 128-154

Євгенія Погребняк

Унікальні експонати в експозиції музею історії Полтавської битви

Музей історії Полтавської битви на Шведській Могилі було відкрито 26 червня 1909 року за підтримки Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету і особисто Владика Іоанна у 200-річний ювілей Полтавської битви.

Але робота з формування колекції музею розпочалась ще задовго до цього. Іван Францович Павловський був активним членом Полтавського Церковного Історико-Археологічного комітету, а також членом Ради Комітету, і саме він у 1895 р. виступив з ініціативою створення такого музею, доклавши чимало зусиль для його відкриття. На засіданні Комітету 16 січня 1907 р. з ініціативи Владика Іоанна обговорювалося питання про створення при Комітеті особливого музею на полі Полтавської битви, який був би присвячений цій події, і приурочити його відкриття до 200-річного ювілею Полтавської битви.

Отже, від самого початку діяльності комітету розпочався збір експонатів для майбутнього музею на полі Полтавської битви, а Івану Францовичу Павловському було доручено звернутися до осіб, які мають необхідні предмети для музею, з проханням передати їх до давньосховища при Комітеті.

Географія пошуків експонатів для музею була досить широкою: це провідні музейні установи, архіви, бібліотеки Києва, Москви, С.Петербурга, Стокгольма і звичайно ж, сама Полтавська губернія.

Уже в 1907 р. у давньосховищі Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету значиться 35 предметів, відібраних для музею, а перший каталог, виданий І.Ф. Павловським у 1910 р., налічує 339 експонатів. Як відомо, це були портрети Петра I, Карла XII, І.Мазепи, командного складу обох армій, живописні полотна, гравюри, зброя, прапори. Але з цієї колекції збереглося дуже мало експонатів — після жовтневого перевороту в кінці 1917-на поч. 1918 р. музей було двічі пограбовано. За таких обставин, І.Ф.Павловський, щоб зберегти решту колекції, передав її до Центрального пролетарського музею Полтавщини. В повоєнні часи згідно з постановами Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР (травень-червень 1949 р.) про поновлення музею Полтавської битви, знову ведеться збір експонатів на теренах усього Радянського Союзу: з Ермітажа, Московської оружейної палати, різних історичних та краєзнавчих музеїв. Повернулася незначна кількість експонатів, зібраних І. Ф. Павловським: це картуші з перерахуванням полків Московії, що брали участь у Полтавській баталії, гравюра на міді Патрикія Балабіна, картина середини XVIII ст. «Апофеоз Петра I» курської іконописної школи, бронзова статуетка пораненого Карла XII, токарні різці Петра I тощо.

Найбільш цікавими, на наш погляд, є два експонати, що збереглися з першої колекції: картина «Апофеоз Петра I» і мідна гравюра Патрикія Балабіна, що вціліла з першого пам'ятника, спорудженого на честь Полтавської перемоги П. Руденком.

У «Каталозі музею Полтавської битви на Шведській Могилі картина «Апофеоз Петра I» значиться під №106: «Петро В. в Полтавській баталії. (Оригінал). Петро зображений на коні, перемагаючим лева. Велика картина прикрашала так зв. Єкатерининську залу у покоях настоятеля Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, яку було влаштовано до приїзду імператриці Катерини II в Полтаву 7 червня 1787 року. І.Ф.Павловський припускав, що картину писав художник іконописної школи с. Борисівки Грайворонського повіту Курської губернії. Село Борисівка, де писались

картини, було власністю знаменитого сподвижника Петра I графа Б. П. Шереметєва.

Внизу на картині напис:

«Се образ начертан премудрого героя,
Что ради подданных лишил себя покоя
К утехе россос всех; но кто он был таков,
Гласит народ и флот, художества и войски,
Гражданския труды и подвиги геройски».

Опис Єкатерининської зали ми знаходимо також у книзі «Россия. Полное географическое описание нашего отечества...» (С. Петербург. Издание А.Ф. Девриена. 1903). Тут згадується, що при вході до зали, зліва від дверей, знаходилась ще одна картина — зображення св. Олександра Невського, якому шведи вручають свої мечі з написом:

Мал.1. *Апофеоз Петра I.*
«Святой и храбрый князь
Александр Невский
Духом от небес на град

свой презирает

И на берега, где он противных побеждал,
Россос усердный защитник и невидимо Петру споспешествовал».

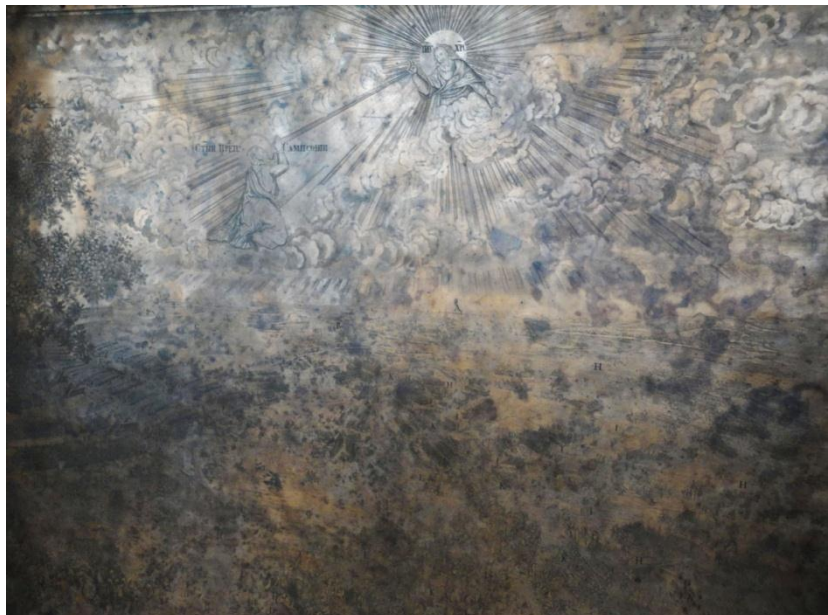
Справа ж від дверей знаходилось зображення Петра I.

За свідченням І.Ф. Павловського, у 1854 р., коли ремонтували будинок настоятеля, Єкатерининська зала була розібрана, і, хоча за наказом генерал-губернатора С.О. Кокошкіна була відновлена, але у 1892 р. під час перебудови споруди монастиря вона знову була зруйнована і більше не відновлювалась.

Коли І.Ф.Павловський komponував експозицію музею Полтавської битви на Шведській Могилі, картина «Апофеоз Петра I» зайняла в ній чільне місце.

Вдруге до музею історії Полтавської битви картина потрапила у 1950р. з Київського державного музею Російського мистецтва. (Під час Другої світової війни картина як найцінніший експонат перебували в евакуації).

Ще один експонат, що зберігся з I-ї колекції — це мідна дошка, що була колись вмонтована у п'єдестал першого пам'ятника, спорудженого на честь Полтавської перемоги коштом бургомистра м. Полтави Павла Руденка (Мал. 2).

Мал.2.

Полтавський бій. Гравюра на міді П. Балабіна.

У каталозі музею Полтавської битви на Шведській Могилі, І.Ф.Павловський зазначає цей експонат під №107:

«Полтавська баталія. Картина гравійована на міді художника Академії мистецтв Патрикія Балабіна (оригінал). Вона була замовлена художнику полтавським обивателем П. Я. Руденком для пам'ятника, спорудженого ним в Полтаві в пам'ять Полтавської баталії. Картина ця до обладнання музею зберігалась у Воскресенському храмі в Полтаві, куди вона була перенесена після знищення цього пам'ятника».

Дошка складається з двох частин і є гравюрою на міді. У верхній частині зображена панорама Полтавського бою (за картиною Дені Мартена Молодшого), над панорамою у хмарах — зображення св. Сампсонія, котрий молиться Ісусу Христу про перемогу, адже битва відбулася у день св. Сампсонія. Зліва на гравюрі зображене велике дерево, від якого і розгортається панорама бою. Окремі частини гравюри позначено літерами. Всього є дев'ять таких позначень, які розшифровуються на нижній частині гравюри: «Изъясненіє литерь: А. Город Полтава; В. Крестовоздвиженскій монастырь; С. Деревня Семеновка; D. Государь Петръ Великій; Е. Россійская армія; F. Россійской лагерь; G. Король шведской Карль XII; H. Шведская армія; I. Шведскія батареи; К. Сраженіє обеихъ армій, іюня 27 дня 1709 году, в день преподобного Сампсона Страннопріимца, коего образъ изображенъ здесь, молящійся Ісусу Христу о ниспосланіи съ небесъ победы, что и последовало къ щастію Россіи».

Нижче напис:

Полтавской брани вид являет сей металл
 Как в день Сампсонов Карл, сражен Петром, низпал;
 Сим сделал Бог с небес начало русской славы.
 Руденко гражданин усерднейшей Полтавы,
 Которого отец в сей самой битве был
 И вольность чрез Петра из плена получил —
 В благодарение Всевышнему Сиону,

Устроил каменный священный храм Сампсону;
В хвалу ж Петровых дел, грядущих в память дней,
Средь стен отечества поставил образ сей.

Далі підпис: «В 69-е лето от победы под Полтавою; от создания мира 7286 года; от Рождества Христова 1778 года. В благополучное и славное царствование Екатерины Алексеевны Вторья Императрицы и Самодержицы Всероссийския».

«Надпись соч. Госп. Рубан, надворный советник, в С.-Петербурге. Рисована и гравирована под. смотрением Импер. Акад. Н. грав. Патрикія Балабина».

Модель першого пам'ятника в пам'ять про Полтавську битву, спорудженого коштом П. Руденка, ми знаходимо у списку предметів, відібраних І. Ф. Павловським для музею Полтавської битви.

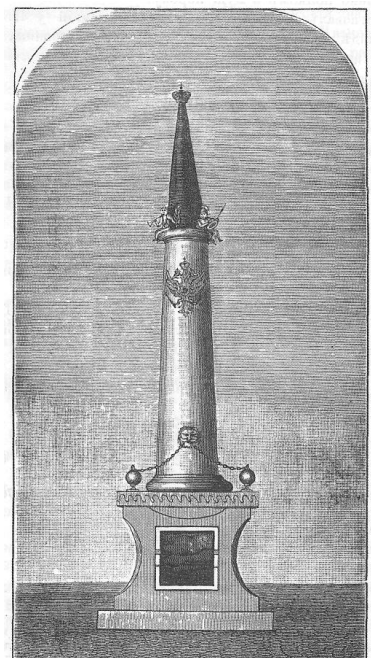
У сучасній експозиції музею зображення пам'ятника можна побачити на копії з картини В. Боровиковського, оригінал якої зберігається у Дніпропетровському художньому музеї (мал.3).

Мал. 3. Портрет полковника П.Я. Руденка.

Сам же пам'ятник, за свідченням І. Ф. Павловського, являв собою поштукатурений кам'яний стовп із пірамідальною вершиною, пофарбованою в зелений колір (мал.4). Біля підніжжя пам'ятника зображені два юнаки, які сидять у білому римському одязі, а на верхівці пам'ятника було прикріплене велике позолочене яблуко. Ймовірно, пізніше замість яблука угорі була поміщена корона, що видно на доданому малюнку. Мідна ж дошка із зображенням Полтавської битви була вмонтована в п'єдестал пам'ятника. Пам'ятник знаходився біля Воскресенського храму, спорудженого тим-же Руденком.

На той час пам'ятник був єдиною окрасою Полтави. За словами подорожнього Сумарокова (1802 р.), він був «единственным в здешних местах трофеем». На початку ХІХ ст. цей пам'ятник розібрали. За свідченнями причиною його знищення стало зіпсування картини одним психічно хворим обивателем, після чого картину зняли і помістили до Воскресенського храму. Але за архівними даними, віднайденими І. Ф. Павловським, пам'ятник заважав побудові біля храму дзвіниці. Пам'ятник був зруйнований, але і дзвіниця «за домашніми обставинами» теж не була зведена.

Картина зберігалась деякий час у поліцейській частині, і тільки після 1812 року її помістили у храм.

Вдруге до музею історії Полтавської битви гравюра потрапила у 1950 р. з Полтавського краєзнавчого музею, де вона значно постраждала під час пожежі в роки Другої світової війни.

На часі обидва унікальні експонати є профільними в експозиції музею і розміщені в останній — дев'ятій залі.

Мал. 4. *Перший пам'ятник на честь Полтавської перемоги.*

Джерела та література

1. Бучневич В. Є. Записки о Полтаве и её памятниках./ В.Е.Бучневич.— 2-е изд. — Х.: «Издательство САГА», 2008.— 449 с.
2. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой./ И.Ф. Павловский.— С.П. 1909.— 243 с.
3. Шендрик Л.К. Полтавський церковний історико-археологічний комітет та його роль у фундації музею Полтавської битви на Шведській Могилі./Людмила Шендрик // Україна: архітектура., історія, мистецтво. Матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортівські читання», березень 2012 р./За ред.. В. Трегубова.— Полтава, 2012.— С. 131-141.
4. Павловський И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской Могиле./ И.Ф. Павловский./ Полтава: Электр. Типо-литография преемников «И.А. Дохман», 1910.— 34 с.
5. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета.— Выпуск первый.— Полтава: Электр. Типо-Литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908.— 44 с.

Ірина Передерій

ПОЛТАВСЬКА СТОРІНКА ЖИТТЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Розглядаючи добу української революції в житті В.К. Липинського, нам видається важливим реконструювати цю ще не до кінця вивчену сторінку його біографії з тим, щоб остаточно з'ясувати місце непересічного діяча у важливий історичний період. Свого часу Я. Дашкевич зауважував, що політичним лідером української революції В. Липинський не став, а як політичний діяч і мислитель сформувався вже по завершенні доби національно-визвольних змагань [1, с. 33]. Однак, на наш погляд, як політик В. Липинський почав формуватися саме у бурхливу революційну епоху. Цю тезу підтверджує факт

його активної діяльності одразу у кількох сферах громадсько-політичного життя того часу.

Така активність, безумовно, свідчить про прагнення В. Липинського брати безпосередню участь у державотворчих процесах, причому необов'язково на чільних позиціях. Не зважаючи на відмінність поглядів діяча від загальнопоширених тоді серед провідних представників українського руху, В. Липинський все ж намагався у пропонованих йому історією обставинах спробувати поступово втілити у життя власні переконання, як вже сформовані, так і ті, що зазнавали трансформації безпосередньо у вирі революційних подій.

Малодослідженою сторінкою життя діяча залишається полтавський період його діяльності (1915 – початок 1918 рр.). Єдиною розвідкою на цю тему є коротенький шкіц Н. Кочерги та В. Ревеука [2]. Принагідно заторкнута полтавська доба в житті В. Липинського була Я. Дашкевичем (у цитованій вище праці) та К. Галушком [3]. Деякі відомості на згадану тему містяться у спогадах його сучасників та соратників [4]. Однак цілісно ця проблема у науковій літературі досі не вивчалася. Тому ми ставили за мету всебічно дослідити діяльність В. Липинського у Полтаві 1917 р., з'ясувати її провідні сфери, а також визначити політичну роль діяча на початковому етапі української революції.

Світову війну В. Липинський, як відомо, зустрів у лавах російської армії. Починав службу в 4-му Ризькому драгунському Новотроїцько-Катеринославському полку. Брав участь у нещасливій східно-пруській кампанії в складі другої російської армії генерала Самсонова, яка закінчилася поразкою. Під час однієї з військових операцій був поранений. Крім того, сильно застудився при форсуванні одного з мазурських озер. Ця застуда відновила давню легеневу хворобу, що врешті призвела до туберкульозу. У 1915 році через стан здоров'я був переведений до кінних резервів. У їх складі служив у Дубні, Острозі і, зрештою – у Полтаві. Саме там його в якості начальника 4-го відділення кінного резерву і застала Лютнева російська революція [5, с. 121]. Повалення російського самодержавства і початок національного відродження України він зустрів із захопленням, проте соціалістичних ілюзій більшості чільних діячів Української Центральної Ради не поділяв.

Кавалерійський підрозділ, котрим командував прапорщик В. Липинський у Полтаві, мав близько двохсот прекрасних коней [6, с. 10]. У його підпорядкуванні числилося 152 щиро відданих своєму командирові солдати. Місцем квартирування цього військового підрозділу був цегляний завод Божка, що знаходився на вулиці Зіньківській у полтавському передмісті Павленки [7, арк. 5 – 9]. Сам же В. Липинський мешкав фактично у самісінькому центрі Полтави – в будинку по вулиці Олександрівській, 44, напроти дворянсько-селянського банку, поряд із адміністративним центром – Круглою площею та Корпусним садом [8, арк. 1].

У Полтаві В. Липинський не стояв осторонь громадського-політичного та культурного життя. Він одразу зав'язав знайомства з українськими діячами

Полтавщини. Близько стояв до Українського клубу, що був заснований у листопаді 1913 р. після кількох марних спроб легалізувати полтавську «Просвіту» і був своєрідним об'єднавчим центром української інтелігенції міста [9]. Там у той час кипіло національне життя, а з початком революції із ранку до пізньої ночі відбувалися всілякі засідання, збори, наради, відчити тощо [10, с. 10]. В. Липинський безпосередньо контактував із такими членами клубу, як В.Н. Андрієвський, П.І. Чижевський. Товаришував із давнім знайомим (ще з часів відвідин гуртка М. Требінської на початку століття) відомим українським ученим Вадимом Щербаківським, що завідував тоді археологічним музеєм. В. Липинський часто бував у нього вдома.

У червні 1917 р. у Полтаві було утворено комітет охорони пам'яток історії та культури, що мав чітке національне спрямування. До його складу без вагань увійшов і В. Липинський [11, с. 36]. Цей факт вірогідно пояснювався досить високим авторитетом останнього як ученого-історика. На той час, пам'яткоохоронний рух в Україні набув гострого політичного звучання. Адже пам'ятки українського народу переконливо свідчили про самобутність його культури та історичної долі, глибокі традиції державності в минулому і зрештою – право на її відновлення в умовах вільного незалежного розвитку. У результаті, пам'яткоохоронний рух став важливим чинником і складовою процесу творення незалежної Української держави [12, с. 16]. Певно, В. Липинський саме таким чином поставився до значення пам'яткоохоронної діяльності у той визначальний історичний час і, оскільки ще з дореволюційних часів був прибічником самостійної Української держави, без вагань прилучився до Полтавського комітету. Крім В. Липинського, до нього входили такі відомі науковці, культурні та громадські діячі Полтавщини, як член архівної комісії В. Щепотьєв, земський краєзнавець Л. Падалка, археолог В. Щербаківський. Очільником комітету став завідувач земським етнографічним музеєм К. Мощенко, а вченим секретарем – М. Рудинський [13, с. 13]. У складі цього комітету В. Липинський спільно з іншими опікувався проблемами охорони історико-мистецьких скарбів Полтавщини.

Умови, в котрих працювали пам'яткоохоронці, були надзвичайно складними. Як згодом зазначали В.Щербаківський та В. Щепотьєв, комітетові «прийшлося здійснювати свої завдання без коштів, власними силами і навіть з обмеженою можливістю публікацій, щоб не дати приводу різним авантюристам, стоявшим у голові демобілізованих частин, взятися за грабунок пам'яток старовини» [14, с. VII]. І все ж за короткий час комітет провів значну роботу з виявлення, вивчення та збереження історичних пам'яток і джерел губернії. Восени 1917 р. він налагодив тісний зв'язок із створеним тоді в структурі Генерального секретарства народної освіти відділом охорони пам'яток та музеїв. Саме на основі Полтавського пам'яткоохоронного комітету (щоправда вже без участі В. Липинського) були утворені Полтавський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (Губкомис) (1919 р.) та Наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (17 листопада 1918 р.) [15, с. 85], котрі виявили та

зберегли від розграбування безліч пам'яток української культури й мистецтва, що за радянської доби склали основу експозицій Центрального пролетарського музею регіону (Полтавського краєзнавчого музею). Ці ж установи сприяли відкриттю в Полтаві історичного архіву [16, с. 752 – 753; 17, с. 66].

У Полтаві В. Липинський, за твердженням В. Гришка, відвідував українську бібліотеку імені Панаса Мирного [18, с. 11]. Ймовірно, це була бібліотека Полтавської Спілки Споживчих Товариств (ПССТ), що постала у 1917 р. Адже саме ця бібліотека до заснування читальні Просвітнього Союзу «Українська культура» була єдиною українською бібліотекою у місті [5, с. 96]. ПССТ провадила значну видавничу діяльність. Лише протягом 1917 р. вона видала понад 10 тисяч назв книг. Це були переважно видання з української історії та народознавства [19, с. 130].

Тісні контакти із ПССТ мав соратник В. Липинського із започаткованої ним у дореволюційний час групи українців-католиків Людвік Сідлецький (Сава Крилач), який також у той час перебував у Полтаві. Він же познайомив В. Липинського з діячами ПССТ [5, с. 120 – 121]. Результатом знайомства стало видання цією кооперативною організацією в 1917 р. брошури під назвою «До селян та міщан українців римо-католицької віри лист від українців-католиків з Києва». До сьогодні ця праця була практично невідомою. Її не подавали у бібліографічному переліку публікацій В. Липинського. Єдина згадка про неї є у спогадах Д. Солов'я, однак він не вказує навіть точної назви цієї політично-агітаційної брошури [5, с. 90 – 91]. Останню ми встановили за згадкою про неї у жовтневому номері часопису «Книгар», що видавався з 1917 р. товариством «Час» у Києві [20, с. 102]. На жаль, нам не вдалося віднайти саме це видання. Однак, як згадував Д. Соловей, книжечка являла собою лист В. Липинського, Л. Сідлецького, Ф. Вольської та інших українців-католиків, в якому автори доводили, що приналежність до католицької віри ще не означає приналежності до польської нації, що між католиками є чимало справжніх українців [5, с. 90 – 91].

Нам пощастило відшукати рецензію на цю брошуру авторства С. Єфремова, опубліковану в листопадовому числі «Книгаря» за 1917 р. Завдяки їй ми можемо скласти уяву про згаданий політично-публіцистичний твір. С. Єфремов, котрий був добре знайомий із започаткованим В. Липинським рухом українців польської культури, прихильно відгукнувся на появу його чергового видання, зазначивши, що «питання про українців-католиків <...> належить до пекучих питань сучасности», оскільки польські шовіністи <...> намагаються переманити цю частину українців до польського табору. Він також відзначив, що «Лист» в дуже популярній формі роз'яснював, звідки взяли серед українців католики та чому вони мусять, не зважаючи на свою віру, «таки українцями лишатись».

Брошура мала дві частини. У першій автори подавали коротенький історичний нарис порушеної проблеми. Думаємо, що цю частину твору писав саме В. Липинський, оскільки він був єдиним серед авторів видання істориком. У другій частині накреслювалася програма для українців-католиків, котра, за

твердженням С. Єфремова, цілком сходилася із загальноукраїнською та закликала їх іти «разом, рука в руку, з нашими братами, українцями православними». Єдиною хибою «Листа» С. Єфремов вважав те, що для звичайного читача (не католика) видання давало замало інформації про цю частину українського народу, однак визнавав, що «як агітаційна брошура він безперечно своє діло зробить» [21, с. 126]. Отже, В. Липинський не відкинув тоді ще намірів гармонійно влити католицький елемент в український національний рух. При цьому, він, певно, під впливом революційних подій, розширив соціальну базу руху українців-католиків, прагнучи включити в нього не лише шляхетські верстви, а й селянство та міщанство.

Із вибухом революції В. Липинський поринає і в активну політичну діяльність. Першим її виявом була його участь у роботі Української військової громади (далі – УВГ), що постала у Полтаві навесні 1917 р. Брак документів не дозволяє точно встановити ініціаторів та час її створення, однак достеменно відомо, що у травні 1917 року вона вже функціонувала [22, с. 4]. На думку деяких дослідників (Я. Дашкевич [1, с. 32 – 34], К. Галушко [3, с. 57]), товаришем голови УВГ (обидва дослідники помилково називають цю організацію військовою радою), або, навіть, її головою був В. Липинський. Ці твердження ґрунтуються на спогадах діячів Полтавщини В. Андрієвського [23, с. 19] та С. Шемета [24, с. 260]. Нам не вдалося однозначно з'ясувати його статус у цьому громадському об'єднанні, позаяк в архівних документах прізвище В. Липинського серед діячів УВГ не згадується. Бракує згадок про нього і в періодиці того часу, за винятком одного числа «Вісника Полтавського губернського громадського комітету» від 6 червня 1917 р., в якому зокрема подається протокол загальних зборів Полтавської УВГ від 2 червня. В протоколі зафіксовано, що головою зборів було обрано прапорщика Липинського [25, с. 4]. З цього факту можна зробити вірогідне припущення, що В. Липинський таки відігравав одну з керівних ролей у згаданому громадсько-політичному об'єднанні і принаймні точно належав до його правління. Однак він навряд чи був головою громади. Прізвище останнього зафіксоване у пресі – навесні 1917 р. УВГ очолював Ю. Панченко [26, с. 4], восени – Федоренко [27, арк. 115].

Твердження С. Шемета, про те, що В. Липинський був єдиним офіцером в УВГ не відповідає дійсності. Серед діячів громади, крім В. Липинського, нам вдалося встановити ще 11 прізвищ: Ю. Панченко (солдат, очолював УВГ у травні – липні 1917 р.), Федоренко (ім'я та звання невідомі, очолював УВГ у листопаді 1917 р.), прапорщик Ковальчук, Вінник (звання невідоме), солдат Сахнюк-Запольський, Александровський (звання невідоме), солдат Кость Матяш, прапорщик Віктор Петриченко, Ничипір Гаврилко, підполковник Ільїн, юнкер Вітряченко [28, арк. 56 зв., 29, с. 4]. Отже, крім В. Липинського, до складу УВГ належало ще, як мінімум, 3 офіцери – Ільїн, В. Петриченко та Ковальчук. Крім того, до складу УВГ входили також лікарі та військові чиновники [29, с. 4]. Більшість в організації складали солдати. За твердженням С. Шемета, загал УВГ напевно мало розумів духовну цінність одного зі своїх

провідників – В. Липинського. Але кілька народних учителів і фельдшерів були під сильним його впливом. Вони підняла високо авторитет В. Липинського і серед решти [24, с.260].

Нам не вдалося точно встановити чисельність членів УВГ. Однак беззаперечно можна твердити, що до складу цієї військової організації входило не менше кількох десятків осіб. В. Андрієвський, згадуючи про свою присутність на одному із засідань громади, називає число його учасників – 40 – 50 чоловік [23, с. 26]. Але реальне членство організації могло бути й ширшим, ніж кількість присутніх на одному конкретному засіданні.

УВГ реагувала на бурхливе тогочасне політичне життя, регулярно відбуваючи свої засідання у великій залі Українського клубу. Так, 2 червня 1917 р. на порядку денному її зборів стояло два питання: про вибори делегатів на II Всеукраїнський військовий з'їзд, що мав відбутися 4 – 9 червня, та про вибори до Міської думи. Головував на цих зборах В. Липинський. Перше питання члени УВГ вважали особливо актуальним. Проведення Всеукраїнського військового з'їзду було заборонено воєнним і морським міністром О. Керенським. 1 червня правління УВГ за участю В. Липинського обговорило питання про заборону з'їзду і винесло таку постанову: «Правління Полтавської української Військової Громади, визнаючи для себе прикази генерального Військового комітету обов'язковими, одногolosно постановило представників на Всеукраїнський військовий з'їзд <...>, не вважаючи на всякі перепони, посилять». На з'їзд було делеговано прапорщика Ковальчука та солдата Сахнюка–Запольського [25].

Як відомо, з «Листів до братів-хліборобів», сам В. Липинський був учасником I-го Всеукраїнського Військового з'їзду, що відбувся 6 – 8 травня 1917 р. З'їзд був досить представницьким. На ньому були присутні 700 делегатів від 700 військових організацій, товариств і частин усіх армій російського фронту й тилу з'єднань. Вони репрезентували майже 1 млн. українських солдатів і офіцерів російської армії [30]. Нам, на жаль, не вдалося встановити, чи був В. Липинський делегований від УВГ, чи представляв свою військову частину. З'їзд, як відомо, був ініційований самостійником М. Міхновським, який тоді вже активно розпочав діяльність з організації української армії. Однак йому протистояли діячі Української Центральної ради – М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, котрі, за висловом П. Христюка, відіграли «охолоджуючу роль» у настроях депутатів з'їзду [31, с. 52] і зробили все, щоб взяти під повний контроль український військовий рух та надати йому революційного характеру [32, с. 231]. З'їзд пройшов у гострій полемічній боротьбі між самостійниками та соціалістами, однак останнім усе ж вдалося нав'язати власний сценарій військового форуму.

В. Липинський під час з'їзду приєднався до невеликої групи таких же, як і він сам, українських самостійників, «що зібралась була в однім куті». Серед них, зокрема, був полковник О. Сахно-Устимович [6, с. 13], котрий у 1917 р. разом із М. Міхновським та П. Волошиним стояв біля витоків Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка, організовував вільне

козацтво на Полтавщині [33, с. 108], а за гетьманату П. Скоропадського ввійшов до складу генеральної старшини Великої козацької ради [34, с. 143]. На цьому з'їзді його, як і інших самостійників, очікували перші розчарування від демагогічних промов українських соціалістів.

Наступні розчарування були пов'язані з невдалою спробою українізації власної військової частини. Одним із важливих гасел, з якими рішуче виступила УВГ, було створення в тилкових підрозділах російської армії національних українських військових формувань. На думку членів громади, це мало сприяти зміцненню фронту та піднесенню бойового духу військ [2, с. 23]. Таке гасло УВГ було суголосним ідеям, котрі відстоював М. Міхновський та його послідовники. В. Липинський, безумовно, поділяв їх, адже його політичне кредо також ґрунтувалося на постулаті самостійництва України, а, отже, й необхідності створення власної боєздатної армії. У тому ж 1917 р. В. Липинський чітко висловив і власне тогочасне бачення питання про українське військо, окресливши його в підготовленій ним програмі Української демократичної хліборобської партії (далі – УДХП), серед засновників котрої він був. Так одним із найважливіших завдань у сфері державно-політичного устрою майбутньої України він вважав «утворення сильної армії і флоту <...> во ім'я оборони волі і незалежності українського народу» [35, с. 17]. Отже, діяч добре розумів, що без розбудови національної армії успішне державотворення неможливе.

Від початку революції національний рух захопив і військову частину, котрою командував В. Липинський. Вона складалася майже виключно з українців. Командир часто влаштовував військові паради свого кінного відділення на Соборній площі у Полтаві [18, с. 11]. Керуючись вищезгаданими настановами УВГ (котрі, В. Липинський не просто поділяв, а, напевно, був безпосередньо причетним до їх народження), а також відповідними настроями солдатів, він удався до спроби українізувати свій кавалерійський підрозділ. Власне, ініціаторами українізації виступили самі солдати. В Полтаві спеціально для частини було виготовлено синьо-жовтий прапор, на якому були вишиті Шевченкові слова: «В своїй хаті своя сила, і правда, і воля». В. Липинський згадував про це так: «З великим одушевленням прийняли ми цей новий Штандарт і він ще міцніше об'єднав нас у одну дружну сім'ю, до якої всяка «шатія», що почала тоді скрізь верховодити в армії, не мала абсолютно ніякого доступу» [6, с. 10]. За спогадами В. Андрієвського, цей прапор прикрашав залу Українського клубу під час засідань УВГ [23, с. 26].

Однак, як офіцер, він не міг провести відповідної військової присяги свого відділення, яка б засвідчила факт його українізації, «без санкції Держави», тобто Центральної Ради та Генерального Секретаріату України. Але у Києві В. Липинський дістав відмову, хоча, подібні дозволи тоді роздавалися тисячами. Її причину сам він убачав у своєму шляхетському походженні та консервативно-самостійницьких поглядах [23, с. 11]. Як писав згодом Д. Дорошенко, «з моментом революції всі свідомі українці проголосили себе соціалістами, а ті, що мали відвагу до соціалістів себе не зарахувати (як-от

В. Липинський), ті залишились поза політичним життям. Українського патріота і несоціаліста ніби й помислити було не можна...» [36, с. 268]. Через це «людей, що могли би дати лад у війську, але самі були виховані в національним, а не «класовім» дусі згори старанно усувалося» [37, с. 31].

Більше того, сам В. Липинський красномовно підкреслював, що «увесь перший, найбільше гарячий, найбільше творчий період діяльності Центральної Ради» пройшов «під гаслом якнайгострішого поборювання самостійників, як контрреволюціонерів і ворогів народу» [6, с. 5]. І в цьому мислитель убачав причини невдач Центральної Ради у державотворчих процесах. Адже на його думку, «внутрішня боротьба українська тоді могла би бути не руйнуючою, а творчою, коли б велась вона во імя повної волі й повної – державної й культурної – незалежності цілої без винятку української нації» [6, с. 4].

Повертаючись до аналізу діяльності УВГ у Полтаві, зазначимо, що вона мала виразно національний характер. Так, 27 червня 1917 р. на надзвичайних зборах правління громади з приводу 208-ї річниці Полтавської баталії 1709 р., було одностайно ухвалено вшанувати вставанням пам'ять запорозьких козаків, які під проводом кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка загинули під Полтавою у боротьбі проти військ Петра І. Одночасно учасники зібрання висловили рішучий протест проти бучного святкування перемоги Росії у цій битві та закликали українців, національні меншини Полтавщини не брати у ньому участі. Цю постанову з протестом ухвалено було надіслати Генеральному секретарству військових справ для вручення Українській Центральній Раді, а також надрукувати її в місцевих та загальноукраїнських газетах [38, с. 3]. На наше абсолютне переконання, прийняття подібного рішення військовою громадською організацією, більшість членів котрої складалася з малоосвіченої солдатської маси, котра навряд чи добре була обізнана з українською історією, не могло обійтися без одного з її лідерів – визнаного вже на той час українського вченого-історика, знавця козацької минувшини В. Липинського. Та й допис про цю подію до полтавських газет ймовірно готував теж безпосередньо В. Липинський. До того ж редактором «Вісника Полтавського громадського комітету», провідного місцевого часопису, в якому з'явилося повідомлення про згадане рішення УВГ, був давній знайомий В. Липинського, його колега по пам'яткоохоронному комітету Вадим Щербаківський [15, с. 71].

УВГ брала активну участь у політичному та громадському житті Полтавщини. До речі, до її складу входили військові різної партійної приналежності – українські есдеки, українські есери, радикал-демократи, безпартійні [25]. Більшість тодішніх українських партій, як відомо, підтримували програму автономії України в складі федерації. Однак при цьому УВГ весь час своєї діяльності стояла на виразно самостійницьких позиціях. Знаючи політичне кредо В. Липинського ще з передреволюційних часів, можемо припустити з високою долею вірогідності, що така чітка орієнтація УВГ на державну українську незалежність, була саме його заслугою. Адже в той час подібна позиція не просто викликала нерозуміння з боку українського

громадсько-політичного загалу, але й сприймалася ним «як політичне божевілля» [39, с. 118]. Віктор Андрієвський писав про це так: «Домагатися самостійної України в той час було однаково як криги в Петрівку. Про те ні одна партія, ні один солідний політичний діяч говорити не насмілювався б, бо то було для всіх утопією в ліпшій разі, а в гіршій – недомисліє, або свідоме бажання пошкодити українській справі. Правда, деякі «отчаяні» голови вже тоді підносили гасло самостійності, та на них дивилися як на білих круків, а московські газети використовували самостійницькі заклики, щоб показати наочно химерність і незбуточність всяких українських домагань взагалі» [23, с. 61 – 62].

До таких «отчаяних» голів, безсумнівно, належав і В. Липинський. Певно, що свої самостійницькі переконання він послідовно проводив і серед членів УВГ. Так, коли Центральна Рада своїм першим Універсалом 10 (23) червня 1917 р. проголосила автономію України, громада відразу ж визнала її «тимчасовим урядом автономної України» і зобов'язувалася підтримувати в державотворчій діяльності [2, с. 24]. В. Андрієвський так характеризував УВГ: «Тая Громада, сильна національною свідомістю – була цілком по боці Центральної Ради вже тому, що Центральна Рада була одинокою українською владою» [37, с. 19].

Після більшовицького перевороту представники УВГ Н. Гаврилко і В. Петриченко однозначно висловилися на засіданні Полтавської ради робітничих і селянських депутатів (далі – ПРРСД) за те, щоб уся повнота влади в Україні належала лише Центральній Раді та її урядові – Генеральному Секретаріату [40, арк. 191].

Згадані діячі увійшли до складу ПРРСД та його виконкому не як члени УВГ, а як представники своїх військових частин. Можливо, на момент створення ПРРСД УВГ ще не існувала або не настільки розгорнула діяльність, щоб делегувати своїх представників до цього органу. Однак далі члени УВГ постійно порушували питання представництва в ПРРСД на власних зборах, розуміючи, що склад ради великою мірою випадковий, а тому інтереси українського народу у ній представлені слабо [26, с. 4].

Прапорщик В. Петриченко, як член виконкому ПРРСД, увійшов до складу створеного 26 жовтня 1917 р. «Совета революції», який мав стати вищим органом влади на Полтавщині [40, арк. 191]. При його формуванні Н. Гаврилко пропонував включити до його складу і членів УВГ. Однак його пропозиція також була відхилена, причому члени ПРРСД мотивували це аргументами молочисельності УВГ та її «недемократичним і несоціалістичним характером». Останній висновок був зроблений після проголошення військовою громадою гасла «Вся влада – Центральній Раді!». А вже на порядку денному ПРРСД у той час стояло інше гасло: «Вся влада – Радам!». Із цього приводу прапорщик В. Петриченко зауважив на засіданні ПРРСД 7 листопада 1917 р., що не може погодитися з думкою, згідно з якою військова громада є недемократичною. А гасло «Вся Влада – Радам!», на думку членів УВГ, для

України неактуальне, оскільки влада повинна належати Центральній Раді, як єдиному законному представницькому органу в Україні [41, арк. 194 зв. – 195].

Таке послідовне відстоювання державного самостійництва Українською військовою громадою, на наш погляд, слід пов'язувати з активною участю в її діяльності В. Липинського та належністю його до керівництва цієї організації.

УВГ все ж делегувала до складу Полтавської ради революції (ПРР) двох своїх представників – Александровського та Федоренка (останній на той час був головою УВГ). Однак їм було відмовлено у введенні до цього органу. УВГ гостро відреагувала на такий крок «Совета», прийнявши відповідну резолюцію на зборах свого правління 10 листопада 1917 р., котра включала три пункти: вважати рішення Полтавської ради революції про неприйняття представництва військової громади «неможливим»; продовжувати наполягати на представництві своєї організації у ПРР; оголосити справу про відхилення представництва УВГ у Полтавській раді революції в пресі [42, арк. 9].

Свідченням високого авторитету В. Липинського в Українській військовій громаді є цікавий епізод, описаний В. Андрієвським. Восени 1917 р. Генеральний секретар військових справ С. Петлюра оголосив про скликання в жовтні III-го Всеукраїнського військового з'їзду. Однак Полтавська рада солдатських депутатів, що мала на той час пробільшовицьку орієнтацію, заборонила полтавському гарнізону делегувати представників на цей з'їзд. УВГ, не зважаючи на заборону, зібралася, щоб визначитися з делегатами. Серед членів УВГ був солдат Кость Матяш, котрий одночасно був членом Полтавської ради солдатських депутатів та послом до Центральної Ради. Під час засідання УВГ він усіляко намагався відволікти увагу зборів від головного питання, затягти засідання з тим, щоб не лишилося часу на вибори делегатів військового з'їзду. Однак це йому не вдалося, завдяки відповідним заходам, ужитим В. Липинським, авторитет якого в організації забезпечив виконання обов'язку «супроти вищої української влади». У результаті цих заходів делегатів на з'їзд було обрано [37, с. 19].

У травні 1917 р. Українське військово-товариство було створене і в Лубнах. Його статут був затверджений 27 травня 1917 р. на загальних зборах українців-солдат, офіцерів та військових чиновників. Тоді ж обібрано і Раду товариства у складі 5-ти осіб. УВТ Лубенщини одразу стало на виразний національний ґрунт, заявивши про свою підтримку Української Центральної Ради як «виразниці найкращих домагань всієї української людності» [43, с. 1 – 2]. Лубенське військово-товариство також одразу активно включилося у громадське життя [44, с. 2]. Можливо, цей факт пов'язаний із діяльністю В. Липинського. Адже саме тоді він знайомиться із лубенськими діячами – братами Шеметами – і разом із ними починає роботу з організаційного становлення першої української правої партії національного спрямування – УДХП. Тому виглядає цілком вірогідним те, що паралельно він міг провадити діяльність і щодо розширення сфери впливу Полтавської УВГ, наслідком чого і було заснування подібної організації в Лубнах.

Знайомство В. Липинського із С. Шеметом відбулося під час другого з'їзду організованих хліборобів Полтавщини, в якому С. Шемет брав участь від лубенської хліборобської групи, котра вже розпочала формування УДХП (початкова назва Українська демократична партія) [24, с. 259]. Після організаційного оформлення партії В. Липинський очолив її відділ у Полтаві та підготував програму [45], в якій на основі глибокого аналізу історичної минувшини, сучасних йому обставин початку українського національного державотворення, а також прогностичних міркувань щодо майбутньої розбудови такої омріяної мислителем держави були теоретично обґрунтовані необхідність безкомпромісної боротьби за суверенітет і незалежність українського народу, піднесення ролі провідної хліборобської верстви у вільній країні, а також запропоновані головні напрями політичного, економічного та культурного розвитку новостворюваної держави.

Пізніше він запропонував до наміченої назви «Українська демократична партія» додати, за висловом С. Шемета, слово «хліборобська» і став автором її програми. Ця нова назва визріла вже в початковому часі партійної роботи, коли йшла її організаційна розбудова. Селяни в той час судили про будь-яку партію за її назвою. А тому часто запитували, чому в назві нової партійної організації відсутнє слово, яке б відображало головне її програмне положення – вимогу збереження приватної власності на землю. Отже, щоб уникнути недовір'я з боку селян – земельних власників і була згодом прийнята назва, запропонована В. Липинським [46, с. 64].

Восени 1917 р. УДХП взяла участь у виборах до Всеросійських Установчих Зборів, утворивши міжпартійний несоціалістичний самостійницький список № 11 від блоку «Українських національно-республіканських груп і організацій» [47, арк. 1]. До нього увійшли: Міхновський М.І. (котрий, знаходячись до пізньої осені на фронті, дав заочну згоду і на вступ до УДХП, і на участь у виборах [48, с. 608]), Андрієвський В.Н., Злобинцев М.А., Кулик І.К., Шемет В.М., Макаренко П.П.

Стосовно М. Міхновського слід зауважити, що його погляди та погляди В. Липинського були дуже близькими. Так Т. Осташко, зокрема цілком слушно вважає, що саме автор «Самостійної України» ще в передреволюційний час вплинув на формування самостійницьких переконань В. Липинського [49, с. 96]. Але, на наш погляд, В. Липинський також певним чином вплинув на М. Міхновського у 1917 р. Після своєї політичної поразки на I Всеукраїнському військовому з'їзді М. Міхновський практично відійшов на деякий час від активної політичної діяльності. На вибори до Всеросійських Установчих Зборів спочатку дивився як на цілком безперспективну справу, оскільки вважав, що більшість там матимуть росіяни та їхні прихильники, а, отже, справа державного життя в Україні буде приречена на поразку [32, с. 247 – 249].

Однак із виникненням УДХП, серед фундаторів котрої були близькі друзі М. Міхновського – брати Володимир та Сергій Шемети, він очевидно змінює свою думку стосовно майбутніх виборів. І, напевно, саме програма новоствореної партії, автором якої був В. Липинський, справила відповідний

вплив на М. Міхновського. Адже в ній була чітко сформульована самостійницька перспектива України та відкинуті соціалістичні гасла. М. Міхновський, котрий ще до революції позбувся соціалістичних ілюзій, з осені 1917 р. пов'язував своє політичне майбутнє саме з реалізацією хліборобсько-демократичної програми. Розроблена В. Липинським, ця програма якнайповніше відбивала погляди М. Міхновського. С. Шемет стверджував, що М. Міхновський одразу поставився до новоствореної партії «з великим інтересом» [50, с. 22]. З моменту повернення з фронту (глибокої осені 1917 р.) він поринув у діяльність УДХП, прагнучи поширити її вплив не лише на Полтавщині, але й за межами губернії [32, с. 250]. Він мав на меті розбудувати організаційну мережу УДХП по всій Україні і спираючись на неї, продовжувати перервану політичними опонентами діяльність спрямовану на будівництво української державності [51, с. 103].

Дослідник Ф. Турченко помилково твердить, що до виборчого списку № 11 був включений і В. Липинський [32, с. 250]. Однак насправді він був лише офіційним представником цього блоку в його зносинах із Полтавською окружною виборчою комісією [52, арк. 15]. Виражаючи національний характер виборчого блоку, В. Липинський звернувся до окружної виборчої комісії 17 жовтня 1917 р. із заявою, яка містила прохання друкувати виборчий список у пресі та у виборчих бюлетенях українською мовою [52, арк. 16]. Ця вимога була задоволена [52, арк. 20].

Програма блоку була опублікована у формі листівки «Чого добивається для українського народу блок Українських національно-республіканських партій і організацій». У ній були задекларовані такі вимоги: «Негайний мир при участі українських представників на міжнародному мировому конгресі і сильна народна українська власть, міцєва українська озброєна сила...» [53]. Отже, знову на перше місце була поставлена ідея боротьби за самостійну українську державу.

В. Андрієвський у своїх спогадах пише про те, що проводити активну агітацію за свій блок представники УДХП не мали можливості через страйк друкарів, організований у цей час соціалістичними «советами» Полтавщини. Спеціальний цензурний комітет заборонив друкувати відозви та літературу несоціалістичного змісту. Більше того, партії соціалістичного спрямування, котрі не втратили можливість вести масову агітацію у своїх відозвах, за свідченням В. Андрієвського, відверто лаяли хліборобів-демократів, як «буржуїв-поміщиків» [23, с. 154]. Отже, УДХП фактично не мала важелів впливу на виборців.

Розуміючи, що партія до того ж не встигла як слід здійснити власну організаційну розбудову (навіть, програма УДХП, підготовлена В. Липинським, у цей час лише публікувалася), блок № 11 спробував об'єднатися з іншими національними партіями – УПСФ (список № 13) та УСДРП (список № 15) в єдиний виборчий блок [54, арк. 2]. Цей крок, безсумнівно, був вимушеним тактичним ходом, до якого вдалася УДХП у тих непростих історичних умовах. Адже самостійницький та ще й несоціалістичний список № 11, як свідчить

В. Андрієвський, був на той час «найбільш єретичним» [23, с. 152]. На наш погляд, у спробі об'єднатися з соціалістичними партіями не останню роль відіграло й те, що до їх виборчих списків по Полтавській губернії входило багато давніх знайомих В. Липинського з передреволюційних часів, котрих він вважав насамперед представниками українського руху (від УПСФ – С. Єфремов, О. Шульгин, П. Чижевський, від УСДРП – В. Винниченко, Д. Антонович) [54, арк. 2; 55, арк. 44, 49]. Напевно, УДХП сподівалася порозумітися із ними. Адже метою об'єднання було прагнення потрапити до законодавчого органу, щоб мати можливість легально вести боротьбу за виставлені у програмі партії вимоги.

Як свідчать архівні документи, заява про об'єднання виборчих блоків була задоволена окружною виборчою комісією рішенням від 28 жовтня 1917 р. [54, арк. 4 зв.]. Однак згадані блоки все ж пішли на вибори окремо. Найбільш вірогідною причиною цього видається непорозуміння між представниками різних за політичними переконаннями партійних груп. На користь цього припущення свідчать спогади В. Андрієвського, котрий писав, що навіть есефи, які найближче в той час стояли до хліборобів-демократів, в одній зі своїх «агіток» характеризували останніх як «людей, що від села далеко стоять і на селянських справах не розуміються» [23, с. 155].

Результати виборів для УДХП були провальними. Усього блок № 11 набрав 1070 голосів [56, арк. 1 – 22 зв.], що складало менше, ніж одну десяту відсотка від загальної кількості виборців. Причому понад половину всіх голосів дали два повіти губернії – Лубенський (274 голоси) та Золотоніський (228 голосів), а також м. Полтава (214 голосів) [56, арк. 6 зв., 9 зв., 13 зв.]. Це пояснювалося тим, що саме в цих повітах проводилася активна агітація за виборчий блок № 11. Адже в Лубнах містився центральний осередок партії, а в Золотоноші мешкав представник блоку Михайло Злобинцев – учитель місцевої чоловічої гімназії. До речі, саме йому вдалося видати у повітовому центрі агітаційну листівку, яка містила роз'яснення, за який список слід голосувати представникам різних соціальних верств [23, с. 155]. У Полтаві передвиборчу роботу провадили двоє представників списку (В. Андрієвський та П. Макаренко), а також голова Полтавського відділу УДХП – В. Липинський.

Після проголошення III-го Універсалу партія розпочала підготовку до виборів уже до Українських Установчих Зборів. Її відділ у Полтаві на чолі з В. Липинським готував губерніяльний з'їзд у цій справі, який П. Христюк неслухно кваліфікував як «поміщицьку конференцію» [57, с. 157]. На це зібрання з Лубен були відряджені майбутній прем'єр-міністр у гетьманському уряді Ф. Лизогуб, котрий в той час зблизився з хліборобами-демократами, М. Міхновський та С. Шемет. З'їзд мав відбутися в залі Українського клубу. Однак у призначений час там зібралося лише кілька місцевих інтелігентів, В. Липинський та вищезазначені партійці, що прибули з Лубен. Форум не відбувся. Ця невдача розчарувала Ф. Лизогуба і він відійшов від співпраці з УДХП. Уже в еміграції С. Шемет визнав, що вони із В. Липинським провели недостатню роботу з організації полтавського передвиборчого з'їзду [24, с. 260

– 261]. Отже, спроба В. Липинського перетворити полтавський відділ партії на масову організацію потерпіла поразку.

Наступ російської Червоної армії Михайла Муравйова на Полтаву на початку січня 1918 р., як відомо, закінчився десятикуванням населення міста. Липинському вдалося уникнути такої долі, він утік спершу до Лубен, потім разом із С. Шеметом до Києва та далі сам – на західноукраїнські землі. Так закінчився полтавський період його діяльності.

Підсумовуючи цю сторінку життя видатного діяча, ще раз наголосимо, що з початком революції В. Липинський опинився у вирі громадсько-політичної роботи, що виявилася у пам'яткоохоронній, публіцистично-агітаційній організаційно-військовій, організаційно-партійній, ідеологічно-партійній та виборчій діяльності. Однак найпотужнішими складовими громадсько-політичної активності діяча у 1917 р. були ті, що пов'язані, по-перше, із його тодішнім становищем армійського офіцера, а, по-друге, із заснуванням та першим періодом діяльності УДХП. Через свою керівну роль у Полтавській українській військовій громаді, а також роль ідеолога першої української консервативної партії національного спрямування він у реальній політиці послідовно та беззастережно відстоював ідею української державної самостійності, що увиразнив для себе ще в передреволюційні часи.

Джерела та література

1. *Дашкевич Я.* Хам чи Яфет. Липинський і українська революція // Україна: Наука і культура. – Вип. 29. – К., 1996. – С.32 – 39.
2. *Кочерга Н. К., Ревегук В. Я.* В'ячеслав Липинський на Полтавщині (жовтень 1916 – вересень 1917) // *Філософські семінари. Випуск 6. Матеріали наукового семінару «В'ячеслав Липинський: між історією і сучасністю». До 125-річчя з дня народження В'ячеслава (Вацлава) Казимировича Липинського (17 квітня 2007 року) – Полтава: ПолтНТУ, 2007. – С. 23 – 25.*
3. *Галушко К.Ю.* Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К.: Темпора, 2002. – 288 с.
4. *Андрієвський В.* З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч. I. – Берлін, видавництво «Українське слово», 1921. – 206 с.; *Соловей Д.* Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914-1921. – Полтава: «Криниця», 1994. – 192 с.; *Шемет С. В.К.* Липинський при громадській роботі / У кн. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання. – Видання друге, доопр. та доп. – Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – 560 с. – С. 260.
5. *Соловей Д.* Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914-1921. – Полтава: «Криниця», 1994. – 192 с. – С. 121.
6. *Липинський В.* Листи до братів – хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6, кн. 1. – Київ – Філадельфія, 1995. – 470 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 907, оп. 1, спр. 6.
8. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 1066, оп. 1, спр. 19.

9. *Ревегук В.* Український національно-визвольний рух на Полтавщині на початку ХХ століття (1900 – 1916 рр.) / [Електронний ресурс] //Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content>.
10. *Андрієвський В.* З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині: У двох частинах. – Ч. I. – Берлін, видавництво «Українське слово», 1921. – 206 с.
11. *Нестуля О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). – К.; Полтава, 1994. – 240 с.
12. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1947 рр. Ч. 1. 1917 – середина 1920-их років. – Київ, 1995. – 280 с.
13. *Ревегук В.* Полтавщина в добу української революції 1917 – 1920 рр. – Полтава, 2002. – 143 с.
14. Записки Українського наукового товариства дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1.
15. *Щербаківський В.* Мемуари / Вадим Щербаківський // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – К., 2007. – № 4. – С. 22 – 190.
16. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 1024 с.
17. *Ревегук В.* Полтавщина в перший рік української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Полтава: АСМІ, 2007. – 187 с.
18. *Гришко В.* З життя і творчості Вячеслава Липинського / У кн. Гришко В., Базілевський М., Ковалів П. Вячеслав Липинський і його творчість. – Нью-Йорк: Булава, 1961. – 86 с. – С. 3 – 40.
19. *Ревегук В.Я.* Доба української революції (1917 – 1920 роки) / У кн.: Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 2002.
20. Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Товариство «Час», 1917. – Ч. 2. – Жовтень.
21. *Єфремов С.* Рецензія на видання «До селян та міщан українців римо-католицької віри лист від українців-католиків з Києва. Стор.:19. Полтава: ПССТ, 1917.» // Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Товариство «Час». – Ч. 3. – Листопад.
22. Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – Полтава, 1917. - № 26. – 21 травня.
23. *Андрієвський В.* З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч. I. – Берлін, видавництво «Українське слово», 1921. – 206 с.
24. *Шемет С.* В.К. Липинський при громадській роботі / У кн. Вячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання. – Видання друге, доопр. та доп. – Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2010.
25. Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – Полтава, 1917. – №. 37. – 6 червня.
26. Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – Полтава, 1917. – №. 26. – 21 травня.
27. ДАПО, ф. 1057, оп. 1, спр. 15.
28. ДАПО, ф. 1057, оп. 1, спр. 6.

29. Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – Полтава, 1917. – № 26. – 21 травня.
30. Киевская мысль. – К., 1917. – 6 мая.
31. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр. : У 4-х т. / Павло Христюк. – Т. 1. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – 152 с.
32. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.
33. Гай-Нижник П. Особисті ад'ютанти й секретарі П.Скоропадського (до історії функціонування Головної квартири гетьмана України) // УІЖ. – К., 2010. – № 6. – С. 106 – 126.
34. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси.. – К.: Інститут історії України, 2011. – 336 с.
35. Липинський В.К. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії. – Лубни, 1917. – Ч. 1.
36. Забаревський М. (Дорошенко Д.) В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу // У кн.: Вячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. – Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ – Житомир, 2008.
37. Андрієвський В. З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч. II. – Берлін, видавництво «Українське слово», 1921. – 206 с.
38. Полтавський день: Ежедневная газета. – Полтава, 1917. – № 144 (1254). – 29 червня. – С. 3; Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – Полтава, 1917. – № 57. – 29 червня.
39. Осташко Т.С. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // УІЖ. – К., 2007. – № 2. – С. 113 – 130.
40. ДАПО, ф. 1057, оп. 1, спр. 6.
41. ДАПО, ф. 1057, оп. 1, спр. 5.
42. ДАПО, ф. 1057, оп. 1, спр. 13.
43. Вісник Лубенського громадського комітету. – Лубни, 1917. – № 75. – 9 червня.
44. Вісник Лубенського громадського комітету. – Лубни, 1917. – № 93. – 5 липня.
45. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Я. Пеленський (ред.); Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. Липинського та ін. – К.; Філадельфія, 1994. – 284 с. – С. 171 – 181.
46. Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Зб. 1. – С. 63 – 72.
47. ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 19.
48. Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. - № 4. – С. 588 – 617.
49. Осташко Т. В'ячеслав Липинський і українська національна демократія // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип. 14. «Український консерватизм і гетьманський

- рух: історія, ідеологія, політика» / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К., 2008. – № 4. – С. 96 – 113.
50. *Шемет С.* Микола Міхновський (посмертна згадка) / Сергій Михайлович Шемет // Хліборобська Україна. – Відень, 1925. – Кн. 5-та. – Рік. 1924 – 1925. – С. 1 – 30.
51. *Мірчук П.* Микола Міхновський: Апостол української державності / Петро Мірчук. – Філадельфія: Т-во Української студіюючої молоді ім. М. Міхновського, 1960 – 136 с.
52. ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 19.
53. Вісник Полтавського губернського комітету. – 1917. – 31 жовтня.
54. ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 32.
55. ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 34.
56. ДАПО ф. 1066, оп. 1, спр. 4.
57. *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917 – 1920 рр. : У 4-х т. – Т. 2. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – 204 с.

Юрій Гужва

Створення музею історії Полтавської битви (1949 - 1950 рр.)

По закінченні Другої світової війни, вже 29 травня 1945 р. на засіданні бюро Полтавського обкому КП(б)У було прийняте рішення "Про організацію Державного воєнно-історичного заповідника на полі Полтавської битви 1709 року". Підкреслюючи велике значення історичних місць і пам'ятників у м.Полтаві, "що зв'язані з перемогою російського народу... над шведськими інтервентами", та "з метою їх схоронення і широкої популяризації" виконком Полтавської обласної ради постановив: "Просити Раднарком УРСР порушити клопотання перед РНК СРСР про організацію в Полтаві воєнно-історичного заповідника-музею на полі Полтавської битви", "просити Комітет в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР забезпечити заповідник-музей науковими працівниками та взяти його на республіканський бюджет". Згідно з цим же документом, протягом наступного місяця передбачалося провести "попередній ремонт історичних пам'ятників та впорядкувати поле Полтавської битви...". Але тоді фактично так нічого й не було зроблено [1].

Через кілька років це питання виникло знову, але вже на державному рівні. 25 травня 1949 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову "Про відбудову і збереження історичних пам'ятників Полтавської битви". Аналогічну Постанову видала і Рада Міністрів УРСР 13 червня 1949 р. У цих документах відзначалося, що більшість історичних пам'ятників у місті, пов'язаних із Полтавською битвою, знаходяться в занедбаному стані, багато з них "зруйновані за останні роки і вимагають негайної відбудови", а деякі взагалі "перебувають у катастрофічному стані" (як, наприклад, Могила російських воїнів); "територія, на якій знаходяться гранітні обеліски на місцях редутив,

використовується під городи, а земляні споруди російської армії заросли чагарником"; саме поле "забудоване житловими будинками і службовими приміщеннями різних організацій, які не мають будь-якого відношення до пам'ятників Полтавської битви". З метою відбудови й подальшого збереження цих пам'ятників Рада Міністрів УРСР постановила зобов'язати Комітет у справах культурно-освітніх установ, підпорядкований їй, "протягом 1949 - 1950 рр. відреставрувати архітектурні й фортифікаційні пам'ятники, які знаходяться на території поля Полтавської битви", провести благоустрій території, а також "поновити музей Полтавської битви, як музей республіканської підпорядкованості II категорії і відкрити його не пізніше 1 травня 1950 р.". Ця ж Постанова зобов'язувала Міністерство фінансів УРСР виділити на ці роботи 500 тис. крб. на 1949 р., а Держплану пропонувалося "передбачити... асигнування на повне закінчення відбудови музею, реставрації архітектурних і фортифікаційних пам'ятників та монументів на полі Полтавської битви" на 1950 р. Передбачалося також виділення будівельних матеріалів та однієї тонни бронзи на всі ці роботи. На території поля Полтавської битви з цього часу заборонялося будь-яке будівництво та проведення земляних робіт, не пов'язаних із виконанням перелічених вище задач, без дозволу в кожному конкретному випадку Ради Міністрів УРСР. Керівництво Полтавської області мало проконтролювати виконання цієї Постанови, а разом із тим і "забезпечити відбудовні й реставраційні роботи потрібною робочою силою та місцевими будівельними матеріалами", також провести роботи з благоустрою і озеленення території [2]. 11 липня 1949 р. виконком Полтавської обласної ради у свою чергу прийняв рішення стосовно відбудови й збереження історичних пам'ятників, пов'язаних із Полтавською битвою, яке майже дослівно повторювало зазначені вище документи [3].

Оскільки музей ще не був створений, то наказом по Комітету в справах культурно-освітніх установ від 26 серпня 1949 р. розпорядником кредиту в сумі 500 тис. крб. призначили виконуючого обов'язки директора Полтавського історико-краєзнавчого музею Ластовку Валентину Володимирівну [4]. Всього ж на будівництво музею та відбудову пам'ятників було асигновано державою близько 20 млн. крб., з них - більше 2 млн. крб. витратили в 1950 р. [5].

Урядом України була створена спеціальна комісія, яка б сприяла виконанню зазначених постанов. До її складу увійшли: заступник начальника управління музеїв та охорони пам'ятників культури Комітету у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів УРСР А.А.Петлюк, начальник відділу капітального будівництва цього Комітету І.В.Паніотто, заступник начальника відділу охорони пам'ятників Управління у справах архітектури при РМ УРСР Є. В. Горбенко, керуючий трестом "Будмонумент" Л.М. Лютня, архітектор тресту "Будмонумент" І.Я.Михайловський, завідуючий Полтавським обласним відділом культурно-освітніх закладів І.Ф.Никифоров, головний архітектор м. Полтави Л. С. Вайнгортта директор Полтавського історико-краєзнавчого музею В.Т.Шевченко. Комісія, "с целью установления объема восстановительных й реставрационных работ", обстежила архітектурні та

фортифікаційні пам'ятники на території поля Полтавської битви, а також приміщення, що призначалися для розміщення музею. 13 липня 1949 р. було складено Акт, який серед інших робіт передбачав першочергові завдання: реставрацію Могили російських воїнів для влаштування в її склепі експозиції, пристосування корпусу № 19 (приміщення колишнього музею) під музей історії Полтавської битви, відновлення корпусу № 31 (приміщення колишнього госпіталю) для зберігання фондів та службових потреб, ремонт корпусу № 18 (приміщення церкви) для розміщення в ньому панорами поля Полтавської битви, а також благоустрій прилеглої території [6].

У зв'язку з цим постало питання про закриття Сампсоніївського храму, незважаючи на те, що на той час він був діючим. За висновком комісії, це не могло стати "преградою для верующих к удовлетворению их религиозных чувств", бо в Полтаві на той час працювало ще кілька православних церков і молитовних будинків та один жіночий монастир [7]. 11 серпня 1949 р. голова виконкому Полтавської міської ради М. Векленко у своєму зверненні до виконкому обласної ради відзначав, що у зв'язку з ювілеєм 240-річчя Полтавської битви "міськвиконком вважає, що для організації музею можливо і необхідно використати приміщення Сампсоніївської церкви...", а разом із тим підняти клопотання стосовно цього перед урядом [8]. Виконком Полтавської обласної ради вже 27 вересня 1949 р. прийняв рішення просити Раду Міністрів УРСР порушити клопотання перед Радою у справах РПЦ при РМ СРСР та урядом "о закрытии религиозной общины Сампсониевской церкви г. Полтавы и о передаче помещения церкви Полтавскому горсовету для использования под музей Полтавской битвы" [9]. 20 грудня 1949 р. було складено Акт, за яким Сампсоніївський храм знімався з реєстрації діючих церков і молитовних будинків із 15 грудня, а його приміщення передавалося міськраді "для оформления в нем панорамы "Полтавская битва" при музее "Истории Полтавской битвы" [10]. Саме в церковному приміщенні в організаційний період створення музею розміщувалася адміністрація цього закладу, майстерні художників і реставраторів, а також тут концентрувалися експонати майбутньої експозиції.

На посаду директора новоствореного музею бюро Полтавського обкому КП(б)У своїм рішенням від 16 листопада 1949 р. рекомендувало Заїку Андрія Микитовича (1908 р. н.). Тож саме останній Наказом по Комітеті в справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР від 24 листопада 1949 р. і був призначений на це місце з 18 листопада того ж року. Цим же документом виконуюча обов'язки заступника директора по науковій частині Полтавського історико-краєзнавчого музею В. В. Ластовка з 22 листопада 1949 р. призначалася заступником директора з наукової частини музею історії Полтавської битви, також відповідно до клопотання Полтавського обкому КП(б)У. Був затверджений ще й наказ директора музею № 1 від 22 листопада про призначення на посаду старшого бухгалтера музею Шапошніка Василя Андрійовича [1.1] (із березня 1950 р. цю посаду обіймала Валентина Іванівна Власенко).

Поступово штат музею поповнили ще такі працівники: І.Д.Дробот - завідувачий відділом фондів (пізніше його змістили з цієї посади), І.І.Дерев'янка - завідувача бібліотекою, Олександр Микитович Хомич - помічник директора з господарської частини, В. Д. Лещенко - старший інженер, Олександра Іванівна Кондакова - секретар-машиністка, Ростислав Олександрович Сахаров - завідувачий відділом та інші. Через деякий час заступником директора з наукової частини музею призначили Кирила Кузьмича Степанова, а В.В.Ластовку перемістили на посаду завідувачою відділом [12].

На кінець 1949 р. ще не був створений ні генеральний план відтворення музею, не прийнятий кошторис, тож проводилася лише організаторська робота. В.В.Ластовка, яка була тоді єдиним науковцем музею, пропонувала розпочати роботу зі створення тематичного плану, а після його затвердження - експозиційного. Ще вона відмічала: "Параллельно мы должны вести большую собирательскую работу по приобретению экспонатов. Пока нет ничего. В Полтавском историко-краеведческом музее имеется около 60 экспонатов - предметов вооружения русской и шведской армий, скульптур, фотоиллюстративного материала и др. Необходимо добиться передачи в наш музей экспонатов из Московского исторического, Ленинградского исторического Артиллерийского музеев, Эрмитажа и других учреждений вещественного, документального материала, образцов вооружения, снаряжения...". Та чи не найголовнішим у створенні нового музею було правильно ідеологічно подати матеріал, оскільки у вересні 1949 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну Постанову "Про стан і заходи покращення роботи музеїв", в якій були піддані критиці недоліки в роботі музеїв України. Тож, "приступая к созданию нового музея, необходимо изучить это постановление, учесть недостатки других музеев и избежать их" [13].

6 грудня 1949 р. було затверджено план роботи музею на останній місяць року. У ньому насамперед говорилося про необхідність розроблення тематичного плану експозиції, який після розгляду обкомом КП(б)У відправити на затвердження до Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР. Передбачалося розробити тематику та анотацію картин, скульптур, макетів для експозиції; виписати бібліографію літератури, необхідної для створення експозиції музею; отримати дозвіл Комітету культурно-просвітніх закладів на передачу музею необхідної літератури з бібліотек: Полтавської обласної, Миргородської районної та з бібліотеки Полтавського історико-краєзнавчого музею; відрядити одного із співробітників, що працює над створенням експозиції, до Києва в інститут історії на консультацію; списатися з Московським історичним музеєм, Ленінградським історичним Артилерійським музеєм, Ермітажем, Музеєм російського мистецтва, Військово-інженерною академією з питань організації експозиції та придбання експонатів; скласти план наукової комплектації фондів; підібрати кадри та укомплектувати штат науковими працівниками; провести два семінари з підвищення ділової кваліфікації співробітників музею тощо. Серед інших стояло й питання про відселення мешканців з 31-го корпусу (до цього часу будинок колишнього

госпіталю був житловим), бо саме тут вирішили створити музей [14]. А щодо корпусу № 19 (колишнього музею І. Ф. Павловського), то взагалі постало питання про те, щоб розібрати це приміщення.

Для того, щоб можна було вільно розпоряджатися виділеними коштами та оплачувати виконану роботу, було відкрито два рахунки - в Полтавському відділенні Державного банку та в Полтавській обласній конторі комунбанку [15].

Наприкінці грудня 1949 р. працівниками музею та членами науково-методичної ради при ньому, куди увійшли полтавські історики, архівісти, освітні та партійні працівники, відбулося обговорення тематичного плану експозиції, складеного В.Ластовкою. Він отримав переважно схвальні відгуки. 7 січня 1950 р. завідуючий відділом феодалізму інституту історії України АН УРСР В.Дядиченко написав рецензію на цей тематичний план, вказавши на деякі незначні недоліки його та зробивши відповідні зауваження [16]. Після цього експозиційний план, плани ескізного оформлення музею та наукової комплектації фондів, а також пропозиції на замовлення експозиційного інвентарю були подані на затвердження в Управління музеїв при РМ УРСР.

Однак, якщо експозиційна діяльність поки що йшла за планом, то роботи з реставрації пам'ятників та відбудови музейного комплексу були зірвані. Всю технічну документацію мало виготовити Управління в справах архітектури при РМ УРСР ще до 1 жовтня 1949 р. Але до 31 грудня воно спромоглося скласти лише проектне завдання. У Полтаві так і не було створено будівельної дільниці, так і не розпочалися роботи з відбудови музейного приміщення. Комітет у справах культурно-освітніх закладів у своїй постанові від 10 січня 1950 р. зазначав, що "внаслідок безвідповідального ставлення Управління в справах архітектури при РМ УРСР до виконання Постанови Ради Міністрів, план капітальних робіт, передбачений урядом на 1949 р. в сумі 500 тис. крб. виконано на 90 тис., тобто на 18%, а на 360 тис. закуплено лише будівельні матеріали, замість виконання будівельних робіт". Затримка з виготовленням технічної документації викликала також затримку з фінансуванням на 1950 р. Комітет у справах культурно-освітніх закладів ухвалив: "Просити Раду Міністрів УРСР зобов'язати Управління у справах архітектури до 15 лютого 1950 р. виготовити всю технічну документацію на відбудову і реставрацію історичних пам'ятників Полтавської битви; негайно створити в Полтаві будівельну дільницю для організації робіт з відбудови музейного корпусу з тим, щоб здати його в експлуатацію не пізніше 15 квітня 1950 р. і дозволити проводити фінансування будівництва по окремих об'єктах в першому кварталі року..."; Укркультпостач мав зобов'язати директорів республіканських музеїв та завідуючих відділами культурно-освітньої роботи до 26 січня подати до Управління музеїв списки експонатів, пов'язаних із петровською епохою, та відібрати необхідні експонати для музею [17].

Та справи просувалися надто повільно. На початку лютого 1950 р. Шведську могилу відвідав із перевіркою заступник голови Комітету у справах культурно-освітніх закладів при РМ УРСР В. І. Румянцев. У своєму звіті він

зазначав, що "строительные работы по восстановлению здания для музея и реставрации исторических памятников, также работы по построению экспозиции ведутся совершенно неудовлетворительно. Управление по делам архитектуры полностью не развернуло работу в корпусе № 31, предназначенному под музей, а по корпусу № 19, могиле русских воинов и благоустройству территории никаких работ не проводит. Дирекция музея и Управление музеев Комитета слабо ведут работу по собиранию фондов и построению экспозиции..." [18]. Керівництво Комітету у справах культурно-освітніх установ суворо попереджувало керівників усіх організацій, що вели роботу зі створення музею та відбудови пам'ятників, про персональну відповідальність за несвоєчасне виконання рішень уряду.

Нарешті до кінця лютого 1950 р. технічний проект відновлення та реставрації комплексу історичних місць і пам'ятників поля Полтавської битви був створений. Його розробила архітектурна майстерня тресту "Будмонумент" (керівник І.Я.Михайловський), що підпорядковувався Управлінню у справах архітектури при РМ УРСР. За цим документом передбачалося створити на Шведській могилі ціле музейне містечко із готелем, закладами громадського харчування, залізничною зупинкою; у центрі історичного поля планували спорудити новий 23-метровий монумент в пам'ять про Полтавську битву, а також встановити пам'ятник Петру I. В будівлі колишньої церкви хотіли поставити велику діораму "Полтавська битва". Цей проект представили на розгляд архітектурної ради при начальнику Управління у справах архітектури при РМ УРСР ум. Києві. 28 лютого 1950 р. відбулося засідання цієї ради, яка постановила схвалити представлений проект, але рекомендувала під час розроблення робочих креслень внести такі зміни: "помимо разборки корпуса № 19 и других сооружений, предусмотреть на перспективный период снос церкви и трехэтажного жилого дома, как несовместимых с задачами правильного восстановления исторической обстановки "Поля Полтавской битвы", должного архитектурного оформления могилы русских воинов и нормальной эксплуатации сооружений". Крім того, передбачалося увічнити монументом могилу радянських воїнів, загиблих у роки Великої Вітчизняної війни, яка знаходилася на території музейного містечка, та прокласти пряму дорогу до музею та до Могили російських воїнів від траси Полтава - Зіньків. Піднімалося також питання, щоб "в целях охраны территории поля Полтавской битвы от дальнейшей застройки" подати до Ради Міністрів УРСР "предположение об утверждении охранной зоны этой территории и объявления ее заповедником" [19].

Плани були грандіозні, та далеко не все вдалося втілити в життя. В реальності справи йшли значно гірше. Музей не був укомплектований кваліфікованими науковими працівниками, у намічені строки не встигали зробити ремонт музейного приміщення. До того ж будівельні матеріали не завжди були належної якості. Наприклад, привезли дерево, а воно виявилось сирим і т. ін. Вищі органи вимагали від директора, а той від своїх підлеглих, щоб уже до 24 квітня все було підготовлене до відкриття музею. Кожному з

працівників була доручена певна ділянка роботи. Так, питаннями будівництва займалася старший інженер В.Лещенко, "которая должна приложить все усилия и добиться со стороны подрядчика качественного и в срок выполнения строительства здания музея"; придбання експонатів проводилося під керівництвом В.Ластовки; помічник директора з господарської частини О.Хомич зобов'язаний був укомплектувати музей меблями та іншим необхідним інвентарем; садівник Декань разом із завідуючим відділом Р.Сахаровим мали зайнятися плануванням та впорядкуванням музейного містечка. Для того, щоб виконати поставлені завдання в строк, було збільшено робочий день на одну годину. Ще на початку березня всі вірили, що "основную задачу - создание музея - сплоченностью и дружбой коллектива можно выполнить" (з виступу В. Ластовки) [20].

Тільки на початку квітня 1950 р. до музею прибули художники Харківських художніх майстерень для оформлення експозиції. Серед них - Феоктістов, Артамонов, Тарасенко, Мегмедов [21]. Понад 20 майстрів образотворчого мистецтва з Київських майстерень художнього фонду СРСР також долучилися до створення робіт для музею історії Полтавської битви. Наприклад, художник К.Крилов працював над великим полотном "Полтавська битва", В.Болдирєв над картиною "Героїчна оборона Полтави", І.Манець - над картиною "Переслідування шведів", Л.Каштелянчук - над портретом Петра І; скульптурний монумент царя виконав заслужений діяч мистецтв М. Лисенко [22]. Макет поля Полтавської битви, площею в 16 кв. м, виготовила бригада художників під керівництвом Є.Гемельмана [23]. Допомагали в оформленні експозиції також львівські та полтавські майстри.

Для забезпечення музею необхідним обладнанням голова Комітету в справах культурно-освітніх установ Я.Сірченко наказав директору Державного заповідника "Києво-Печерська лавра" передати до Полтави "експозиційну меблю", а саме: вітрин одинарних, довжиною 1,7м- 14 шт.; вітрин двосторонніх із стендами, довжиною 2,25 м -10 шт.; постаментів, розміром 0,45 м - 16 шт.; банкеток - 4 шт. [24].

У цей же час до музею почали надходити експонати з різних закладів країни: зброя, одяг, трофейні прапори і штандарти та інше. Так, від Київського державного історичного музею було отримано: портрет Кочубея (полотно, олія), Епитафійон (напис на могилі Кочубея та Іскри; полотно, олія), фотокопії з рукописних документів часів Північної війни - всього 14 шт. [25]. За розпорядженням Ради Міністрів РСФСР музею історії Полтавської битви передавалися безоплатно із запасного фонду Державного Російського музею (м. Ленінград) такі експонати: живописні полотна - "Битва біля Переволочної" Мартена, "Портрет Петра І", "Адміралтейство", "Кораблі на Неві" - всі невідомих художників; скульптури - "Полтавська баталія", "Заснування Петербурга", "Від галер російських", бронзова кінна фігура Петра І, мармуровий бюст Петра І; гравюри - "Портрет Петра І" Зубова, "Битва під Лісною" та "Розгром шведської армії" Лармессена, "Полтавська баталія" Симоно, "Полтавська баталія" та "Битва при Гангуті" Пікара, "Портрет Петра І"

Боброва та інші [26]. Державний Ермітаж надіслав оригінали знамен полків російської армії, особисті речі Петра I, гравюри, медалі, присвячені Північній війні і Полтавській баталії. Артилерійський історичний музей передав обмундирування і спорядження російської армії часів Полтавської битви тощо.

Та невдовзі стало зрозумілим, що до 1 травня музей відкрити не вдасться. Приміщення ще стояло недобудованим, вікна в ньому не зашклені, експозиція не була готовою - багатьох експонатів не вистачало для оформлення залів, інші тільки надходили до музею. Деякі з них були низької якості. З цього приводу заступник начальника Управління музеїв А.Петлюк, який був консультантом при оформленні експозиції, заявляв, що "некачественные экспонаты надо браковать и отсылать обратно". Він же говорив: "Сорванные сроки открытия музея нам могут простить при условии создания хорошего музея" [27].

Скоро була призначена інша дата відкриття музею - 8 липня 1950 р. - день чергової річниці Полтавської битви. Тому зали потрібно було оформити до 1 липня, а вже 5 липня мала прибути Державна комісія перевірити готовність музею до відкриття. Оскільки недоробок було дуже багато, то на одній із музейних виробничих нарад всі одногolosно прийняли рішення починати роботу о 8-й ранку і закінчувати о 9-й вечора. Та скоро такий розпорядок привів до падіння дисципліни, почав викликати роздратування у працівників, стали проявлятися чвари, сварки, взаємні обвинувачення. Директор музею А.Заїка неодноразово намагався припинити такі "разговори один на другого", "которые можно назвать только дрызгами" [28]. Були й інші чинники, які гальмували роботу. Деякі художні полотна довелося переробляти, оскільки в них, за словами А. Петлюка, була "плохо показана предательская роль мазепинцев" чи "национально-освободительное движение на Украине" і т.ін. [29]. Виявилось також, що відсутнє скло великих форматів для вітрин; у цей час розпочалися роботи зі встановлення монумента Петру I перед будівлею музею; багато часу й сил тратилося на Могилу російських воїнів, яку у випадку дощів могло просто затопити. Разом із тим до відкриття музею необхідно було підготувати техпрацівників, які мали й охороняти експонати; подбати про пожежну безпеку, закінчити установку центрального водяного опалення тощо.

Але хоч і повільно, та справа просувалася вперед. Остаточну дату відкриття музею перенесли на 23 вересня 1950 р. - день визволення Полтави від німецько-фашистських загарбників. Повністю музейний будинок був підготовлений для розміщення в ньому експозиції лише до 19 серпня і того ж дня всі перейшли туди (до того працювали у приміщенні церкви). Оформлення експозиції розпочали з 1-ї зали і далі по порядку. Відповідальність за цю роботу була покладена на завідуючого відділом К. Степанова. Отже, експозиція музею розмістили у семи залах: 1-й - "Соціально-економічне становище Російської держави в кінці XVII - на початку XVIII ст."; 2-й - "Зовнішня політика Російської держави. Початок Північної війни 1700 - 1721 рр."; 3-й - "Народна війна проти шведських загарбників і зрадників народу - мазепинців (1707 - 1709 рр.); 4-й - "Героїчна оборона Полтави. Підготовка до генеральної битви"; 5-й - "Полтавський бій. Розгром шведських інтервентів під Полтавою"; 6-й -

"Капітуляція шведів під Переволочною. Полтавська битва - вирішальний момент Північної війни. Морські перемоги російського флоту під Гангутом і Гренгамом та укладення Ніштадтського миру"; 7-й - "Полтавська битва і героїчне військове минуле нашої Батьківщини. Героїчні традиції народів СРСР, умножені за часів Радянської влади" [30]. Та вже через рік експозиція була переоформлена, деякі експозиційні матеріали були переміщені з однієї зали в іншу, і такі зміни відбувалися й надалі. Крім експозиційних залів музей був обладнаний лекційним залом на 100 місць; для наукових працівників та адміністративно-господарського персоналу виділили 5 кімнат. А от фондосховище та бібліотека розміщувалися поки що в приміщенні колишньої Сампсонівської церкви.

23 вересня 1950 р. призначена розпорядженням РМ УРСР Державна комісія оглянула музей історії Полтавської битви, в основному схвалила проведену роботу, і з цього часу заклад відкрив свої двері для відвідувачів. На Шведську могилу в той день прибула велика кількість полтавців та гостей міста. Мітинг, присвячений цій події, відкрив заступник голови Комітету у справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР В.І.Румянцев. З вітальними промовами виступили: секретар Полтавського обкому КП(б)У Волгін, представник Академії наук України В.Дядиченко, стахановець Полтавського паровозоремонтного заводу Степанюк, голова Кротенківського колгоспу "Зоря життя" Мацюк, студентка Полтавського педінституту Лещук та секретар обкому КП(б)У Співак, який і перерізав на дверях червону стрічку [31]. За перші три місяці роботи музей відвідало близько 58 тис. чоловік [32].

У наказі Комітету у справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР від 2 листопада того ж року всьому колективу працівників музею оголошувалася подяка та поздоровлення з успішним відкриттям закладу, а разом із тим директору А. М. Заїці наказувалося "в місячний термін виправити всі недоліки в побудові експозиції та завершити всі роботи по опалювальній системі, водопроводу і забезпечення приміщення музею протипожежним обладнанням..." тощо [33]. Хоч музей був прийнятий в експлуатацію, відкритий для масового відвідування, але недоліки довелося виправляти ще довго. Вже через рік тут було проведено великий ремонт. Але як би там не було, музей був створений в короткий строк, працював і розбудовувався та успішно функціонує вже понад 60 років.

Джерела та література

1. ДАПО.-Ф.П. 15. - Оп. І.-Спр. 295.-Арк. 80-81.
2. Там само. - Ф. Р. 5765. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 1 - 3.
3. Там само. - Ф. Р. 7054. - Оп. 1. - Спр. 18. - Арк. 90.
4. Там само. - Ф. Р. 5765. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 4-6.
5. Заїка А. Пам'ятник слави російської зброї // Зоря Полтавщини. - 1950. - № 191. - 22 вересня. - С. 3.
6. ДАЛО. - Ф. Р. 4085. - Оп. 17. - Спр. 6. - Арк. 74.
7. Там само. - Арк. 70, 72.

8. Там само. - Арк. 75.
9. Там само. - Арк. 70.
10. Там само. - Спр. 8. - Арк. 126.
11. Там само. - Ф. Р. 5765. - Оп. I.-Спр. I.-Арк. 8.
12. Там само. - Спр. 28. - Арк. 20.
13. Там само. - Спр. 6. - Арк. 1 - 3.
14. Там само. - Спр. 3. - Арк. 1 - 4.
15. Там само. - Спр. 8. - Арк. 7.
16. Там само. - Ф. П. 15. - Оп. 2. - Спр. 911. - Арк. 1 - 7, 79.
17. Там само. - Ф. Р. 5765. - Оп. 1. - Спр. 10. -Арк. 1 - 3.
18. Там само. - Арк. 9.
19. Там само. - Арк. 9 - 14.
20. Там само. - Спр. 16. - Арк. 1-6. 21. Там само.-Арк. 11, 13.
21. Для музею "Історія Полтавської битви" // Зоря Полтавщини. - 1950. - № 73. - С. 1.
22. Степанов К. Макет поля Полтавської битви // Там само. - № 172. - 29 серпня. - С. 4.
23. ДАЛО. -Ф. Р. 5765. - Оп. I.-Спр. 10.-Арк. 15-17.
24. Там само. - Арк. 16.
25. Там само. - Арк. 19.
26. Там само. - Спр. 16. - Арк. 10.
27. Там само. - Арк. 15 - 16.
28. Там само. - Арк. 10.
29. Там само. - Спр. 34. - Арк. 28; Степанов К. Експозиція музею // Зоря Полтавщини. -1950.-№ 191. - 22 вересня. - С. 3.
30. ДАЛО. - Ф. Р. 5765. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 2 - 26; Відкриття Державного музею історії Полтавської битви // Зоря Полтавщини. - 1950. - № 193. - 24 вересня. - С. 3.
31. ДАЛО. - Ф. Р. 5765. - Оп. 1. - Спр. 28. - Арк. 16.
32. Там само. - Спр. 10. - Арк. 20.

Людмила Ольховська

В. Г.Короленко - літописець полтавського життя

Комп'ютерно-мережева революція й народжена з нею нова культура все ж таки ніяк не зменшують цінності книжково-документально-епістолярної культури минулих століть. Можливо, лише полегшують процес пошуку потрібних джерел у тій самій комп'ютерній мережі. Збережені у музеях, архівах, бібліотеках, приватних колекціях, ці джерела – зовсім не німі свідки минулого – дають нам можливість зазирнути у життя наших предків, побачити події, що випадали на їхню долю, відчути аромат тієї чи іншої епохи.

Видатний письменник Володимир Галактіонович Короленко, який у 1900 році, переїхавши із С.-Петербурга, став полтавцем, добре розумів, як

розвивається історична наука, бо плідно працював не лише на літературній, але й на історичній ниві: був членом наукової архівної комісії у місті Нижній Новгород, склав «Описи справ Балахнинського городского магістрату». Його близький друг академік Євген Тарле вважав Короленка своїм колегою, що має солідні знання, особливо з історії Росії XVIII століття.

Виступаючи з доповіддю "Справа про описи попередніх років. Архіви сто років тому назад і в наші часи" на засіданні архівної комісії у Н.-Новгороді 9 липня 1895 року, письменник окреслює свої погляди на вивчення історичного процесу. Зазначивши, що в паперах провінційного магістрату чи канцелярії важко шукати "черты из деятельности и личной жизни всех первых персонажей истории, ее солистов и героев, полководцев, временщиков и законодателей", Короленко стверджує: "Но ведь сама история давно уже перестала довольствоваться исключительно изучением одного этого героического материала. Массовая подкладка событий, незаметно складывающаяся из атомов жизни народа, постепенно назревающие перемены в глубине этой жизни – все широкие бытовые явления – уже давно привлекают внимание историка, понимающего, что показная сторона истории очень часто, если не исключительно, составляет не причину, а только следствие этих мелких в отдельности, но огромных в своей совокупности первичных явлений... Поэтому все, что вносит хоть какое-нибудь освещение в эту закулисную сторону исторических событий, – необыкновенно плодотворно и важно. Но массовые явления изучаются только широкими массовыми приемами и только кропотливый труд, только черная работа собирания мелких фактов бытовой и общественной жизни прошлого может дать такой материал, из которого вытекают затем новые широкие выводы и обобщения" [2, с. 502-503].

Отже, підемо короленківським шляхом і будемо наполегливо відшукувати деталі сучасного йому полтавського життя у листах, щоденникових записах, творах митця, аби вони, ці часточки, як у калейдоскопі, склалися в одну повну й цікаву картину життя нашого міста 1900 -1921 років.

Володимир Галактіонович завжди цікавився народною творчістю: слухав думи сліпих кобзарів, занотовував у записничках слова українських народних пісень, милувався традиційною полтавською вишивкою (його доньки часто носили вишиті сорочки, киптарики й плаhti, а волосся – у них були густі коси – перев'язували стрічками).

У 1903 році художник слова разом із доньками надсилає у Петербург своїм знайомим – професійним художницям В.П.Шнейдер та Є.М.Бем подарунок: «Забыл прибавить о посылке через Ганейзера: почти все дубликаты – нарочно для Варвары Петровны и Елизаветы Меркурьевны. При выборе мы с девочками не гнались за изяществом, а только за характерностью (например, свистульки в виде дам, с юбками в виде горшечной поливы)» [3, с.366]. У примітці до листа Софія Володимирівна, старша донька письменника уточнює: "посылались глиняные игрушки, изделия полтавских кустарей".

У Полтаві Володимир Галактіонович завжди писав перами "Еврика", №216 фабрики Леонарда і купував їх традиційно в одних і тих же полтавських

магазинах. Коли був відсутній, просив родичів або знайомих поповнити йому запас пер – зняряддя його письменницької праці: "Купите мне коробку перьев, называющихся Эврика №216 фабрика Леонарда. Но не покупайте у того обдиралы, которого магазин около почты. Лучше всего у Ярошевича (прогрессивного журналиста, колишнього редактора газети "Полтавщина" – Л.О.). Можно у Бедерова, если у него есть. Если этой Эврики не найдете, – то никакими другими перьями ее не заменяйте, хотя бы только другими номерами".

«Просьба моя остается в силе: перьев Эврика, №216, у Ярошевича и ни в каком случае не около почты, т.к. сего обдиралу околопочтового бойкотирую» (Листи до Л.Л.Кривинської від 7 та 9 вересня 1916 р. із Хаток) [5]. З чорнилами – така ж історія: «...купи ...писарские чернила в уездном земстве или около бывшего уездного земства. А то ализариновых среднюю баночку... (Дорогой осторожнее с чернилами, а то обольешь вещи)» (Із листа до Н.В. Короленко-Ляхович, молодшої доньки від 21 липня 1917 р. із Хаток) [5]. В цьому ж листі мова йде й про лікувальні засоби, які, за думкою Короленка, можуть знадобитися на відпочинку у селі: «...купи баночку спермина Пеля. Если найдется, то лучше в городской аптеке (кажется, там не берут лишнего). У Фина брали что-то, кажется, 6 руб."; «Захвати из Полтавы необходимейших лекарств (между прочим, и слабительных, касторки...)» [5].

А коли запаси чорнила закінчувалися, а з Полтави ще не встигли привезти, Володимир Галактіонович не простоював: писав саморобним чорнилом: «Простите. Пишу самодельными чернилами разных способов фабрикации. Рыжие – чистый подсолнечник» (Із листа до Н.В. Короленко-Ляхович, молодшої доньки від 23 серпня 1917 р. із Хаток) [5].

З листів Короленка дізнаємось і про полтавські кримінальні новини: «Производили маленькую рекогносцировку воры, но атака была отражена ночевавшей у нас в то время француженкой, которая проснулась и стала кричать: "пошёл вон!"(Із листа П.С.Івановській, сестрі дружини від 3 жовтня 1917 р. із Полтави) [5]; «Тетя уехала погостить в Хатки и на киевском вокзале ее обворовали: украли деньги и стащили с головы платок» (На той час тітці В.Г.Короленка було 78 років, а хустка легка, літня, але й нею не погребували – Л.О.) (Із листа до Л.Л.Кривинської від 7 липня 1918 р. з Полтави) [5].

Коли Володимир Галактіонович з родиною зважився на переїзд до нашого міста, він дуже переймався питанням подальшого навчання своїх доньок: задалегідь надіслав заяву на ім'я директриси Полтавської Маріїнської жіночої гімназії з проханням зарахувати їх на навчання, цікавився датою початку учбового року. У листах до полтавських знайомих письменник висловлює побоювання, що дівчаткам буде складно після столичної гімназії звикати до провінційної, потім міркує, а чи не потрібно додаткових іспитів при переведенні, і, нарешті, сам себе заспокоює: «Гимназия Таганцевой (приватна гімназія у С.Петербурзі, де навчалися Софія та Наталка – Л.О.) имеет все права. Старшая моя дочь переходит в 5-й класс, младшая – во 2-й» (Із листа до М.І.Сосновського від 19 березня 1900 р. із С.-Петербурга) [5].

Гімназія була 7-класною, але по її закінченню можна було ще провчитися ще один рік, аби мати право працювати помічником вчительки. Розміщалася вона на Круглій площі, в тій будівлі, де в наш час знаходиться Мала академія мистецтв імені Раїси Кириченко, тобто через один будинок від Петровського кадетського корпусу, де в ці роки викладав історію Іван Францович Павловський.

Вивчали гімназистки стандартний набір предметів: Закон Божий, словесність, арифметику, геометрію, алгебру, географію, природну історію, фізику, космографію, загальну історію, російську історію, французьку мову, німецьку мову, чистописання, малювання, рукоділля, педагогіку та дидактику, методику російської мови, методику арифметики.

Короленко був головою батьківського комітету гімназії й пильно стежив за учнівським життям як батько, як громадянин, як журналіст і, врешті-решт, як філософ. Показова у цьому сенсі стаття митця «Ще про педагогічні курйози. Лист з Полтави», що була надрукована в №28 газети «Киевские ведомости» від 28 січня 1910 року. Ця публікація показує нам, що немає дрібних тем, коли мова йде про людське життя-буття. Написана як фельєтон, з тонким короленківським гумором, вона запам'ятовується і вселяє надію, що стан справ покращиться. Бо Короленко завжди писав так, аби був резонанс у суспільстві, аби порушена ним проблема була вирішена.

Отже, у статті йде мова про важливість... сніданку. Журналіст описує шкільну канцелярщину, що досягла апогею: «Г-жа начальница...обещала отпустить домой для завтрака тех учениц, относительно которых будет представлено «медицинское свидетельство». Один из родителей решил исходатайствовать такое удостоверение на «означенный предмет». Гимназический врач болен. Пришлось обратиться к частному врачу. Нашелся такой, который со всей серьезностью, подобающей авторитету науки, удостоверил, что девице имярек завтракать дома полезно. Неизвестно, была ли приложена гербовая марка, но... ходатайство с удостоверением «оставлено без последствий». Почему? Оказывается, что этот важный и в высшей степени сложный педагогический вопрос подлежит коллегиальному обсуждению педагогического совета... Дело уже не в том, полезны ли завтраки с медицинской точки зрения. А вот какой врач удостоверит, что гимназистки вместо завтраков не станут бегать на свидания с гимназистами, реалистами или кадетами? Это, конечно, потруднее, чем поддержать авторитетом науки полезность принятия пищи... Что произойдет в самом деле, если какая-нибудь гимназистка злоупотребит слабостью начальства и во время «перемены» будет гулять с реалистом по аллеям сада, расположенного прямо против гимназии. И там реалист или классик передаст ей записочку. Или еще хуже – вручит прокламации. По-видимому, главное состоит в том, чтобы это ужасное дело не случилось именно во время завтрака. Ведь те же гимназисты ходят в гимназию и из гимназии ежедневно. И разве они не могут выйти из дому на четверть часа ранее, вернуться на четверть часа позже? И разве этого времени недостаточно, чтобы какой-нибудь шестнадцатилетний злодей успел сунуть в руку самое

пламенное объяснение? А возвращаясь после уроков, разве нельзя передать и ответ?..

Человеческая природа греховна. Грех подстерегает ее во всякое время и на всяком месте. Вот если бы ухитриться как-нибудь водить в гимназию и из гимназии под строгим конвоем...

А во время прохода по улицам надевать на глаза этого юного греховного племени что-нибудь в роде шор, чтобы не стреляли по сторонам...

Говорят, где-то есть еще другие взгляды. Говорят, будто многого можно достигнуть благородным доверием к лучшим сторонам молодежи и общим нравственным воздействием на нее. Говорят, что и самая «природа» не так уж греховна, а сознание собственного достоинства, поддерживаемое всем тоном школы, есть могучее педагогическое оружие... Говорят, наконец, что ведь и родители заинтересованы в этом вопросе едва ли не меньше гимназической администрации...

Но... это, конечно, вредные утопии. И педагоги, которые их, паче чаяния, разделяют, выкуриваются из школы вот уже сколько десятилетий...

Посмотрим, что скажет педагогический совет? Или киевский округ? Или... само петербургское министерство?... Родители, очевидно, добиваются слишком радикальной реформы в вопросе о завтраках... И то сказать, нельзя же вдруг...

Пусть наступит ранее общее успокоение в стране» [1].

Як бачимо, В.Г.Короленко величезну увагу приділяв молоді, молодіжним проблемам, умовам розвитку цієї дуже симпатичної йому категорії населення.

Не оминув своєю увагою письменник і студентів. І теж на полтавському матеріалі.

На початку 900-х років у столицях та великих містах Російської імперії відбувалися потужні й все більш наростаючі молодіжні протести. «Чому студент бунтує?» – запитували прості люди. Журналісти, у тому числі й Короленко, намагалися дати відповідь на це питання. Раніше здавалося, що студенти – діти панів-поміщиків невдоволені багатьма діями царя, а найбільше тим, що цар звільнив селян, скасувавши кріпосне право. Але в провінційній Полтаві Короленко побачив іншу картину: «студент-бедняк учиться из-за хлеба, чтобы получить казенное место. Но тут его встречает общая неправда: места раздаются богатым, могущим дать взятку или имеющим связи.

«Веришь ты, последнюю шинель проучил, все места не дают... Даром сто очков вперед дам тем, которые получают... Конечно, всюду бедному нет ходу» – таке свідоцтво пересічного полтавця занотовує у своєму записничку Короленко 111 років тому й робить висновок: «Таким образом, «бунтующий студент» являлся уже не помещичьим сыном, недовольным освобождением крестьян, а бедняком, протестующим против повсюдной неправды... Студенческий мундир... становится своего рода бытовым явлением наряду с рабочей блузой... Появился даже особый тип уличных «гаменов», весёлая толпа подростков, из удалства и шалости шмыгающих между ногами казачьих лошадей с криками «Долой самодержавие». Для них это только веселая игра, но

в этой игре начинает вырастать целое поколение...» [4, с. 67-68]. Чи не викликають ці нотатки бажання порівняти змальовані видатним літописцем явища з сьогоденням та здивуватися їх абсолютній відповідності?

Закінчивши гімназію з відзнакою, старша донька письменника Софія вирішила спробувати себе у самостійному житті: попрацювати вчителькою у сільській місцевості. Ще на початку канікул вона розіслала у повітові управи Полтавської губернії запити щодо своєї майбутньої роботи, отримала дві позитивні відповіді, витримала перевірку на благонадійність, а згодом їй прийшло підтвердження про можливість отримання робочого місця у Пирятинському та Кременчуцькому повіті. Вона вибрала Пирятинський (більш глуху провінцію), але потім призначення затягнулося. Як згадує Короленко, «мы уехали за границу под впечатлением возможности неудачи... В Румынии среди симпатичных людей и в симпатичной обстановке ее настроение не проходило, и мне было так тяжело, как уже давно не бывало... Просыпаясь по утрам, когда я будил ее поцелуем, она с тоской спрашивала: «Боже мой! Мне не удастся попасть в учительницы...» На этом фоне проходит наша жизнь в Синае. Чудные горы, свежая осень, чуть только желтеющие леса, скалы, тучи, свешивающиеся с горных вершин, дальние прогулки – и все на фоне этой юной острой тоски, которая так больно ложится и мне на душу...» [4, с.127-128].

Коли Софія одержала повідомлення від матері, що її викликають на роботу, вона відразу повернулася на батьківщину і поїхала у дальній кінець Пирятинського повіту, у село Дьомки помічницею вчительки. Не заради грошей, не заради хліба – матеріальних благ в родині вистачало – а щоб довести собі і своїм близьким, що вона теж може приносити користь своєю працею державі й людям. А ось тут вже повна невідповідність до сучасності!

У новітній історичній науці існує думка про те, що якісь періоди в історії людства неможливо оцінити об'єктивно за ступенем їх важливості, бо в цей суто науковий процес втручається таке суб'єктивне поняття, як талант літописців, і чим він більший, тим більш вагомою постає з глибини віків та чи інша подія суспільно-політичного життя. Короленко, без сумніву, мав талант літописця, володів інтуїцією історика й дякуючи видатному письменнику ми можемо пізнавати загальні історичні процеси початку ХХ ст. крізь призму полтавського життя.

Джерела та література

1. Киевские ведомости.-№28.-1910, 28 січня.
2. Короленко В.Г. Собрание сочинений: в 10-и т. / Владимир Галактионович Короленко. – М.: Гослитиздат, 1953–1956. Т.8: Литературно-критические статьи и воспоминания. Исторические очерки. – 1955. – 511 с.
3. Короленко В.Г. Собрание сочинений: в 10-и т. / Владимир Галактионович Короленко. – М.: Гослитиздат, 1953-1956. Т.10: Письма. 1879-1921. – 1956. – 717 с.
4. Короленко С.В. Книга об отце / С.В. Короленко. – Ижевск: Удмуртия, 1968. –383 с.

2014 р.

Юрій Гужва

Госпіталь та інвалідний будинок на Шведській Могилі

Уперше думка про заснування госпіталю на Шведській могилі з'явилася ще влітку 1891 р. Тоді така собі пані Леонова, що мала великі гроші, але не знала як їх використати, зверталася до єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона (Юшенова) з тим, щоб вжити їх на потреби церковної громади при Сампсонівському храмі. Владика повідомив про це обер-прокурора Святійшого Синоду К. П. Победоносцева, а той у своєму листі до полтавського Архіпастиря від 24 червня того ж року писав з приводу цього: "Добрая мысль г-жи Леоновой, и если она расположилась к Шведской могиле, надобно этим воспользоваться. Очень кстати будет здесь учреждение для приюта больных воинов..."[1]. Але тоді через певні організаційні труднощі ця ідея так і не була втілена.

Під час російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. значна кількість солдатів отримала поранення чи каліцтво. По всій Російській імперії передовою громадськістю почався збір пожертв на їх підтримку, а також на допомогу вдовам і сиротам воїнів, "положивших живот свой за Царя и Отечество на Дальнем Востоке". У Полтаві найбільш діяльну участь у цьому русі взяли: дружина виконуючого обов'язки директора Петровського Полтавського кадетського корпусу генерал-майора О. М. Ліперовського Олександра Георгіївна та князь Віктор Петрович Мещерський. Усі зібрані кошти вони відправляли спочатку на Далекий Схід, а потім, коли на батьківщину стали масово повертатися хворі та поранені воїни і майже в кожному місті відкривалися госпіталі для їх лікування, запропонували Преосвященному єпископу Іоанну (Смирнову) організувати допомогу і в Полтаві. Найкращим місцем для влаштування лазарету вони бачили Шведську Могилу. При цьому, ті пожертви, які збиралися через настоятелів храмів єпархії (а це були досить значні кошти), вони радили використати на утримання шпиталю [2].

Командуючий військами Київського округу генерал від кавалерії В.О.Сухомлинов також звернувся до владика Іоанна із запитом про те, "где, когда и как может помочь раненым и больным воинам Полтавская епархия?" [3]. Тому вже 20 січня 1905 р. Полтавська духовна консисторія слухала пропозицію Преосвященного Іоанна про влаштування такого госпіталю на Шведській Могилі. Там на той час звільнилося 4 будиночки, де раніше

містилася однокласна зразкова церковнопарафіяльна школа з гуртожитком, кухня та їдальня, які й планувалося віддати для лікування евакуйованих солдатів. Діяльну участь у цій справі виявили також: член Полтавської духовної консисторії протоієрей Микола Уралов, настоятель храму на Шведській Могилі о. Феодосій Тройницький та завідувач церковно-вчительської школи Володимир Павлович Овсієвський. Для облаштування госпіталю та розв'язання всіх питань, пов'язаних із цим, за пропозицією єпископа Іоанна було створено комітет, до якого увійшли всі перелічені вище особи, а також: секретар консисторії Йосип Микитович Барілов, єпархіальний архітектор Сергій Васильович Носов, О.Г.Ліперовська та князь В.П.Мещерський. Головою комітету обрали М.Уралова. Лазарет мали утримувати на кошти духовенства та пожертви благодійників [4].

Таким чином, уже в лютому 1905 р. лазарет відкрився, а до 13 березня його повністю підготували до прийняття хворих. Розрахований він був на 35 ліжок (із часом їх кількість збільшилася до 40). Як і планувалося, розмістили його у приміщенні колишньої церковнопарафіяльної школи та гуртожитку при ній, кухні, їдальні, а також у новозбудованому приміщенні притулку для бідних. Усі необхідні медикаменти, постільну білизну, посуд тощо за помірною ціною придбали на складі Полтавського благодійного закладу; виписали хірургічні інструменти, влаштували ванну кімнату. Та для здійснення серйозних операцій він не був пристосований, тому комісія просила військове відомство не присилати сюди тяжко поранених, а направляти їх у лазарет при благодійному закладі. Надання лікарської допомоги та завідування лазаретом погодився прийняти на себе лікар сусідньої колонії для психічнохворих Костянтин Михайлович Суворов. Йому допомагали фельдшер та масажистка. Для сполучення з містом було проведено телефон та запрошено кінний екіпаж. Всього на облаштування лазарету витратили 2500 руб. [5].

Владика звернувся до пастви і благочинних усієї єпархії із закликом "принять деятельное участие в устройении и содержании госпиталя представлением личных и даруемых от прихожан пожертвованных на это неотложное отечественное и христианское дело" [6]. Із відозвою та закликом до пожертв на потреби інвалідного будинку звернувся до громадян також полтавський губернатор князь Микола Петрович Урусов [7]. Кошти приймалися Полтавською духовною консисторією через місцевих благочинних, членами комітету та редакцією газети "Полтавский вестник". Одними з перших, хто пожертвував гроші на госпіталь, були: настоятельниця Великобудищанського Троїцького монастиря ігуменя Митрофанія, яка передала 100, а потім ще 200 руб.; вдова селянина с. Шушвалівка Кременчуцького повіту Ксенія Мошляк – 100 руб.; таку ж суму пожертвував і єпископ Іоанн (пізніше він зробив ще кілька значних внесків у цю справу); благочинні священники Павло Андрієвський та Ананій Комарецький, єпархіальний архітектор Сергій Носов із дружиною Юлією та інші [8].

Перші партії поранених воїнів, переважно уродженців Полтавської та Чернігівської губерній, прибули сюди 20 і 21 квітня 1905 р. Серед полтавців –

перших насельників лазарету були: Данило Лут (із с. Мутихи Золотоніського пов.), Гнат Лазько (із с. Кустолове Костянтиноградського пов.), Савелій Карпенко (з с. Демидівка Кременчуцького пов.), Іван Ракович (із с. Кравченки Хорольського пов.), Карпо Буганов (із с. Андрузьке Лубенського пов.), Федір Страшков (із с. Ступки Полтавського пов.) та інші [9].

У неділю 24 квітня відбулося освячення лазарету на Шведській Могилі. Його здійснив Преосвященний Іоанн у співслужінні з протоієреєм М. Ураловим, місцевим священиком Ф. Тройницьким, настоятелем Яківчанського храму О. Заборським, ієромонахом Полікарпом та протодияконом Д. Гайдамакіним. Після освячення владику кожному воїну одягнув на шию натільний образок та дав по писанці і шматку артоса (хліба, що зберігався на святки у церкві, а наступної після Паски неділі роздавався парафіянам). Після молебню всі відвідали їдальню, де відбулася спільна з хворими та почесними гостями трапеза [10].

Із часу відкриття лазарету полтавці активно взяли участь у допомозі пораненим воїнам. Першими його благодійниками стали: Фролова-Багреєва, яка привезла 1,5 кг чаю та більше 12 кг цукру; І. А. Дохман – акварельні портрети імператора та імператриці; Й. Ц. Хмелевський – великий фотопортрет єпископа Іоанна; Л. Т. Фрішберг – письмові приладдя та гральні шашки; Тимченко-Рубан – срібну ікону св. Миколая. Прості жінки із навколишніх сіл масово несли "москалікам", як вони називали прибулих солдатів, хліб, яйця, молоко, пироги, солоні помідори тощо [11]. Вихованки Полтавського єпархіального жіночого училища передали лазарету 36 сорочок та 36 кальсон; інженер С. В. Носов – тютюн і цигарки; редакція часопису "Полтавский вестник" – підшивку газети за 1905 р.; яківчанський селянин Каленик – паску, тютюн та молоко; священик Різдво-Богородичної церкви о. Олександр Заборський за весь час існування госпіталю щотижня постачав відро молока; священик Тахтаулівської церкви о. Дмитро Заблоцький передав 72 сорочки, двоє кальсон, 56 рушників, 21 носовий платок; учениці соборної церковнопарафіяльної школи – 9 полотняних сорочок. Бажаючих допомогти було дуже багато [12].

Усе духовенство єпархії також із повною готовністю відгукнулося на заклик про збір коштів на утримання лазарету. Цим займалися благочинні у своїх округах. Вже до 2 червня 1905 р. на користь військового госпіталю на Шведській Могилі надійшли досить значні грошові пожертви – 5618 руб. 97 коп. [13], а за наступний місяць – ще 1773 руб. 13 коп. [14].

11 липня 1905 р. лазарет відвідав Великий князь Костянтин Костянтинович. Там його зустрічали: протоієрей М. Уралов – голова комітету піклування про хворих і поранених воїнів та його члени – дружина генерал-майора О. Г. Ліперовська, князь В. П. Мещерський, архітектор С. В. Носов, завідуючий Олександро-Миколаївською церковно-вчительською школою В. П. Овсієвський та медичний персонал лазарету на чолі з лікарем К. М. Суворовим. При цьому В. Овсієвський підніс Великому князю хліб-сіль на вишуканому українському рушникові і від імені комітету звернувся до нього з привітальною промовою. В лазареті на той час перебувало на лікуванні 11

чоловік, більшість із яких були уродженцями Полтавської губернії. Великий князь поспілкувався особисто з кожним із поранених воїнів, завітав також у їдальню та на кухню, цікавився, хто був ініціатором відкриття шпиталю [15].

У вересні 1906 р. військовий госпіталь було закрито і збір коштів на його утримання припинено [16].

У той же час виникла ідея влаштувати на Шведській Могилі інвалідний будинок для покалічених на війні воїнів та притулок для їх сиріт при ньому. Особливо актуальною вона стала у зв'язку з наближенням дати святкування 200-річчя Полтавської битви. Полтавський Дамський комітет Російського товариства Червоного Хреста, що мав опікуватися ним, у вересні 1906 р. звернувся до Полтавського повітового земства із клопотанням про допомогу в цій справі та виділення необхідних коштів. Після детального розгляду всіх питань, пов'язаних із відкриттям інвалідного будинку, повітова управа дала згоду на це [17]. Полтавський земельний банк також підтримав ідею відкриття інвалідного будинку і ще у січні 1905 р., "до окончательного разрешения этого вопроса", асигнував 1 тис. руб. "на предварительные потребности, необходимые для его осуществления"[18].

Полтавський Дамський комітет звернувся до Полтавської міської управи із проханням про виділення цегли з міського цегельного заводу для будівництва інвалідного будинку. Гласні думи під керівництвом міського голови В.П.Трегубова на своєму засіданні 7 грудня 1906 р. позитивно вирішили означене питання, постановивши відпустити на ці потреби 100 тис. шт. цегли, "по цене, в какую обойдется кирпич городу", але з доставкою за власний рахунок комітету [19]. 23 лютого 1907 р. було укладено контракт із косянтиноградським 2-ї гільдії купцем Лейзером Аршавським на зведення окремого приміщення інвалідного будинку [20].

20 травня 1907 р. вже було освячене місце, де планувалося його побудувати [21]. Безпосередньо за роботами зі спорудження будинку наглядала голова Полтавського Дамського комітету Ольга Миколаївна Катеринич – дружина полтавського віце-губернатора. Трохи більше, ніж за рік дім було зведено. 12 серпня 1908 р. спеціальна комісія у складі: С. А. Скліфосовської, Є.Є.Саранчова, А.О.Черненко, В.І.Булюбаша, Н.В.Хабура, В. С. Мачуговського, М.Ф.Максимова, інженерів А.В.Фон Перніца, С.В.Носова та М.Ф.Стасюкова прийняла інвалідний будинок та інші споруди при ньому – невелику лазню-пральню, два сараї та криницю, про що й склала відповідний акт. Будівля була одноповерховою, мурованою, на цегляному фундаменті, крита залізом, мала три виступи по чоловому і один по задньому фасаду, 54 вікна і 4 вхідних дверей із ганками при них. Всередині налічувалося 22 кімнати, кухня, троє сіней, передпокій, по двоє клозетів та комор із ходом на горище. Загальна площа склала 450 м² [22].

Освячено будинок для інвалідів військової служби 2 жовтня 1908 р. [23]. Він призначався для піклування про воїнів нижчих чинів, які отримали каліцтва чи поранення під час російсько-японської та інших воєн. Крім колишніх солдатів тут перебували на утриманні ще й діти – хлопчики, віком від 5 до 14

років – сироти та напівсироти загиблих воїнів. Вони навчалися грамоті у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі, а також ремеслу – шевському чи столярному у майстернях, що існували при притулку. Найбільш здібних хлопчиків, що досягли 14-річного віку, Дамський комітет влаштував до земських ремісничих училищ, оплачуючи їх навчання, а менш здібних – у різні майстерні та лавки на роботу [24].

Через таке подвійне призначення інвалідний будинок було розділено на дві частини. Першою половиною, де перебували дорослі, завідував наглядач із відставних військових, який займався веденням загального господарства будинку і двору та наглядав за дисципліною у інвалідів. Другою половиною опікувалася наглядачка, яка вела домашнє господарство та пильнувала за дітьми. Крім самого притулку, у розпорядженні Дамського комітету знаходилося також близько 1,5 дес. землі [25].

29 травня 1909 р., з дозволу імператора, інвалідний будинок отримав офіційну назву: "Убежище для увечных воинов и их сирот на Шведской могиле им. Императора Петра Великого" [26]. А 26 червня 1909 р., під час урочистостей, присвячених 200-річчю Полтавської битви, його відвідав і сам Микола II. У супроводі свити, почесних членів Дамського комітету та працівників притулку імператор оглянув усі приміщення закладу, в т. ч. й віддалені кімнати, у яких знаходилася амбулаторія Червоного Хреста. Біля однієї групи інвалідів цар зупинився, звернувши увагу на 92-річного старця, який служив ще при Миколі I. Усі пояснення імператорові давала Софія Олександрівна Скліфосовська [27].

15 вересня 1909 р. до голови Дамського комітету надійшло повідомлення від начальника штабу Владивостоцької фортеці. У ньому говорилося, що в день святкування у Владивостоці 200-річчя Полтавської битви серед жителів міста було зібрано 1128 руб. на влаштування одного ліжка їх імені у Полтавському інвалідному будинку [28].

29 вересня були затверджені й правила для мешканців інвалідного будинку, за якими всі зобов'язані були слухатися наглядача чи наглядачку і підкорятися їм в усьому. Так, без їх згоди не дозволялося нікуди відлучатися; звертатися до прислуги, двірника чи кухарки з будь-якими вимогами, зауваженнями або претензіями дозволялося лише через наглядачку чи наглядача; всі домашні роботи: носити воду, топити печі, прибирати, мити підлогу, працювати на городі, рубати дрова тощо – всі зобов'язані були виконувати беззаперечно; ні в якому разі не дозволялося кричати, лаяти і, особливо, бити дітей; бійка і лайка між собою також заборонялися; про всі непорозуміння необхідно було доповідати наглядачу чи наглядачці; заборонялося розпивати спиртні напої, а також приходити п'яними до інвалідного будинку; снідати, обідати та вечеряти всі повинні були одночасно в їдальні; кімнати, де жили інваліди, мали залишатися відкритими, їх не дозволялося замикати на ключ; заборонявся також вхід до будинку сторонніх осіб [29]. Ці правила згодом лягли в основу проекту статуту інвалідного будинку. Полтавський Дамський комітет звернувся з клопотанням про його

прийняття до Головного управління Російського товариства Червоного Хреста, яке на своєму засіданні 2 серпня 1912 р. постановило затвердити його як інструкцію [30].

Джерелами надходження коштів, на які утримувався інвалідний будинок та дитячий притулок при ньому, були: відсотки з недоторканого капіталу, відрахованого загальними зборами Полтавського Дамського комітету ще 20 серпня 1906 р. в сумі 50 тис. руб.; різні види грошових внесків від закладів Червоного Хреста, а також від урядових, земських та міських установ; карнавочний збір тощо [31]. Значною допомогою слугували також пожертви приватних осіб. Так, наприклад, 25 вересня 1909 р. канцелярський служитель Захарій Іванович Петренко – душоприказник померлого козака Прокопа Никифоровича Вахнія, – передав дамському комітету 1500 руб. Згідно із заповітом покійного, складеним 3 березня 1908 р., ці гроші вносилися в касу з тим, щоб відсотки з них видавалися щорічно на потреби поранених воїнів до свят Різдва Христового, Пасхи та Святої Трійці. Крім цих грошей було внесено в касу ще 500 руб., відсотки з яких мали б також виплачуватися до свят хлопчикам-сиротам, що перебували в притулку при інвалідному будинку [32].

Відомо, що до 1911 р. наглядачкою цього закладу була Пелагея Варламівна Губа, після неї завідував ним відставний прапорщик Микола Федорович Мертц [33], а з 1915 р. – Григорій Григорович Булматов [34].

На кінець 1913 р. тут перебувало 20 інвалідів та 30 солдатських дітей-сиріт. Для останніх Полтавський Дамський комітет Червоного Хреста щорічно влаштовував новорічну ялинку. Опікувалися дітьми й інші заклади та організації. Шефом дитячого притулку був також 33-й піхотний Єлецький полк, що дислокувався в Полтаві. Наприклад, для зустрічі Нового 1914 р. командир полку полковник К.Ф.Щедрін прислав своїм підопічним солодоші та музикантів полкового оркестру [35]. 1916 р., коли через обставини воєнного часу, зразкову церковнопарафіяльну школу на Шведській Могилі тимчасово закрили, то для дітей-сиріт воїнів, які мешкали в інвалідному будинку і навчалися у 1-у класі, заняття продовжувалися за місцем їх проживання. Їх проводив виконуючий обов'язки вчителя священник Іван Лазурський [36].

З початком Першої світової війни кількість інвалідів в інвалідному будинку тільки збільшилася. Тут доглядали за солдатами не тільки Полтавської, а й інших губерній країни (подібний заклад діяв також у с. Мачухи, але призначався він лише для уродженців Полтавського повіту. – Авт.). Щоб хоч якось поліпшити їх матеріальне становище, при інвалідному будинку вирішили відкрити майстерню для навчання покалічених воїнів шевській справі, що дало б змогу забезпечити їх на майбутнє роботою з пошиття та ремонту взуття. Після закінчення повного 9-ти місячного курсу навчання, інваліди отримували свідоцтво, а також інструменти і вихідну допомогу [37]. Восени 1916 р. майстерня вже розпочала свою діяльність. Її завідуючим призначили М.Ланге. Завдяки сприянню місцевих священників було відібрано 20 воїнів-інвалідів із різних приходів єпархії, які вступили до цієї майстерні. Після закінчення навчання більшість із них повернулися додому, де відкрили свої майстерні з

ремонту взуття [38]. У листопаді 1917 р. шевську майстерню було пограбовано і вона фактично припинила своє існування [39].

У цей час значно збільшилася й кількість поранених воїнів, які прибилися до Полтави з фронтів Першої світової війни. Для них поблизу Шведської Могили було влаштоване т. зв. "барачне містечко". Постало питання про відкриття тут розподільчого пункту для поранених і хворих солдатів. Цим зайнялося Бюро Південно-Російської обласної земської переселенської організації. Воно звернулося із доповідною запискою на ім'я Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, в якій аргументовано доводило необхідність відкриття такого пункту. Через деякий час дозвіл облагородити розподільчий пункт було отримано, але з тим, щоб він був влаштований не як окрема адміністративно-санітарна установа, а як "убежище от холода и непогоды, в котором больные и раненые будут временно ожидать самое непродолжительное время до развоза их по лечебным заведениям..." [40]. Та лише 23 липня 1917 р. було офіційно відкрито такий лазарет-приймальник на 1500 чоловік для легко поранених воїнів. Він розмістився в шести бараках поблизу Шведської Могили, в яких обладнали палату для хворих і поранених, перев'язочну, а також стоматологічний кабінет. Персонал лазарету складався із завідуючого, 10-и лікарів, 20-и фельдшерів, 40-а сестер-жалібниць та команди санітарів, в якій налічувалося до 75-и чоловік [41].

На початку вересня 1917 р., коли приток нових поранених значно зменшився, роботу лазарету також було тимчасово призупинено, а всіх хворих перевели у міські госпіталі. Відновив роботу він у жовтні 1917 р., причому кількість місць у ньому було скорочено до 300, у зв'язку з чим зменшилася і кількість обслуговуючого персоналу. А вже 15 листопада 1917 р. "вследствие испытываемого Главным Комитетом Всероссийского Земского Союза финансового кризиса, а также ввиду несоответствия работы лазарета денежным на него затратам", Бюро Переселенської організації прийняло рішення про його ліквідацію. Загалом за весь час роботи лазарету ним було прийнято 1754 хворих та поранених воїнів [42].

Як вже говорилося, Полтаву заповнили також численні біженці з прифронтової зони, серед яких було й багато дітей. 25 грудня 1916 р. у тих же земських бараках поблизу Шведської Могили Полтавською Переселенською організацією було відкрито концентраційний табір для румунських біженців, що направлялися на схід після відступу румунських армій восени 1916 р. При цьому таборі, розрахованому на 700 чоловік, працювали амбулаторія, аптека, лікарня на 30 ліжок та ізоляційне відділення, а також прийомна кімната, лазня і дезінфекційна камера. Серед обслуговуючого персоналу тут були: начальник табору, лікар, фельдшер, дві сестри-жалібниці, економка, писар та 38 санітарів. Цей табір працював до середини березня 1917 р. За весь час його діяльності тут побувало 424 особи [43].

Крім румунських громадян сюди стікалася значна кількість й інших біженців, у тому числі українців та росіян із західних областей. У "барачному містечку" вони й жили, чекаючи відправки додому. У вересні 1919 р. сюди

перемістили до 300 чол. біженців із заразного містечка по Зіньківській вулиці [44]. Та вже у листопаді того ж року розпорядженням Полтавського відділення Всеросійського Земського Союзу частина бараків на Шведській Могилі була ліквідована та розібрана [45]. В іншій частині розмістився вищезгаданий табір примусових робіт.

Що стосується самого інвалідного будинку, то в роки громадянської війни тут ще деякий час продовжували мешкати інваліди, а потім його поступово заселили тими, хто потребував житла в цей час. Приміщення, в якому розміщувався інвалідний будинок, залишалося житловим аж до кінця 1940-х рр., коли тут запланували відкрити музей історії Полтавської битви. У довоєнні роки тут деякий час працював продовольчий магазин. Після визволення Полтави від нацистів в одній його половині розміщувався госпіталь для поранених радянський воїнів.

23 вересня 1950 р. у цьому будинку було урочисто відкрито Державний музей історії Полтавської битви.

Джерела та література

1. Письма К. П. Победоносцева Преосвященному Иллариону, Архиепископу Полтавскому // Русский архив. – 1916. – № 1 – 3. – С. 143.
2. Ольский З. Пребывание Великого Князя Константина Константиновича на Поле Полтавской битвы // Полтавские Епархиальные Ведомости (далі ПЕВ). – Часть неофициальная (далі Ч. н.) – 1905. – № 23. – С. 856.
3. Уралов Я. История возникновения лазарета на Шведской могиле, его устройство и призреваемые им раненные воины // ПЕВ. – Ч. н. – 1905. – № 14. – С. 513.
4. Уралов Я. Лазарет для больных и раненых воинов на Шведской могиле // ПЕВ. – Ч. н. – 1905. – № 5. – С. 220 – 221; Об устройении госпиталя для больных и раненных воинов на Шведской могиле и о приглашении к пожертвованиям на это дело // ПЕВ. – Часть официальная (далі Ч. оф.) – 1905. – № 6. – С. 91 – 92.
5. Уралов Я. Лазарет для больных и раненых воинов на Шведской могиле... – С. 221; Уралов Я. История возникновения лазарета на Шведской могиле... – С. 512 – 513.
6. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 706. – Оп. 4. – Спр. 424. – Арк. 154.
7. Воззвание Полтавского Губернатора // ПЕВ. – Ч. оф. – 1905. – № 10. – С. 206 – 208.
8. ДАПО. – Ф. 706. – Оп. 4. – Спр. 424. – Арк. 154; ПЕВ. – Ч. оф. – 1905. – № 12. – С. 237; Об устройении госпиталя для больных и раненных воинов на Шведской могиле... – С. 91 – 92.
9. Уралов Я. История возникновения лазарета на Шведской могиле... – С. 513 – 516.
10. Там само. – С. 513, 516.
11. Там само. – С. 516.

12. ПЕВ. – Ч. оф. – 1905. – № 16. – С. 325.
13. Ответ газете "Наша Жизнь" // ПЕВ. – Ч. н. – 1905. – № 25. – С. 923.
14. ПЕВ. – Ч. оф. – 1905. – № 24. – С. 577.
15. Ольский З. Пребывание Великого Князя Константина Константиновича на Поле Полтавской битвы... – С. 854 – 856.
16. ПЕВ. – Ч. оф. – 1906. – № 28. – С. 661.
17. Уралов Я. Лазарет для больных и раненных воинов на Шведской могиле... – С. 220; Полтавская земская газета. – 1906. – № 13. – 15 сентября. – С. 8.
18. Полтавщина. – 1905. – № 31. – 29 января. – С. 3.
19. Журналы Полтавской городской думы за 1906 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография И. Л. Фришберга, 1909. – С. 84.
20. ДАПО. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 3 – 4.
21. ПЕВ. – Ч. оф. – 1907. – № 16. – С. 353.
22. ДАПО. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 23 – 25.
23. ПЕВ. – Ч. оф. – 1908. – № 30. – С. 594.
24. ДАПО. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 20.
25. Там само. – Спр. 44. – Арк. 104 – 105.
26. Благотворительные учреждения России. – СПб.: Типография Императорского училища глухонемых, 1912. – С. 212.
27. ДАПО. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 25; Празднование 200-летия Полтавской Победы в Полтаве. – Полтава: Тип. "Полтавского Голоса", 1910. – С. 53 – 54.
28. ДАПО. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 56, 101.
29. Там само. – Арк. 42.
30. Там само. – Спр. 48. – Арк. 59.
31. Там само. – Арк. 60.
32. Там само. – Спр. 44. – Арк. 58 – 60.
33. Там само. – Спр. 47. – Арк. 15.
34. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1916. – С. 108.
35. Полтавский вестник. – 1914. – № 3318. – 11 января. – С. 3.
36. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1915-16 учебный год // ПЕВ. – Ч. оф. – 1917. – № 10. – С. 780.
37. Письмо в редакцию // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1916. – № 8-9. – С. 69.
38. ПЕВ. – Ч. оф. – 1917. – № 17. – С. 1364 – 1366.
39. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 рр.: Щоденник. – Полтава, 1995 – С. 23.
40. Оголевец В. Обзор деятельности Южно-Русской Областной Земской Переселенческой Организации за время войны. – Полтава: Электр. типография М. Г. Амчиславского, 1918. – С. 126 – 127.
41. Там само. – С. 127 – 128.
42. Там само. – С. 128.

43. Там само. – С. 136.
 44. К выселению беженцев из бараків // Голос Юга. – 1919. – 31 августа. – С. 4.
 45. Ликвидация бараків на Шведской могиле // Там само. – № 77. – 13 ноября. – С. 5.

Віктор Мирошник

Велика Північна війна у роботах шведського художника Густава Седерстрьома

Густав Седерстрьом – один із найвизначніших художників реалістичного мистецтва Швеції кінця XIX – початку XX ст. Його відносять до представників так званої Дюссельдорфської художньої школи, яка була заснована у 1773 році. Густав відомий своїми картинами, присвяченими історичним подіям часу короля Карла XII. Найвідоміші роботи Г. Седерстрьома: «Жалобна процесія з тілом Карла XII» (1878р., 1884р.); «Армія порятунку» (1886р.); «Хрещення шведів» (1886р.); «Магнус Стенбок у Мальме» (1889р.); «Мазепа і Карл XII на Дніпрі» (1880р.); «Перемога під Нарвою» (1905р.).

Відомий шведський художник, майстер історичного живопису барон Густав Олаф Седерстрьом народився 12 квітня 1845 р. у Стокгольмі. Він був сином офіцера військово-морського флоту Швеції Карла Емануїла Седерстрьома та Кароліни Фредеріки Терези ав Угглас. Окрім Густава у сім'ї було ще два хлопчики – його брати – Карл та Емануїл. Інтерес до історії у Г.Седерстрьома прокинувся ще з малечку. У родині високо пошановували Карла XII, з яким один із предків Седерстрьомів перебував у Бендерах під час калабалику [4].

Після закінчення Упсальського університету у 1863 році Г.Седерстрьом обрав військову кар'єру, хоча не поривав з аматорським малюванням. 1864 року його було зараховано у званні молодшого лейтенанта до Верманландського егерського полку, який розміщувався у військовій тренувальній базі Троснесфельт за 18 кілометрів від Карлстаду. Але бажання здобути художню освіту не полишало Густава. У 1866 році він вийшов у відставку у званні поручика та присвятив життя творчості. Перші художні навички здобув у Стокгольмі під керівництвом художників Мортена Ескіля Вінге (1825 -1896) та Йохана Августа Мальмстрьома (1829-1901). З 1867 року Г.Седерстрьом продовжив навчання в місті Дюссельдорф у свого земляка Фердинанда Фагерліна (1825 - 1907), а у 1869 році митець переїхав до Парижа, де й завершив художнє навчання в майстернях французьких митців Леона Бонна (1833-1922) та Жана-Луї Мейсоньє (1815-1891). Живописна техніка Г.Седерстрьома не така поверхнева, як у Мейсоньє, але і не досягла насичених кольорів творів Л.Бонна [4].

У 1870 році відбувся дебют Г.Седерстрьома – у паризькому художньому салоні було презентовано два портрети його роботи, одночасно у Стокгольмі на академічній виставці представлялися дві ескізні роботи митця. Влітку того ж року світ побачила картина «Фортунада».

Певний час Густав подорожував Італією, Францією та Швецією. У цей період були створенні роботи «Епілог» (1873р.), «Біля ліжка хворого» та «Похмурий настрій» (1875р.).

Пізніше митець вирішив спробувати себе в історичному живописі. На його першій роботі історичного жанру було зображено полоненого короля Альбрехта Мекленбурзького, приниженого перед королевою Маргаритою. Цю картину, хоча й прийняли у художньому салоні в 1877 році, але згодом від неї відмовилися, бо вона не мала успіху.

Однак невдача не розчарувала Г.Седерстрьома. Наступна робота «Жалобна процесія з тілом Карла XII» була завершена весною 1878 року і на виставці у Парижі зайняла друге місце. Більше того, її одразу ж було продано Великому князю Костянтину Костянтиновичу за 22 000 франків, котрий перевіз роботу до Санкт-Петербурга та розмістив її у їдальні Мармурового палацу, частині сучасного Ермітажу, де вона знаходилася до 1917 року. Потім картина потрапила до Швеції, де у 1934 році виставлялася у залах художнього музею міста Гетеборг.

Сюжет картини, насправді, є більше вшануванням пам'яті загиблого короля, аніж реалістичним зображенням події. Саме так митець уявляв останній шлях короля–воїна. Хоча в дійсності Карла XII не переносили на ношах через Норвезькі гори додому тієї холодної зими 1718 року. Але ідея Г.Седерстрьома не є повністю відірваною від реальності, оскільки церемонія прощання та поховання відомих людей традиційно супроводжувалася різними урочистостями. Знаменитостей проводжали у відкритій труні, їх одягали у гарний, улюблений одяг, їх супроводжували близькі, друзі, колеги та прихильники. Саме так і зображено Карла XII, коли його ноші супроводжують драбанти та солдати шведської армії. Образи каролінців уособлювали французькі натурщики, яких митець шукав у паризьких трактирах. На полотні художник зобразив і себе у ролі солдата-каролінця, який очолює процесію.

Продаж картини до Росії викликав величезне обурення у шведській пресі. Саме тому було розпочато благодійний збір коштів з метою створення копії роботи «Жалобна процесія з тілом Карла XII». Було зібрано 11 000 шведських крон. У 1883 році у Флоренції Густав розпочав роботу над створенням другої версії картини, продовжив її у Парижі, а закінчив у сімейному маєтку Крусенберг в Уппланді 1884 року. Для того, щоб отримати якомога реалістичне зображення, художник працював на околицях Парижа, створюючи багато ескізів та малюнків. Честь позувати для образу Карла XII випала професійному італійському натурщику Рафаелю Фуско. Також Густав працював і у приміщенні художньої студії, малюючи сліди ніг на снігу, замість якого художник використовував купи солі, створював фігури з воску та малював сюжет картини на листках картону великих розмірів. Зараз одне з таких зображень зберігається у місті Лінчопінг у краєзнавчому музеї провінції Естерйотланд.

Митець доклав чимало зусиль для того, щоб надати кожному каролінцю індивідуальних рис. Як і у першій версії картини, Густав традиційно «очолив» процесію у ролі воїна-каролінця. Серед людей, які позували для картини, були

не тільки професійні натурщики, колеги та друзі, але й родичі та близькі Густава Седерстрьома, які мешкали недалеко від Крусенберга. Наприклад, для створення образу каролінця з перев'язаною головою позував старший брат художника, а для образів дитини, яка стоїть поряд із мисливцем, та хлопчика-барабанщика - його шестирічна донька Карола, яка народилася від шлюбу з Амалією Катариною Єдер (1843 -1912) того ж року, коли була завершена перша версія картини «Жалобна процесія з тілом Карла XII». Вважається, що Карола отримала своє ім'я на честь героїчного короля Карла XII. На задньому плані картини зображено засніжену гору, біля якої проходить процесія. В дійсності ця гора знаходиться недалеко від Уппсали. Завершення роботи припало на день загибелі Карла XII – 30 листопада. Зараз картина займає почесне місце у Національному музеї Швеції у Стокгольмі, який є найбільшим зібранням образотворчого мистецтва країни [3].

Величезний успіх картини «Жалобна процесія з тілом Карла XII» визначив у подальшому тематику робіт Г. Седерстрьома, який став відомим «художником каролінців».

У 1879 році були написані на тему каролінців картини «Вербування», «На огляді», «Гарний квартал», а у 1880 році було створено відому картину «Мазепа і Карл XII на Дніпрі».

Сюжет картини відтворює події відступу союзних українсько-шведських сил після поразки під Полтавою 1709 року. На передньому плані роботи зображені поранений король та гетьман, які вдивляються за горизонт незвіданого майбутнього. Жести, вирази обличчя хоч і несуть відбиток гіркоти поразки, та струменять силою, незламністю волі, твердістю у своїх переконаннях. Український гетьман зображений фантазійно. Однак навряд чи це можна сприймати як недолік картини, зважаючи на тогочасну цілковиту відсутність інформації щодо реалістичного портрета Івана Мазепи. Роль головних осіб підкреслена зображенням на передньому плані королівського прапора та гетьманського бунчука. Обмежена присутність козаків (один козак на дальньому плані) не відповідає історичним свідченням про кількість козацьких військ на боці І.Мазепи та К.Гордієнка після Полтави. Це може бути наслідком необізнаності автора полотна з історичними матеріалами щодо участі українського козацтва у Полтавській битві. До недавнього часу цінне полотно перебувало у колекції Королівського конюха. У листопаді 2007 року картину продали на щорічному Стокгольмському аукціоні, заснованому у 1674 р. Новим власником картини став один із керівників парфумерної компанії «Оріфлейм» [3]. Полотно є не тільки мистецьким витвором, але й цінною історико-культурною пам'яткою, яка художньою мовою розповідає про важливий епізод українсько-шведських відносин.

У 1887 році Г.Седерстрьома обрали професором Академії Мистецтв Швеції, а з 1899 по 1911 роки він був її очільником.

У подальші роки Густавом були створені картини на тему каролінської саги. Цікавою є робота під назвою «Магнус Стенбок звертається з промовою до жителів Мальме 27 вересня 1709 року». Вона була створена у 1889 році для зали

засідань у ратуші Мальме. На ній зображено Магнуса Стенбока, коли він біля входу до ратуші закликає мешканців взятися до зброї проти данського війська. Потім були написані полотна: «Біля тіла Карла XII у Тістендалі» (1895 р.), «30 листопада 1718 року» (1897 р.) та «Полковий потир» (презентовано на міжнародній виставці у Мюнхені у 1900 р.)

У 1905 році художник завершив роботу над ще однією відомою картиною – «Перемога під Нарвою», на якій зображені російські головнокомандуючі, котрі складають стяги перед Карлом XII. Зараз вона зберігається у Національному музеї Швеції.

Наприкінці XIX – початку XX ст. були також написані картини на каролінську тематику: «Оповідач», «Підйом», «Стяг», «Штандарт», «Рапорт» (1900 р.), «Драгун» (1901 р.), «Доброго ранку, хлопці» та «Відступ Армфельта через засніжені гори Ємтланду» та інші[1].

Роботи Г.Седерстрьома, які охоплюють період у більш ніж півстоліття, назавжди зберегли у пам'яті події Великої Північної війни, а особливо мужніх воїнів-каролінців та героїчного короля Карла XII.

Джерела та література

1. Збірка робіт Густава Седестремьома. – Режим доступу: <http://mazmorramaldita.blogspot.com/2011/04/gustav-cederstrom.html> – Назва з екрану.
2. Karl XII:s likfärd av Gustaf Cederström. – Режим доступу: www.nationalmuseum.se/. – Назва з екрану.
3. Moltusov V.A. Poltava 1709 – vändpunkten/ V.A. Moltusov.-Tryckt i Finland av Bookwell Oy, Borgå, 2010. – 154 s.
4. Svenskt biografiskt handlexikon. – Режим доступу: <http://runeberg.org/sbh/a0178.html> – Назва з екрану.

Людмила Шендрік

На терезах часу: ювілеї Полтавської битви

Полтавська битва мала далекосяжні наслідки для Європи, докорінно змінивши її політичну карту. «Багато битв було більш кровопролитних у новітній час, - зазначив Вольтер, - але жодна з них ще не мала наслідків настільки важливих»[3, с.180] . 27 червня 1709 року в історії Європи була перегорнута нова сторінка: цей день відокремив Московське царство від Російської імперії, «приніс Росії гегемонію в Східній Європі, великодержавну позицію в світі...» [16, с.66]. Для Швеції «поразка під Полтавою від військ Петра I означала кінець шведської мілітарної держави, але знаменувала початок

«доби свобод», - в кінцевому результаті привела до створення держави загального добробуту, - так званої «Шведської моделі», - яка стала предметом досліджень і певною мірою наслідувань у всьому світі, - констатує Йорген Вейбуль, професор історії Гетеборзького університету» [2, с.52, 157].

Україна по Полтавській битві поступово втрачає юридичні і міжнародно-правові чинники і перестає існувати як самостійна держава. Але на думку відомого українського історика діаспори О.Оглоблина «...дальша історія України явно показала, що, властиво, ця величезна поразка Української держави й української державницької ідеї, яка сталася 1708-1709 років, разом з тим стала й початком дальшого розвитку українства, української національної ідеї» [8, с.47]. Отже, для головних учасників Полтавської битви: України, Швеції, Росії, - баталія мала діаметральні наслідки, а відтак формувалася й різний світогляд та часове осмислення події.

У Росії одразу після Полтавської битви почалося творення героїчного міфу про цю подію. Міф є основою будь-якої ідеології, а іноді вони взаємозамінюються. Саме тому «полтавський міф» прислужився формуванню ідеології Російської імперії, а згодом у дещо трансформованому вигляді й ідеології Радянського Союзу.

Саме в ідеологічних цілях, зважаючи на висловлювання Петра I «здесь камень во основание С.-Петербурга заложен», - Полтава у 1802 році отримує статус губерніального міста і починає поступово перетворюватися на своєрідний пам'ятник Полтавській битві [10, с.230-231]. Тут зводяться монументи, храми на честь цієї події, меморіалізується поле баталії; вінценосні особи та їхнє найближче оточення відвідують місто «русской славы», кадетський корпус отримує імення Петровського.

Водночас із творенням офіційного «полтавського міфу» Російською імперією в українському суспільстві формувалася антиміф. Не маючи в своїх руках державно-адміністративних важелів впливу на масову свідомість, прихильники української ідеї в художніх творах, політичних палефлетах та історіософських працях показували трагічні наслідки полтавської перемоги для подальшої долі українців та об'єктивні перешкоди на шляху здобуття Україною незалежності. До яскравих творів української національно-державницької думки II половини XVIII – початку XIX століть належать: «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762 р.) Семена Дівовича, написаний «в честь славу и защищение всей Малороссии», можливо, за дорученням гетьмана К.Розумовського, «Ода на рабство» (1882 р.) В.В.Капніста як протест проти російської централізаторської політики в Україні, «вічний твір української незалежності» - «Історія Русів» [9, с.30,45].

У Швеції із 40-х років XVIII століття починають друкувати щоденники, мемуари найближчого оточення Карла XII А.Левенгаупта, А.Юленкрука, офіційних історіографів шведського короля Г.Нордеберга, Г.Адлерфельта, щоденникові записи королінців (офіцерів і солдатів Карла XII); ґрунтовні дослідження з історії Північної війни і Полтавської битви [4, с.327-330]. Героїчна доба Швеції та її останній король-воїн знаходять відображення в

літературних і мистецьких творах, музеєфікується у Ріддаргольмській кірці – пантеоні шведських королів.

Знаковою подією для розуміння мети та завдань міфу й антиміфу стали 200-літні роковини Полтавської битви, відзначення яких відбувалося у 1909 році.

Свідома українська громада відзначила 200-ліття виступу І.Мазепи проти московського панування, ушанувавши пам'ять про гетьмана та видавши ґрунтовні історичні праці, присвячені цій постаті та його добі.

Російська імперія гучно відсвяткувала цю річницю помпезними урочистостями на честь перемоги у 1709 році по всій території імперії і насамперед у Полтаві.

У 1905 році Росія програла війну з Японією і в цьому ж році розпочалася перша в країні революція. Щоб підняти патріотичний дух нації, сконсолідувати населення імперії навколо однієї ідеї й вірності престолу, а відтак зміцнена монархія була використана вікопомна дата для Росії – 200-річчя перемоги Петра I у Полтавській битві.

У серпні 1908 року Микола II підписав наказ про створення Міжвідомчої комісії з підготовки святкування 200-річчя Полтавської битви, головою її було призначено генерала від кавалерії барона О.Більдермінга [1, с.349]. Комісія повинна була розробити програму святкування з узгодженням дій всіх міністерств; затвердити заплановані заходи мав Микола II. У січні 1909 року О.Більдерлінг надав військовому міністру розроблену програму проведення урочистостей. На думку О.Більдерлінга, до святкування потрібно було залучити не тільки військових, а й всі стани суспільства; урочистості повинні мати загальноросійський характер, але головний акцент святкування – у самій Полтаві, на місці «преславної вікторії», де «под гром Полтавской победы положено начало Российской империи» [1, с.350]. Тоді ж у січні 1909 року був затверджений і кошторис проведення урочистостей на 240 тисяч карбованців, в тому числі – міністерству внутрішніх справ – 125 тис. крб., військовому міністерству – 74 тис. крб., відомству православного сповідання – 31 тис. крб. [5]. Запрацювала потужна пропагандистська машина. По всій імперії розповсюджувалися книги і брошури, присвячені Полтавській битві. Великим накладом вийшла книга П.Андріанова «Петр и Полтава. (По поводу 200-летнего юбилея)» і була надіслана до всіх бібліотек і навчальних закладів, в тім числі і в бібліотеки в'язниць. Спеціальні тексти для зачитування в церквах написав, за дорученням Св. Синоду, протоієрей Іоан Восторгов, котрий був членом Комісії з підготовки святкувань. 10 тисяч примірників праці генерала В.Богдановича «К 200-летию Полтавской победы 1709-1909 р.» роздали в Москві безкоштовно в соборах, монастирях, церквах, військових частинах, на підприємствах, а 75 тисяч примірників цієї книги у Полтаві під час урочистостей [7].

У Полтаві також було створено Комітет з організації святкування 200-річчя Полтавської битви, який очолив губернатор граф Микола Муравйов. Полтавська єпархія замовила для виготовлення у Москві 40 тисяч образків

(іконок) для носіння на шиї із зображенням чудотворної Каплуновської ікони Богородиці і св. Сампсона з написами на кожній із них «В пам'ять 200-річчя Полтавської перемоги», вони були роздані по військових частинах під час святкування [6]. На замовлення губернського земства було виготовлено більше 10 тисяч рушників з відповідною символікою теж для роздачі військовиками [7]. Полтавська повітова земська управа замовила 40 тисяч ювілейних марок із зображенням пам'яток Полтави, портретів Петра I, чималу кількість листівок з портретом Миколи II та брошур з описом визначних місць Полтави [13, с.410]. Коштом Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету були виготовлені ювілейні альбоми із фотографіями пам'ятників, пов'язаних із Полтавською битвою, виконаних фотографом Й.Хмелевським, в тому числі з внутрішніми розписами Сампсоніївської цекви і каплиці св. Петра і Павла у склепі братської могили російських воїнів [15, с.205].

Ювілейні святкування у Полтаві були розраховані на чотири дні – з 25 по 28 червня, два дні – 26 і 27 червня у місті мав перебувати Микола II. Із цієї нагоди від станції Полтава - місто (Київська) до поля Полтавської битви була прокладена спеціальна залізнична колія і облаштована царська ставка (навпроти гаю Скліфософської) [12, с.9]. Поблизу Царської Ставки розташувалися табором Преображенський і Семенівські полки, які прибули на урочистості в повному складі; далі на полі – військові делегації полків, які брали участь у битві (загальна кількість військових 11 тисяч, з них генералів – 500, моряків – 150) [11, с.11]. Поле перетворилося на своєрідне наметове містечко. Облаштуванням цього табору, встановленням обелісків на місці бувших фортифікаційних споруд. Петра I та пам'ятника шведам від росіян займався військовий інженер, член ювілейної військової комісії підполковник Г.Лагоріо [12, с.9]. До табору провели спеціальний водопровід, а відгалуження його до місця розташування Сампсоніївського полку на правому фланзі, коштом цього полку [12, с.9]. Для огляду параду на полі облаштували гостьові трибуни з платними місцями на 2800 осіб [7]. З 18 червня було відкрито тимчасове поштово-телеграфне відділення на Шведській Могилі та влаштована спеціальна телефонна мережа, яка з'єднувала всі тимчасові адміністративні установи та осіб, які мали безпосереднє відношення до урочистостей. Телефонні апарати були встановлені в усіх лікарських, санітарних, харчувальних пунктах [12, с.10]. Кореспондент газети «Полтавський голос», котрий детально інформував місто про підготовку до урочистостей, відзначив належну організацію санітарно-медичної допомоги населенню: «Окрім двох карет швидкої допомоги (пожежне депо по вулиці Олександрівській і на Шведській Могилі при черговій частині поліції), були організовані лікарські пункти: земські по Зіньківській дорозі, в колонії душевно-хворих та при міській управі на Сінній площі і військовий – по Зіньківській дорозі навпроти заводу Полякова. Окрім того за всіма процесіями встановлено пересування лазаретів з повною комплектацією. Всі лікарські пункти були забезпечені необхідною кількістю ліжок, медикаментів, санітарним персоналом і оснащені

телефонними апаратами для швидкого і своєчасного виклику персоналу. Карети швидкої допомоги були доправлені із Москви» [12, с.10].

Важливим було й питання забезпечення харчуванням чималої кількості гостей. Полтавський Комітет з підготовки урочистостей організував три пункти швидкого харчування: 1) на Сінній площі, де за столиками за один раз могло розміститися 286 осіб. Ціни на продукти і напої – мінімальні; тут же продавалися цукерки, різні солодоші, горіхи, тютюн, цигарки, за цінами, які завжди були у місті та різноманітна сувенірна продукція (брошури, листівки, платки); 2) на землі Божка, по Зіньківській дорозі. Цей пункт головно був розрахований для харчування 4200 виборних від Полтавської губернії, які прибули на святкування. За плату 20 копійок з людини опікунство зобов'язане було відпускати кожному : двічі чай та гарячу їжу (суп з яловичини чи куліш з салом) та впродовж дня гарячу воду. У павільйоні на цьому пункті можна було купити тютюн, цигарки, сірники, та інше; 3) був розташований під лісом пані Ельяшевич, майже навпроти Шведської могили. Цей пункт був розрахований на тисячу чоловік для харчування поліцейських, розташованих тут табором для охорони порядку. Пункти харчування були відкриті щоденно з 6 години ранку до 10-ї години вечора [12, с.8].

Акцентувалася увага і на транспортному забезпеченні урочистих заходів. Управління Московсько-Києво-Воронезької залізниці з 20 червня ввело 8 додаткових потягів по полтавській лінії, загальна їх кількість становила – 14 (5 пар пасажирських і дві пари військових) [14, с.98]. Міська влада в свою чергу організувала огляд відповідними службами разом з поліцією полтавських перевізників. Всього було оглянуто 542 візники і визначна їх категорія – I і II розряд (парокінні і однокінні; 49 візників не пройшли комісію, їм було дозволено перевозити публіку тільки в нічний час). Ця ж комісія провела огляд перевізників, які прибули з інших міст – Кременчука, Харкова, Катеринослава (Дніпропетровська), Єлизаветграда (Кіровограда). Міська влада затвердила чіткі тарифи на перевезення та швидкість руху візників і ця інформація була розміщена в готелях, на вокзалах, в інших велелюдних місцях [12, с.10]. Між обома вокзалами (Південним і Київським), центром міста, Шведською Могилою, монастирем безперервно курсували перевізники.

Вирішене було питання і розміщення численних гостей, звичайно від їх категорії відповідно до «Табеля про ранги». Готелі, приватні оселі і садиби, навчальні заклади приймали вищі категорії, а наметові містечки (по вулиці Новополтавській, Зіньківській, Пороховому майдані) – нижчі.

Великомасштабні заходи були проведені з охорони правопорядку. У Полтаву були командировані поліцейські з Москви, Петербурга, Казані, Харкова та інших міст Росії. Поліцією, включаючи й агентів зовнішнього спостереження, командував царськосельський поліцмейстер полковник Новіков. За повідомленням «Полтавського голоса», «Новіков та його штаб розмістився на вулиці Великій Петровській в будинку равина Глейзера, який на цей час змінив місце проживання. Другу половину його будинку зайняв товариш міністра шеф жандармів генерал П.Курлов [12, с.16]. На ювілейні дні

Полтава з околицями була розділена на 4 поліцейських райони, керівництво в них здійснювали пристави столичної С.-Петербурзької та Московської поліції [12, с.18-19]. Поліція була проінструктована щодо охорони правопорядку. Доступ публіки на вулиці міста, а головне по шляху руху царя був вільний, у рамках можливого, місця найкращі мали займати ті, які прийшли раніше, за виключенням жінок і дітей, яких потрібно ставити попереду. Але категорично заборонено прорив публіки за екіпажем імператора. Вікна в будинках могли бути відкритими і вихід на балкони вільний, але заборонялось вилазити на забори, дерева, дахи будинків. Заборонялось присутнім на урочистостях мати при собі біноклі, підзорні труби, фотоапарати, окрім фотографів, які мали на це встановлений дозвіл. Заборонена їзда по місту і по полю на автомобілях, мотоциклах з 24 по 28 червня, а на велосипедах у ці дні з 12 годин дня до 6-ї години вечора [12, с.24]. Для поліції були складені списки осіб, які допускались до особи імператора, в тому числі «Список посадових осіб і депутацій, які мали вітати імператора». Для кожного поліцейського чину були виготовлені посвідчення, в яких був перелік посадових осіб, починаючи з голови Ради міністрів П.Столипіна, яких повинен був знати кожний відряджений у Полтаву [12, с.19].

Висвітлювали урочистості чисельні кореспонденти як столичних, так місцевих газет і журналів: «Нового времени», «Русского Слова», «Петербургского Листка», «Русских ведомостей», «Голоса Москвы», «Киевлянина», «Полтавского голоса» та інших [12, с.11]. Чимало працювало фотографів. В тім числі і полтавські Й.Хмелевський, Фріденталь [12, с.29]. А також були здійснені широкомасштабні зйомки святкування, в яких взяла участь безпрецедентна кількість операторів: К. фон Ганн, А.Ягельський, В.Вурле, В.Добржанський, Ж.Мейер, А.Дранков, Р.Штремер, М.Козловський, В.Булла. Згодом на екран вийшло дев'ять фільмів, присвячених цій події [11, с.29].

Для участі у святкуванні до Полтави були запрошені чисельні делегації шовіністичних партій і організацій з усієї імперії: «Союза руського народа» (до 10 тисяч чоловік з 750 прапорами), «Клуба русских националистов», «Патриотического собрания», «Союза руських православних людей», «Народного союза Михаила Архангела», «Двухзглавого орла» та інші. З усіх відомих загальноросійських правих партій на святкування була допущена лише делегація «Союза 17 октября» [13, с.405]. У Полтаву прибули очільники всіх міністерств Росії, вищі ієрархи Російської православної церкви, вищі військові чини. За окремо складеними поіменними списками на урочистості були допущені і старанно підібрані 4200 «сільських обивателів» на чолі з волосними старшинами, 575 учнів середніх шкіл, 300-земських училищ і стільки ж церковно-приходських шкіл разом з учителями [13, с.406].

Початком урочистостей у Полтаві вважається освячення єпископом Полтавським і Переяславським 20 червня о 9-й годині ранку відреставрованої Сампсоніївської церкви на Шведській Могилі [12, с.11]. 21 червня на історичному полі була проведена репетиція параду військ, який був

призначений на 27 червня в присутності імператора, ці репетиції проводилися щоденно в наступні дні аж по 24 червня включно [12, с.13].

Увечері 24 червня в Полтаві було офіційно повідомлено, що цього дня о 10 годині 30хвилин імператор виїхав із Петергофа в Полтаву [12, с.26]. У царському потязі Миколу II супроводжували: Великі князі Микола Миколайович, Сергій Михайлович, Борис Володимирович, Георгій Михайлович, принц Петро Олександрович Ольденбургський, голова Ради Міністрів Петро Столипін, міністр Двору, особи імператорської свити і члени Двору [12, с.26].

24 червня в Полтаву прибули: Київський митрополит Флавіан, головний головний очільник військових навчальних закладів імперії Великий Князь Костянтин Костянтинович з синами Ігорем та Олегом та інші високоповажні гості [12, с.28].

25 червня о 15-й годині відбувся хресний хід із кафедрального Успенського собору на Шведську Могилу. Процесію супроводжував єпископ Іоан і 150 священників [11, с.18]. Процесія із Полтави по Зіньківській дорозі дійшла до тільки но зведеного пам'ятника шведам від росіян. Тут єпископ Іоанн відслужив панахиду по російських і шведських воїнах, після чого до пам'ятника були покладені вінки. Покладання вінків супроводжувалося салютом – чотири гарматні постріли. На цей момент прибув і хресний хід із Сем'янівки (Кротенки) з Каплунівською іконою Богородиці. Обидва хресні ходи направилися до Сампсоніївської церкви де відбулася всенощна служба [12, с.32].

26 червня о 9-й годині на поле Полтавської битви до Царської Ставки прибув потяг з імператором [11, с.20]. На довгому дерев'яному помості біля будівлі Ставки була вишикувана розгорнутим фронтом, з прапором і оркестром, рота почесної варти - перша рота 33-го піхотного Єлецького полку під командуванням капітана Думського. На платформі для зустрічі імператора були найвищі чини імперії, які по черзі представлялись Миколі II, коли він вийшов із вагону. Чисельною була полтавська делегація: губернатор граф М.Муравйов, віце-губернатор Бібіков, губернський предводитель дворянства князь Щербатов, міський голова О.Черненко та члени міської управи Маркевич, Хабура, Ясько; представники: полтавського міщанського товариства на чолі із старостою Нечипоренком; євангелічно-лютеранського товариства (пастор Штамма), делегація від євреїв (рабин Глейзер) [12, с.35-37]. Після вітань делегацій Микола II на екіпажі поїхав до Братської Могили російських воїнів. Біля Сампсоніївської церкви імператора під передзвін звонів зустріло духовенство на чолі з Київським митрополитом Флавіаном. Микола II, великі князі, П.Столипін, піднявшись на вершину кургану, пошанували пам'ять полеглих петровських воїнів, і була відправлена панахида по загиблих. Після панахиди Микола II з єпископом Полтавським Іоаном побував в Петро-Павлівській церкві, що в кургані могили, і відбув до Полтави [12, с.40]. У Полтаві Микола II був присутній на службі у градському Успенському соборі, Спаській церкві; відвідав виставку влаштовану в будинку губернського земства

(нині Полтавський краєзнавчий музей), де оглянув роботи Миргородської художньо-промислової школи, Полтавського ремісничого училища, виробу гончарних і ткацьких майстерень, тощо та підкреслив архітектурну вишуканість будівлі земства, був «дуже задоволений бачити цікавий земський будинок в малоруському стилі» [12, с.49]. Близько 15-ї години урочистості в Полтаві перемістилися на Келінський проспект. Тут відбулося освячення митрополитом Флавіаном і відкриття пам'ятника комендантові гарнізону Полтави О.Келіну (автори пам'ятника О.Більдерлінг і Обер). Кадети Петровського Полтавського кадетського корпусу і частини військ пройшли маршем перед імператором та присутніми [11, с.34]. У цей же день, 26 червня, Микола II побував в будинку дворянського зібрання (нині кінотеатр Котляревського), зустрівся з делегаціями від полтавської губернії в народному бівуаці (зараз на цьому місці Капличка...). Спілкування царя з народом тривало близько двох годин і розчулений імператор промовив: «Дякую Вам за вашу любов і відданість, браття, я ніколи їх не забуду» [12, с.53]. Після цього Микола II о 20-й годині відвідав інвалідний будинок (сьогодні в цій будівлі експозиція музею історії Полтавської битви) та о 20.30 музей Полтавської битви на Шведській Могилі, де його зустрів і провів екскурсію І.Ф.Павловський [12, с.54].

Після відвідин музею Микола II побував на всенощній службі у Сампсоніївській церкві. А потім відпочивав у Царській Ставці.

27 червня о 7-й годині ранку п'ятьма артилерійськими вистрілами було сповіщено про початок основних урочистостей. У цей день Микола II побував на службі у Сампсоніївській церкві, о 12-й годині на покладанні вінків до пам'ятника Слави, на обіді в Петровському Полтавському кадетському корпусі. Кульмінацією святкувань був парад військ безпосередньо на полі Полтавської битви [12, с.68]. 27 червня о 18-й годині Микола II відбув з Полтави до Києва [12, с.69]. У вечорі 27 та 28 червня полтавці та чисельні гості відвідували різні заходи та були подивовані унікальним феєрверком. 28 червня відбулося урочисте засідання міської думи та раут у просвітницькому будинку [12, с.66, 70]. Заключним акордом святкувань став концерт оркестру Семенівського полку під керівництвом капельмейстера Зімінга, 29 червня в міському саду [12, с.78].

Отже, з ідеологічних та політичних міркувань так помпезно було відсвятковано в Полтаві 200-річчя «Петрової перемоги», масштаби урочистостей перевершили всі попередні святкування. Сам Микола II, коли виїхав із Полтави, записав у своєму щоденнику, що залишив місто «з найкращими враженнями від пережитих днів і зворушливого прийому населення Полтавської губернії» [1, с.352]. На думку історика Річарда Уортмана, «інсценовані в 1909 році ювілейні урочистості повинні були продемонструвати невмирущу привабливість монархізму в очах мас» [1, с.353]. Відгуки у тогочасній пресі, фотографії і кінохроніка дійсно свідчать, що в Полтаві вдалося організувати всенародні урочистості, а Микола II показав новий імператорський стиль, підкресливши близькість монарха до народу. Про

це красномовно свідчить промова Миколи II у Полтаві, в якій він, говорячи про «прогрес і процвітання Росії, закликав своїх підданих допомагати своєму государеві», адже «розквіт Росії неможливий без єднання народу зі своїм царем» [1, с.353]. Можна сказати, що це був «полтавський заповіт» імператора Миколи II. В дусі єднання монархії з народом були і повідомлення в пресі, зокрема в «Московських ведомостях» за 3 липня 1909 року з приводу полтавських святкувань зазначалося: «народ російський не тільки розумом, а й серцем відчуває, що його найцінніший скарб – запорука його спасіння – є Царське Самодержавство – цей талісман, з яким зв'язане існування Росії» [1,с.353]. Але через вісім років, Російська імперія, започаткована на полтавському полі у 1709 році, припинила своє існування.

Народ, який 26-27 червня 1909 року патетично вигукував «ура» цареві-батюшці, змів самодержавство і в «сірій, безликій масі» (за висловом М.Шульгіна), яка буквально затопила Зимовий палац, вже нічого не було вірогідного, а від любові до монарха не залишилося й сліду.

Джерела та література

1. Болотина Н. Полтавская виктория в памяти потомков: торжества во второй половине XVIII – начале XX вв.// «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: ФОП Толмачова Н., 2009. с. 345-355
2. Вейбуль Й. Коротка історія Швеції. – Стокгольм: Шведський інститут, 1998. – 164 с.
3. Вольтер. История Карла XII, короля шведского. – М., 1804. – ч.3. – 387 с.
4. Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін.-т, 2009. – 348 с.
5. Києвлянин. – 1909. – 4 мая
6. Києвлянин. – 1909. – 17 мая.
7. Києвлянин. – 1909. – 12 июня.
8. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К.: Рада, 1994. – с. 11-47
9. Оглоблин О.Люди старої України та інші праці. – Острог – Нью-Йорк: Видавничий відділ університету «Острозька Академія», 2000. – 454 с.
10. Письма и бумаги императора Петра Великого.- М.Л., 1950. – т.9. – Вып.1
11. Плетнев М. Дни Полтавских торжеств./ еженедельный военно-народный журнал «Верность». – 1909. - № 14-15. – 50 с.
12. Празднование 200-летия Полтавской победы в Полтаве./ Издание редакции «Полтавского голоса». – Полтава: Тип. «Полтавского голоса» (Бр. Иваненко), 1910. – 78 с.
13. Реверук В. Святкування 200-річчя «Полтавської перемоги» в Полтаві.// «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: ФОП Толмачова Н., 2009 с. – с. 405-411

14. Супрун Т., Фесик К. Підготовка святкування 200-ліття Полтавської битви (на матеріалах із фондів Полтавського краєзнавчого музею). // «Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709-2009»: збірник наукових праць, Полтавський краєзнавчий музей. – Полтава: ТОВ «Асмі», 2009. – с. 94-109
15. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып. 3. – Полтава: Электрич. Типог. Г.И.Маркевича, 1912. – 225 с.
16. Шандрук П. Полтавська битва її наслідки для України. // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К.: Рада, 1994. – с. 66-75

Людмила Власенко

Меморіалізація Полтавської баталії в друкованих виданнях (з фондів ПОУНБ ім. І. П. Котляревського)

Полтавська баталія 1709 р. – це одна із віх історії, яка і сьогодні продовжує цікавити і хвилювати нас, а назва нашого міста «Полтава» навіки ввійшла в аннали історії. Вислови «Полтавська битва» та «пропав, як швед під Полтавою» стали народними та загально визнаними. Одним із перших дослідників Полтавської битви був Іван Францович Павловський: відомий історик, краєзнавець, дійсний статський радник. У фондах Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. П. Котляревського – головної бібліотеки Полтавської області, сьогодні збереглися дореволюційні праці І. Ф. Павловського – 20 назв, 30 екземплярів. Це видання з 1890 р. по 1916 р. Збереглися і «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», де І. Ф. Павловський був редактором: це видання з 1905 по 1916 рр., 12 назв.

Праці, які безпосередньо були присвячені Полтавській баталії:

1. **Павловский И. Ф.** Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. - 2-е ил. изд. с 129 рис. и 4 план. – Полтава, 1908. – 243 с.
2. **Павловский И. Ф.** Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. - 2-е изд. испр. и доп. – Полтава, 1909. – 252 с.
3. **Павловский И. Ф.** Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле. – Полтава, 1910. – 32 с.
4. **Павловский И. Ф.** Полтавская битва 27 июня 1709 года. – Полтава, 1908. – 52 с.
5. **Павловский И.** Памятник в столетие Полтавской битвы / И. Павловский // Военный сборник 1909. – К.: Сакцент Плюс, 2009. – С. 132-148.

У фондах бібліотеки є і репринтні видання творів І. П. Павловського – 6 назв, у т.ч.: **Павловский, Иван Францевич.** Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники: репринтное воспроизведение издания 1908 г. / И. Ф. Павловский. - Х.: САГА, 2009. - 260 с. : 7 л. ил. + XXXIII. - (Полтавское историческое наследие).

В електронному каталозі бібліотеки на ключові слова «Полтавська битва» - 45 назв книг, «Полтавська баталія» - 9 назв книг. В основному це видання полтавських краєзнавців, істориків, науковців, які загальновідомі в Полтаві: - **Погоди Юрія Володимировича** «Полтавская баталія: крепостии герои», «Каплуновская икона Божьей матери, споспешница победы», **Волоскова Валерія Федоровича** «Полтавська битва: «До» і «Після», «Было дело под Полтавой», **Бодянського Павла Ілліча** «Достопримечательности Полтавы: репринтное воспроизведение книг 1850 и 1847 годов» - в т. ч. статті о медали в память о Полтавской победе, о памятнике шведским воинам, **Мокляка Володимира Олександровича** «Полтавський полк», **Цебрія Віталія Вікторовича** «Славный город»;

- матеріали круглих столів, міжнародної конференції, збірники наукових статей за різні роки та ювілейний 2009 рік;

- видання радянського періоду: 1945, 1959-1960 р. Цікаве видання 1945 р. «Полтавская битва: стенограма публичной лекции полковника Б.С. Тельпуховского, прочитанной 14 октября 1944 года в Круглом зале Дома союзов в Москве»;

- історичні дослідження російських та українських науковців;

- літературні видання по даній тематиці: **Кравченко Іван Семенович** «Примара волі» - історичний роман, **Коломієць Сергій Аркадійович** «Переволочна: історична драма-містерія», «Полтавський бій» - роман, **Бразов Леонід Петрович** «Фортеця»;

- видання з мистецтва: «Полтавская победа в исторических и художественных памятниках: из собрания Эрмитажа», «Полтавская баталія на старых почтовых открытках: репринт поштової листівки з приватних колекцій Приходько Ю. В. та Аничина Є. М.»;

- з тематики Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» представлені фотонариси та паутівники.

В електронній краєзнавчій картотеці статей 866 записів на ключове слово «Полтавська битва», 354 записів на ключове слово «Полтавська баталія». Досить потужна частина цих записів – це періодичні видання загальнонаціонального та регіонального характеру, історичні дослідження, нариси, публікації до ювілейних та знакових подій. Автори: полтавські науковці, письменники, журналісти, літератори:

Безотосний Микола Трофимович (публікації в «Полтавському віснику», «Інформаційному бюлетені»);

Бутенко Євген Павлович (публікації в газетах «Зоря Полтавщини», «Вісник Семенівщини»);

Жук Віра Никанорівна (публікації в газетах «Комсомолец Полтавщини», «Зоря Полтавщини», збірник «Наш рідний край»);

Посухов Віталій Іванович («Полтавський вісник»);

Шендрик Людмила Кирилівна (публікації в матеріалах міжнародних конференцій, журналі «Край», газетах «Україна козацька», «Село полтавське» та ін.);

Публікації російських видань:

«Полтавская битва в произведениях прикладного искусства // Московский журнал. – 2009. – № 7. – С. 36-37.

Власенко Л. М. След на земле, оставленный выдающимися полтавчанами: [в т. ч. и о И. Ф. Павловском – основателе Музея Полтавской битвы] / Л. М. Власенко // Мир библиографии. – 2011. – № 6. – С. 53-56.

Увідділу документів іноземними мовами нашої бібліотеки також є англomовний путівник по Державному історико-культурному заповіднику «Поле Полтавської битви» та Путівник по експозиції музею та історичних місцях Полтавської битви (видання 1968 р.). В ЕКС відділу 12 статей англійською мовою на цю тематику.

Бібліографія цієї статті складена за фондами Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

Джерела та література

1. Андреев И. Л. На пути к Полтаве / И. Л. Андреев. - М. : Вече, 2009. - 379 с. : ил. - (Тайны Земли Русской).
2. Безотосний М. Полтавська битва 1709 року – трагедія українського народу / М. Безотосний // Полтавський вісник. - 2009. - 20 лют. - С. 7.
3. Безотосний М. "Це героїчна дата з історії українського народу, а не дата слави російської окупаційної зброї!" : Полтавська битва 1709 року: міфи і трагедія, минуле і сучасність...: [Є зображення герба І. Мазепи] / М. Безотосний // Інформаційний бюлетень. - 2008. - 11 груд. - С. 5.
4. Билык А. Полтавская битва: [стихотворение] / А. Билык // Голос ветерана: Збірка творів членів літстудії Полтавського міського клубу ветеранів війни та праці України: 65-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників присвячується: Вип. 10. - Полтава : ТОВ "АСМІ", 2009. - С. 19-21.
5. Бодянский П. И. Достопримечательности Полтавы / П. И. Бодянский. - Репр. Воспроизведение изд. 1850 и 1849 гг. - Х. : САГА, 2011. - 128 с. : ил. - (Полтавское историческое наследие).
6. Бразов Л. П. Фортеця : повість / Л. П. Бразов. - Полтава : АСМІ, 2009. - 184 с.
7. Василенко Е. Полтавская битва: 300 лет спустя / Е. Василенко // Мгарській колоколь. - 2009. - Лип. (№ 7). - С. 37-40 : фото.
8. Власенко Л. Н. След на земле, оставленный выдающимися полтавчанами : [И. Ф. Павловский – основатель Музея Полтавской битвы] / Л. Н. Власенко // Мир библиографии. - 2011. - № 6. - С. 53-56.

9. Волосков В. Ф. Полтавська битва: "До" і "Після" : науково-художнє видання / В. Ф. Волосков. - Полтава : Форміка, 2009. - 149 с. - (300 лет ПолтавскойБаталии). - Укр. та рос. мовами.
10. Волосков В. Ф. "БылоделоподПолтавой..." : научно-художественноеиздание / В. Ф. Волосков. - Полтава : АСМИ, 2009. - 107 с.
11. Дядиченко В. А. Полтавська битва (1709-1959) / В. А. Дядиченко. - К. : Знання УРСР, 1959. - 44 с. - (Т-во для поширення політичних і наукових знань Української РСР).
12. Дядиченко В. А. Полтавська битва : науково-популярний нарис / В. А. Дядиченко. - К. : Радянська школа, 1962. - 92 с. : іл., план.
13. Епифанов П. П. Полтавская битва. 1709 - 1959 / П. П. Епифанов. - М.: Знание, 1959. - 32 с. - (Всесоюзноеобщество по распространениюполитических и научных знаний).
14. Жук В. Пам'ятати щоб жити: [про пам'ятники, пов'язані з Полтавською битвою та про історію Спаської церкви] / В. Жук // Комсомолец Полтавщини. - 1988. - 27 верес. - С. 3.
15. Злаин А. И. Полтавская битва / А. И. Злаин. - М. : Воениздат, 1988. - 125 с. : ил. - (ГероическоепрошлоенашейРодины).
16. КаплуновскаяиконаБожьейМатери, споспешницаПолтавскойпобеде 1709 года / ред. Ю. В. Погода. - Полтава : Говоров С. В., 2009. - 24 с. : ил.
17. Коваль А. О. Полтавський бій : роман / А. О. Коваль. - Полтава : Укрпромторгсервіс, 2009. - 144 с.
18. Коломієць С. А. Переволочна : історична драма-містерія / С. А. Коломієць. - Полтава : Полтавський літератор, 2009. - 71 с. : іл.
19. Кравченко І. С. Примараволі : історичний роман / І. С. Кравченко. - Полтава : Дивосвіт, 2009. - 296 с.
20. Медали въпам'ятъПолтавскойпобѣды: [описание] // Бодянский П. ДостопримечательностиПолтавы: Репринтноевоспроизведение книг 1850 и 1847 годов / П. Бодянский. - Х. : САГА, 2011. - С. 65-66.
21. Мокляк В. Політична орієнтація полтавської старшини у подіях 1709 року / В. Мокляк // Полтавська битва: військово-історичний аспект: збірник матеріалів регіонального засідання "круглого столу" 22 квітня 2009 року. - Полтава : ПолтНТУ, 2009. - С. 47-57.
22. Мокляк В. Політичний вибір полтавської старшини у подіях 1709 року / В. Мокляк // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709-2009. - 2009. - С. 34-42.
23. Мокляк В. Полтавський полк в 1709 році / В. Мокляк // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип.12. - К. : Рідний край, 2001. - С. 392-397.
24. Мокляк В. Полтавський полк в 1709 році / В. Мокляк // Міжнародна науково-практична конференція (2004; Полтава). Українське козацтво: історія, сучасність, майбутнє. - Полтава : ПДПУ, 2005.

25. Мокляк В. Полтавський полк : науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття / В. О. Мокляк. - Полтава : Дивосвіт, 2008. - 112 с.
26. Музей історії Полтавської битви : фотоочерк / фот. Е. А. Дерлеменко ; авт. текста Р. Н. Мирова. - Х. : Прапор, 1982. - 86 с. : ил. - Текст парал.: рус., англ., болг.
27. Наливайко І. Монета ганьби : [випущена Петром І; в т. ч. згадуються В. Кочубей, І. Іскра, Г. Галаган] / І. Наливайко // Зоря Полтавщини. - 1987. - 22 листоп. - С. 4.
28. Наш рідний край / Полтавська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. - Полтава : Астрей
Вип. 1 : Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях / уклад. В. Н. Жук. - 2-е вид., перероб. і доп. - 1992. - 64.
29. Николенко С. А. Полтавская битва / С. А. Николенко. - Х. : Фолио, 2009. - 124 с. - (Знаменитые события истории Украины).
30. Павловский И. Памятник в столетие Полтавской битвы / И. Павловский // Военный сборник 1909. - К. : Сакцент Плюс, 2009. - С. 132-148.
31. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники / И. Ф. Павловский. - 2-е изд., ил. изд. с 129 рис. и 4 план. - Полтава, 1908. - 243 с.
32. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники // И. Ф. Павловский. - 2-е изд. испр. и доп. - Полтава, 1909. - 252 с.
33. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники : репринтное воспроизведение издания 1908 г. / И. Ф. Павловский. - Х. : САГА, 2009. - 260 с. : 7 л. ил. - (Полтавское историческое наследие).
34. Павловский И. Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле / И. Ф. Павловский. - Полтава, 1910. - 32 с.
35. Павловский И. Ф. Полтавская битва 27 июня 1709 года / И. Ф. Павловский. - Полтава, 1908. - 52 с.
36. Погода Ю. В. Полтавская баталия: Крепости и герои / Ю. В. Погода, Я. Г. Иванюк. - М. : Кучково поле ; М. : Объединенная редакция МВД РФ, 2009. - 383 с. - (Российская военно-историческая б-ка).
37. Полтавская битва в произведениях прикладного искусства // Московский журнал. - 2009. - № 7. - С. 36-37.
38. Полтавская битва // Хорошевский А. 100 знаменитых символов Украины / А. Хорошевский. - Х. : Фолио, 2007. - С. 59-66.
39. Полтавская победа в исторических и художественных памятниках: из собрания Эрмитажа / ред. С. Л. Плотников. - СПб. : Изд-во Государственного Эрмитажа, 2009. - 76 с. : ил. - (Inbrevi).
40. Полтавская битва: стенограмма публичной лекции полковника Б. С. Тельпуховского, прочитанной 14 октября 1944 года в Круглом зале Дома союзов в Москве. - М., 1945. - 24 с.
41. Полтавська битва / упоряд. А. М. Заїка. - К. : Держмузвидав УРСР, 1960. - 19 с. ; 29 с.

42. Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 11-12 черв. 2009 р. / Полтавський національний педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка. - Полтава ; Х. : Толмачова Н. Ю., 2009. - 480 с. - Укр., рос. пол. та англ. мовами.

43. Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709-2009: збірник наукових статей / Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтавський краєзнавчий музей ; ред. В. О. Мокляк. - Полтава : АСМІ, 2009. - 310 с.

44. Полтавська битва: військово-історичний аспект : збірник матеріалів регіонального засідання "круглого столу" 22 квіт. 2009 р. - Полтава : ПНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2009. - 139 с. - Укр. та рос. мовами.

45. Посухов В. Битва відома й невідома: 27 червня виповнюється 290 років з часу Полтавської битви / В. Посухов // Полтавський вісник - 1999. - 25 черв. - С. 4.

46. Посухов В. Любов і ненависть, листи кохання і доноси: [Про М. Кочубей] / В. Посухов // Полтавський вісник - 2006. - 31 берез. - С. 22. ; Полтавський вісник. - 2006. - 14 квіт. - С. 20.

47. Цебрій В. 1709 рік, весна. Що нового під Полтавою? : із щоденника офіцера Його Величності, короля Карла XII : [Роберта Петре] / В. Цебрій, О. Безверхній // День. - 2006. - 11 лют. - С. 7.

48. Цебрій В. Битва під Полтавою: шведська версія : героїчна перемога чи героїчна поразка? / В. Цебрій, О. Безверхній // День. - 2002. - 19 січ. - С. 5.

49. Цебрій В. В. Славний город : исторические и публицистические очерки / В. В. Цебрій. - Полтава : АСМІ, 2009. - 208 с. : ил. - Текст на рус. и укр. языках.

50. Шведская могила : [братская могила русских воинов, павших в Полтавском сражении] // Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках / В. Е. Бучневич. - Полтава : Типо-литография губернского правления, 1902. - С. 208-224.

51. Шендрик Л. Веприк у контексті Північної війни / Л. Шендрик // Наукова конференція (2003, Полтава). П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: матеріали доповідей і повідомлень. – Полтава : Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2003. – С. 96-102.

52. Шендрик Л. До 300-річчя українсько-шведського союзу. Північна війна на Полтавщині. Березень 1709 року / Л. Шендрик // Край. – 2009. - Берез. (№ 59). - С. 8-11.

53. Шендрик Л. Козацтво Полтавщини напередодні та в період Північної війни та Полтавської битви / Л. Шендрик // Міжнародна науково-практична конференція (2004; Полтава). Українське козацтво: історія, сучасність, майбутнє. – Полтава : ПДПУ, 2005. – С. 82-95.

**Видання, які знаходяться у відділі документів іноземними мовами
ПОУНБ ім. І. П. Котляревського**

1. **Tsebriy, Vitaly.** Battle of Poltava: the Swedish view [Text] / V. Tsebriy, O. Bezverkhny // The Day. - 2002. - **29 Jan. (№ 3)**. - P.7.

2. **Oryshenko, A.** Poltava Battle [Text] : level - B1, B1+(intermediate) / A. Oryshenko // English language & culture. - 2005. - **№ 10**. - P.20-21. - Музей Полтавської битви.

3. **BEZVERKHNIY, OLEH.** Spring 1709. News from the battlefield at Poltava [Текст] : from the diary of an officer of His Royal Highness King Charles XII / O. BEZVERKHNIY, V. TSEBRIY // THE DAY. - 2006. - **Febr.21 (№.5)**. - P.6.

4. **Tsviliuk, Semen.** The drama of Poltava [Текст] : can Mazepa's truth and the "truth" of Peter I be joined? / S. Tsviliuk // THE DAY. - 2007. - **№.25**. - P.6.

5. **Mazepa, Charles XII** will face Peter I and with back to public [Текст] // KYIV WEEKLY. - 2008. - **№. 9**. - P.9.

6. **Kapsamun, Ivan.** The roots of distortion : Or, what happened before Poltava? / I. Kapsamun, O. Reshetylova, M. Tomak // THE DAY. - 2008. - **№ 34(04.11)**. - P.6.

7. **Panchenko, Volodymyr.** Ivan Mazepa - a traitor or a fighter for liberation? [Text] / V. Panchenko // WELCOME TO UKRAINE. - 2009. - **№ 2**. - P.34-36.

8. **Antonyuk, Dmytro.** A visit to the Battle Field [Text] / D. Antonyuk // WELCOME TO UKRAINE. - 2009. - **№ 2**. - P.38-41.

9. **Panchenko, Volodymyr.** Is Kyiv "ditching" Poltava? [Text] / V. Panchenko // THE DAY. - 2008. - **№ 40(16.12)**. - P.6.

10. **Chernov, Anatolii.** The glow of someone else's glory [Text] / A. Chernov // THE DAY. - 2009. - **№ 10(31.03)**. - P.7 ; **№ 11**. - P.7.

11. **Chukhlib, Taras.** Why did Mazepa disown Muscovy? [Text] / T. Chukhlib // THE DAY. - 2009. - **№ 17(16.06)**. - P.6.

12. **Historical battle goes on** [Text] // THE DAY. - 2009. - **№ 20(14.07)**. - P.2.

13. The State Historical and Cultural reserve "The Field of the Poltava Battle". - Poltava: S. I., s.a.

14. The State History museum of the Poltava Battle: guide to the exposition of the museum and historical places of the Poltava Battle/ ред. А. В. Єфіменко. - Харків: Прапор, 1968. - 115 с.

Людмила Ольховська

«Колорит часу і місця передам...» В.Г. Короленко

У 1909 році в Російській імперії планувалося широко відзначити 200-річчя Полтавської битви. Світові мас-медіа теж збиралися тим чи іншим чином згадати цю визначну історичну подію. У квітні цього ж року Короленкові від редакції віденської газети "Neue freie Presse" надійшла пропозиція написати статтю з цього приводу. У відповіді письменник обумовлює, що це тема не

його, але, не відмовляючись від запрошення, пропонує наступний сюжет статті: «я більш охоче написав би декілька слів про характер, або вірніше, про деякі риси самого святкування, які роблять його не загальнонаціональним, а суто офіційним...» [2, с.509]. Отримавши згоду саме на такий хід висвітлення події, Володимир Галактіонович узявся до роботи і 1 червня 1909 року закінчив статтю «Полтавские празднества», яка й з'явилася у вищезгаданій газеті у німецькому перекладі під заголовком “DieFesttagevonPoltawa” у №16123 від 11 червня 1909 року.

У царській Росії цей публіцистичний виступ, звісно, з'явиться не міг. З'явився він вперше на батьківщині у зв'язку з 230 - річчям Полтавської битви вже у радянському виданні «Радянська Україна» №145 від 27 червня 1939 року, через 18 років після смерті автора. Для спадщини Короленка це не найгірший варіант. Його ж «Листи до Луначарського», які вперше були видані у Парижі в 1922 році, до свого співвітчизника-читача йшли довгих 65 років (були видані у часописі «Новый мир» №10 за 1988 рік).

Цікаво, що сам Володимир Галактіонович на ювілейному святкуванні присутній не був, хоча меж Полтавщини не покидав: 8 червня виїхав на літо у Хатки, де працював над «Історією мого сучасника», а до Полтави із свого хуторка повернувся лише 25 серпня. Теж показовий факт – ігнорування офіційних урочистостей за участю імператора Миколи II.

Зазначимо, що тема війни, воєн завжди зачіпала Короленка. Та інакше й бути не могло, адже митець захоплювався історією, вважався серед професійних істориків (таких, як академік Євген Тарле) блискучим знавцем саме світової історії XVIII століття, а як відомо, вся історія людства поділяється на братство (мирний час) і не братство (час військового протистояння між народами та країнами). Це Короленкові належать слова: «Скільки праці, винахідливості, скільки часу й природних багатств кожної країни йде на виготовлення знарядь смерті. Зростає тягар податків, бідність, людям доводиться відмовлятися від необхідного й корисного для життя, аби створити шкідливе, потрібне лише для вбивства...»[1, с.15].

Отже, наш письменник звернувся до теми Полтавської баталії. Невелика за розміром (власне, це газетна кореспонденція) стаття «Полтавские празднества» складається із трьох розділів. Перші два – це історичний екскурс у події 200-річної давнини, стислий і водночас детальний, та опис особистої життєвої драми гетьмана Мазепи. Третій – осмислення ювілею з позицій становища Росії у ювілейному 1909 році.

На початку статті «професійний спостерігач полтавського життя» Короленко повідомляє, що «скромне губернське містечко Полтава, розміщене серед степів України, готується стати центром гучних офіційних урочистостей»[2, с. 450]. Сповідчає він і про дати святкування: 27, 28 та 29 червня за старим стилем. А потім перед читачем наче розгортаються сторінки історії, написані талановитим літописцем.

Короленко відмічає, що початок Північної війни для Росії відбувався за несприятливих обставин: слабкі фінансові можливості, погано організована

армія, наявність лише зародків флоту, протидія «партії старовини» (вираз Короленка) всьому новому й прогресивному. Водночас на арені військових дій виступав могутній противник в особі молодого короля Швеції Карла XII, якого публіцист, використовуючи алегорію та гіперболу, порівнює з левом.

А що ж цар Петро I? Автор віддає йому належне: очільник Російської держави користується поразками як «уроками дорогого, але...прекрасного вчителя»[2, с.451]. Крім того, він реформує країну, будує флот, закладає «вікно в Європу» -Петербург. Зважаючи на зростаючий вплив суперника в особі Петра, ніким ще не переможений Карл XII перетнув кордон (Короленко вказує точну дату – 14вересня 1708 року) й спрямував свій шлях в Україну.

Тут письменник вважає за потрібне пояснити закордонним читачам особливе положення України як буфера між чотирма державами (Росією,Польщею, татарським Кримом та Туреччиною), а далі зупиняється на особливостях характеру українця, а також імперської політики могутніх країн - й це він пов'язує з географічним положенням України. Знову ж таки,не можу стверджувати, що Володимир Галактіонович першопроходець у цьому питанні, але пояснення його цілком слушне. Відмічаючи, що у українця сформувався характер волелюбний та разом з тим войовничий, він констатує, що Україну протягом століть кидало під покровительство то одного, то іншого сусіда, які ж ще й воювали між собою.

Далі Короленко звертається до постаті Івана Степановича Мазепи. Він називає його «хитрим малоросійським гетьманом» [2, с.451], який очолював національно-українську партію та вступив у таємні перемовини зі шведським королем, вводячи в оману Петра, зберігаючи його повну довіру. Карл XII, як стверджує автор статті, вірив у свою зірку непереможного полководця та обіцянкам Мазепи підняти повстання в Україні й сприяти нашестю на Росію кримської орди й турок.

Звісно, Короленко не був би письменником-ліриком, якби навіть у своєму публіцистичному творі не торкнувся особистої драми гетьмана. Нагадавши європейській читацькій аудиторії про твори Пушкіна й Байрона, які до нього вже змалювали цю історію, він подає відомий романтичний сюжет, спираючись на дослідження історика Костомарова, тобто подає відомості із суто наукового джерела. Це джерело дає йому змогу цитувати листи гетьмана Мазепи до Мотрі (при цьому ім'я «Мотря» сприймається Короленком як дещо вульгарне, йому більше до душі «Марія» - як у Пушкіна у поемі «Полтава»): «Моя сердечно любимая... »

Далі автор статті констатує, що 25 жовтня Мазепа, скинувши маску васала Петра, відкрито переходить на бік шведів, але «ні український народ, ні козаки не стали наслідувати його приклад»[2, с.453].

Поступово Короленко переходить до розгорнутого опису генеральної битви: майстерно, яскравими мазками, нарощуючи темп, письменник змальовує нам прозою (на відміну від поезій своїх попередників) знаменитий полтавський бій:

«...17 червня Карл з Левенгауптом їздили...неподалік полтавських укріплень берегом річки Ворскли, і випадкова куля поранила короля у підошву ноги. Внаслідок цього він віддав загальну команду генералу Реншельду. Росіяни перевершували шведів кількістю та якістю артилерії. Шведська армія мала переваги у дисципліні, військовому досвіді і у звичці до перемог. Карл не мав сумніву щодо перемоги. 26 червня він запрошував своїх генералів назавтра обідати у царському шатрі і призначив [генерала] Олексія Спаре «московським губернатором». Наказ Петра по армії був складений з тою урочистою лаконічністю, в якій неначе звучить вже не індивідуальне красноріччя, а могутній голос подій... Майже всю ніч на 27 червня відбувалося переміщення військ на темних рівнинах. Через дві години по сходу сонця Карл кинув свої полки на російські редути. Близько восьмої ранку бій кипів вже з повною силою. Карл рухався попереду своїх колон у кріслі-качалці, яку везли два коня [і] оточували 24 драбанти. Коні скоро були вбиті, але фігура короля знову піднялася над полем битви на плечах солдатів. Друге ядро розбило крісло. Карл XII знову впав й піднявся ще раз. Петро сам повів полки у найбільш уразливе місце й запобіг втечі росіян, що вже розгубилися. Куля пробила його капелюх, інша вдарилася у широкий металевий хрест, що був у нього на грудях... Ще до заходу сонця перемога рішуче схилилася на бік росіян. Шведи не втрималися. Побачивши цю втечу, Карл втратив свідомість від рани й обурення. Його посадили на коня й вивезли з битви, а потім повезли вниз по річці Ворсклі до Дніпра, куди направилися й розбиті війська. Мазепа поскакав тим же шляхом»[2, с.453-454].

Якими джерелами користувався публіцист, аби змалювати цю картину 200-річної давнини, невідомо. Вірогідно, трудами професіональних істориків, того ж Костомарова чи Солов' йова, томи яких з особистої бібліотеки Короленка і зараз прикрашають книжкові шафи у меморіальній квартирі митця. Користувався безумовно, але додав сухим історичним викладкам динамізму, колориту, як то і личить талановитому письменникові.

Що ж принесла перемога у полтавській баталії Росії, а чим відгукнулася поразка Швеції? За Короленком, «...зірка Петра і Росії яскраво засяяла на політичнотунебосхилі Європи... Питома вага Росії раптово піднялася, і, що, можливо, важливіше, -у очах самих росіян полтавська перемога стала виправданням нового курсу... » [2, с. 454-455]. Швеція відійшла у ряд другорядних держав, хоча, як зауважує Короленко, навряд чи при цьому постраждав чесний шведський народ.

Підсумовуючи все викладене вище, автор кореспонденції стверджує, що «такі свята корисні, як привід озирнутися на пройдений шлях й намітити лінію,що йде від минулого до майбутнього» [2, с.455].

Якщо ж порівняти Росію 1709 року з Росією 1909 року, то порівняння буде явно не на користь сучасної Короленко Росії. Там – перемога на зорі оновлення, тут – тяжкі поразки на полях Манчжурії (у російсько-японській війні), політичний та громадський застій. Звернемо увагу на те, що письменник у своїх статтях постійно використовує терміни «застій», «гласність», якими

почнуть користуватися політики та журналісти у недавній для нас час – у 80-ті роки ХХ століття. Як відомо, всю епоху правління Брежнєва назвуть застоєм.

Короленко застоєм називає правління Миколи II, який зійшов на престол у 1894 році. Прогрес Росії наш автор вбачав у скасуванні монархічної влади. Російська влада поділила вертикальну риску на дві частини: на благонадійну та крамольну. І якби тінь великого реформатора Петра I в ці святкові дні відвідала б Полтаву, наші поля, політи російською та шведською кров'ю, припускає Володимир Короленко, то ця тінь побачила б, що свято узурповане людьми минулого – противниками всіх та всіляких реформ. «А де ж духовні діти петровської реформи?»- з розпачем запитує Короленко. І сам собі відповідає: «у каторгах, у в'язницях, на засланні, по північних окраїнах. У кращому випадку – під найсуворішим наглядом явної і таємної поліції...» [2, с.456].

Володимир Галактіонович Короленко, безумовно, був пророком у своїй вітчизні. Він поставив вірний діагноз державному устрою Російської імперії. Сподіваючись на демократичний хід подій, визнавав, що «у історії є своя нездоланна логіка» [2, с.455], свої закони. Оптиміст за своєю натурою, вірив у краще, у світло, у вогні. До жовтневого перевороту залишалося 8 років. Після 1917 року Короленкові доведеться багато разів відповідати на болоче питання: «Ну й де ж Ваші вогні, Володимире Галактіоновичу?»

Джерела та література

1.Короленко В.Г. Война, отечество и человечество. (Письма о вопросах нашего времени). / Владимир Галактионович Короленко. - Самара. Типография Губернского земства- 1917.- 47 с.

2.Короленко В.Г. Собрание сочинений: в 10-и т. / Владимир Галактионович Короленко. – М.: Гослитиздат, 1953–1956. Т.8: Литературно-критические статьи и воспоминания. Исторические очерки. – 1955. – 511 с.

Вікторія Пашенко

Останнє прилюдне слово Панаса Мирного

Панас Якович Рудченко до останніх днів свого життя високо цінував І.Котляревського як письменника, здатного боротися проти будь-якого соціального лиха, усіляко популяризував його твори.

Колишній двірник і кучер Панаса Мирного С.Н.Кочубей згадував один випадок. Якось він купив книжку на базарі й читав її вголос покоївці та кухарці, а вони сміялися. «Коли це заходить на кухню Панас Якович. Поцікавився, що я читаю, та й каже: «Погану ти книжку, Степане, читаєш. Хочеш, я тобі дам хорошу книжку?» І приніс мені «Енеїду» І.П.Котляревського. Дійсно, до чого ж хороша це книжка! А як почав я читати про пекло, дивлюсь, наша баба Параска

(кухарка) хреститься. Усі жарти вона сприймала за дійсність і всі вечори водила своїх знайомих слухати «Енеїду». А я ще й додаю: «Це і вам, бабо, буде таке, якщо ви будете скупитися і погано мене годуватимете». Не знаю, чи то «Енеїда» допомогла, чи щось інше, а годувати мене баба Параска стала ще краще» [7, 4].

Минуло з півтора десятка років. Панас Мирний брав участь у підготовці ювілею та в організації святкування 150-річчя від дня народження І.Котляревського. Але наприкінці липня 1919 року війська Денікіна зайняли Полтаву. Вони прийшли під лозунгом повної реставрації єдиної неділимої царської Росії, почавши її з установаження дореволюційного російського правопису. Денікінці не визнавали ніякої України, ніякої української культури, тому заборонили заходи, присвячені ювілею І.П.Котляревського. Довелося обмежитися невеликою панахидою на могилі письменника.

12 вересня 1919 року на роковини І.Котляревського прибули залізничники, друкарі, селяни з Мачух, Супрунівки, Жуків, Рибців. Учасник святкування Д.Т.Мордик згадував: «Коли ми дійшли до могили І.П.Котляревського, то побачили дуже багато народу. На душі стало спокійніше – значить, буде по-нашому, мітинг відбудеться. До початку мітинга всі когось чекали, поглядали на 3-тю Кобищанську вулицю. Раптом у натовпі захвилювалися і заговорили: «Ідуть, ідуть! Он і Панас Мирний...» Хто саме був Панас Мирний – нам стало зрозуміло, хоча раніше ми його ніколи й не бачили. Із боку 3-ї Кобищанської йшла невелика група, чоловік п'ятнадцять. Загальну увагу привертала кремезна людина похилого віку в чорному фетровому капелюсі й толстовською сивою бородою. Незважаючи на похилий вік, ішов Мирний бадьоро, без палиці. Коли він переходив через Кобеляцьку вулицю, піднімався на пагорбок, люди, які йшли з ним поряд, здається, готові були в будь-який час його підтримати під руки, але він не потребував цього» [6, 1 – 3].

Учасником свята був і письменник Олександр Ковінька, який востаннє там бачив Панаса Мирного.

Біля могили лунали українські пісні у виконанні хорової капели, якою керували в той час В.М.Верховинець та Ф.М.Попадич.

Із промовою виступив і Панас Мирний. Вона була короткою, але вагомою: «Хай інші, більше дотепніші від мене, розкажуть людям про Твої діла невмирущі. А я прийшов скласти на Твою домовину свої гіркі жалі та пекучі сльози, що Тебе тут немає і нікому повідати про те сучасне лихо, що доводиться переживати нашій неньці Україні» [3, 296]. «Чудова промова, поважний вигляд письменника справили надзвичайно сильне враження на громаду» [2, 254]. «Мені, співакові хорової капели, пощастило брати участь у концерті, який відбувався біля могили письменника, -- згадував письменник К.Трофімов. – Отоді я вперше в житті почув коротке, але пристрасне слово письменника Панаса Мирного. Він говорив про нашого чудового земляка-сміхотворця І.П.Котляревського та про умови, в яких відбувалося свято» [8].

Потім усі присутні вирішили піти до пам'ятника письменникові. Учасник цих подій П.О.Репетин згадував: «Коли ця процесія з прапорами рушила з могили і підійшла до пам'ятника Котляревському, то на балконі колишнього дворянського клубу проти пам'ятника сиділи денікінські офіцери, які, почувши спів національним українським хором кантати М.Лисенка на вірш Т.Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському», намагалися розігнати процесію, вигукуючи голосно «замолчите»... Але, побачивши велику силу народу, що почав на офіцерів махати кулаками, вони зникли з балкону в помешканні клубу. А процесія після закінчення Кантати вирушила мирно й тихо по домах» [4, 28].

«Годин о 12 дня, йдучи до міста, я зустрів на Кобеляцькій вулиці схвильованого батька, який ішов додому, -- згадував син Панаса Мирного М.П.Рудченко. – Коротенько поговоривши, ми розійшлися. Підходячи до могили І.П.Котляревського, я побачив великий натовп людей, могила поета була вся уквітчана вінками, а навкруги, оточуючи натовп півколом, на конях майоріли денікінські жандарми в чорних костюмах з нашитими білими черепами з перехрещеними кістками на рукавах. Як я довідався пізніше, у своєму виступі батько, звертаючись до Котляревського, сказав, що прийшов не уславляти ім'я поета, а висловити свій жаль і звернути увагу його на те, що діється зараз в Україні» [5, 10].

Це було останнє прилюдне слово Панаса Мирного.

Але Панас Якович не попрощався на цьому з І.Котляревським.

Помер письменник через 4 місяці, 28 січня 1920 року. Відспівували його в Святоуспенському соборі, де відспівували й Івана Петровича. Полтавський художник Грицько Коваленко згадував: «Труну під червоною китайкою і під прапорами везли, по стародавньому звичаю, на санях двома парами волів. Поховали поруч із сином...» [1, 16]. Поховали Панаса Мирного на тому ж цвинтарі, на якому знайшов свій останній прихисток і Котляревський.

Джерела та література

- 1.Коваленко Гр. Панас Мирний. Посмертна згадка. – Полтава, 1920. – С. 16.
- 2.Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний) як службовець, громадянин і людина. Знадоба до загальної характеристики// Червоний шлях. – 1927. -- № 7 – 8. – С. 254. – ПЛММПМ. – 1335-к.
- 3.Мирний Панас. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1971. – 664 с.
- 4.Репетин П.О. Спогади і критичні зауваження до біографії Панаса Мирного. 14.05.1939. – С.28. – ПЛММПМ. – 255-д.
- 5.Рудченко М.П. Спогади про мого батька. – С.10. – ПЛММПМ. – 176-д.
- 6.Спогади про Панаса Мирного пенсіонера Д.Т.Мордика. 1963 р. – С. 1. – ПЛММПМ. – 90-д.
- 7.Спогади С.Н.Кочубея про Панаса Мирного. 1962 – 1963 рр. – С. 4. – ПЛММПМ. – 97-д.
- 8.Трофімов К. У сім'ї вольній, новій// Зоря Полтавщини, 1974. – 12 травня.

2015 р.

Людмила Шендрик

І.Ф.Павловський як музейник. Доля колекції І.Ф.Павловського: у пошуках істини

Метою дослідження є висвітлення в хронологічній послідовності місцезнаходження колекції І.Ф.Павловського після 1917 року. До когорти славетних перших музейників Полтави належить й І.Ф.Павловський. Історик за фахом, викладач, громадський діяч, «невтомний трудівник і ретельний дослідник Полтавського минулого», Іван Францович на початку ХХ століття опановує новий для себе напрям роботи – музейний. Виступивши у 1895 році з ініціативою створення музею Полтавської битви на Шведській Могилі, І.Ф.Павловський, за підтримки Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету і Владики Іоанна особисто, розробив проект заходів щодо створення музею, зібрав колекцію і відкрив нову музейну установу до 200-річчя Полтавської битви 26 червня 1909 року. Робота, проведена І.Ф.Павловським, була дійсно титанічною. Працюючи над створенням колекції музею, Іван Францович відвідував наукові установи, архіви, музеї, (Артилерійський Петербурга), Академію наук, Мистецтв, Імператорську Публічну бібліотеку [16, с. 4]. У цей час він знайомиться і плідно співпрацює з видатними українськими вченими: М.Ф.Біляшівським, директором Київського міського художньо-промислового музею, Орестом Левицьким, істориком, секретарем Київської Археологічної Комісії, згодом одним із засновників Академії Наук України, Іваном Павлуцьким, професором Київського університету, істориком мистецтва, - котрих Полтавський Церковний Історико-Археологічний комітет запрошував до Полтави для атрибуції речей, зібраних у давньосховищі [19, с. 43]. Іван Францович вів переписку з Королівським архівом Стокгольма, встановив зв'язки через майора шведської армії Клауса Гріля зі шведськими вченими; від офіцерів шведської армії А.Тама і Спарре (нащадок учасника Полтавської битви, командира Вестманландського полку) отримав для музею портрети шведських генералів, котрі брали участь у битві і не були відомі у російських виданнях [16, с. 4]. 1910 року вчений видав «Каталог музею Полтавської битви на Шведській Могилі», в якому налічувалося 339 експонатів [16, с. 32]. Цей каталог свідчить про склад сформованої колекції музею, світлини експозиції, виконані Й.Ц.Хмелевським у ювілейний 1909 рік, дають уявлення, як вона була скомпонована. Незважаючи на панівну імперську ідеологію і те, що музей створювався до помпезних урочистостей 200-річчя перемоги Петра I у Полтавській битві, І.Ф.Павловський

в експозиції музею представив експонатами трьох головних учасників баталії: Україну, Швецію, Росію. Короткі відомості про музей та його облаштування в наступні роки дають «Праці Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітету». Цей Комітет і після урочистостей опікувався закладом: з метою розширення музею у 1910 році до його будівлі добудували дві бічні прибудови, виділялися кошти на поновлення експозиції, господарські потреби [20, с. 217].

З документів самого вченого відомо, що у серпні 1913 року він виходить у відставку, тобто полишає викладацьку діяльність у Петровському Полтавському кадетському корпусі і зосереджується на науковій та музейній роботі, очолюючи своє дітище. Власне це і всі дані, які проливають світло на музейну роботу Івана Францовича. За спогадами рідних відомо, що І.Ф.Павловський вів щоденник, але в 30-х роках, побоюючись репресій, родина його знищила. У Центральному Державному Історичному Архіві України зберігаються документи Особового фонду І.Ф.Павловського (108 одиниць збереження) і серед них Записні книжки вченого, датовані 1904-1919 роками [22]. Нотатки щодо музейної роботи досить фрагментарні і стосуються в основному періоду створення музею. Лише із щоденника лікаря О.О.Несвіцького (брата дружини І.Ф.Павловського Ольги Олександрівни) дізнаємося про пограбування музею Полтавської битви на Шведській Могилі в ніч на 14 жовтня 1917 року. У Полтаві, як свідчить лікар, тоді було до 15 тисяч солдатів, які грабували магазини, склади, будинки заможних людей [13, с. 16]. У музей «грабіжники пробралися через слухове вікно, прорубавши стелю. Викрали срібну тацю із зображенням бенкету Петра I після бою (вартість 300 крб.), 15 срібних і бронзових вінків» [16, с. 19]. На початку січня 1918 року, за більшовицької влади у місті, продовжуються вбивства, розбої, пограбування військами підполковника Муравйова. О.О.Несвіцький занотував: «12 січня. Із музею на Шведській Могилі викрадені майже всі цінні речі. 13 січня. Із музею на Шведській Могилі викрадені всі цінні речі» [13, с. 35]. Варто наголосити, що лікар добре знав колекцію музею, оскільки разом зі своїм сином Борисом, тоді, у 1909 році, гімназистом, допомагав своєму шурину у створенні експозиції. Але у щоденнику О.О.Несвіцький жодного разу не називає прізвище Павловського, хоча у його нотатках більше ніж 300 різних імен. З цього приводу можна тільки здогадуватися, чому так.

Що ж було після пограбувань музею, як діяв І.Ф.Павловський? Коли була згорнута вціліла експозиція музею та її подальша доля?

Полтавський краєзнавець Юрій Гужва, працюючи в багатьох архівах над дослідженням історії району Шведської Могилі у 1917 – 1941 роках, устійнив, що в районі Шведської Могилі вже у 1919 році був так званий концентраційний табір, або табір примусових робіт, згодом реформаторіум для неповнолітніх правопорушників, а будинок учительської семінарії (нині науково-дослідний інститут свинарства) з 1920 року «став помешканням для обслуговуючого персоналу табору примусових робіт» [6, с. 7]. Мабуть тому І.Ф.Павловський через пограбування музею та через вище назване сусідство

згорнув колекцію музею і деякий час зберігав її у себе вдома, до того часу, доки не передав її до Центрального пролетарського музею Полтавщини. Як зазначає головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею Тамара Кондратенко, «серед фондової документації Полтавського краєзнавчого музею не збереглися акти про передачу експонатів музею І.Ф.Павловського, тому немає можливості встановити, які саме предмети увійшли до збірки «Полтавський бій» [9, с. 124].

Отже, за відсутністю актів передачі, на яких вказувалася дата та перелік і кількість прийнятих предметів, нині не можна устійнити, що і скільки збереглося з колекції І.Ф.Павловського. Разом із тим, Т.Кондратенко наголошує, що «початком формування, наприклад, нинішньої збірки зброї Полтавського краєзнавчого музею періоду Полтавської битви 1709 року можна вважати передачу експонатів музею І.Ф.Павловського до Центрального пролетарського музею Полтавщини. Раніше експонати цього періоду потрапляли до музею випадково, безсистемно, від «дарителів» та шанувальників закладу» [9, с. 123]. З колекції І.Ф.Павловського була сформована окрема тематична експозиція «Полтавська баталія».

Про те, що експонати з музею Полтавської битви та із склепу братської могили російських воїнів (мармурові дошки із списками полків, які брали участь у битві, зброя, портрети Петра I тощо) знаходяться в обласному краєзнавчому музеї, писав інспектор музеїв Полтавського обласного відділу народної освіти Ф.І.Бойко у «Довіднику про історичні місця Полтавської битви», виданому у Полтаві в 1939 році з нагоди 230-річчя битви [2, с. 40-41].

Слід зазначити, що архів Полтавського краєзнавчого музею, як стверджує заступник директора з наукової роботи цього закладу Володимир Мокляк, «після спалення його основної частини за наказом партійного керівництва перед вступом німецьких військ 1941 року загинув під час пожежі музею у вересні 1943 року, а те, що уціліло, було знищено після визволення Полтави або в зв'язку з відсутністю паперу використано для потокових проблем діловодства» [12, с. 246]. Та все ж частина документів збереглася. У 1993 році Полтавський краєзнавчий музей вводить до наукового обігу збірник «Документи з історії центрального пролетарського музею Полтавщини» (упорядник О.Супруненко). У збірнику є відомість від 10 жовтня 1920 року, надіслана до Губвідділу народної освіти підвідділом охорони і наукового вивчення пам'яток мистецтва, старовини і природи на Полтавщині, у якій йдеться про структурні підрозділи Центрального наукового музею Полтавщини, адреси їх розташування у Полтаві та список співробітників. За цим документом І.Ф.Павловський займав посаду ученого архівіста Історичного архіву [7, с. 72]. Саме в цей час, вересень-жовтень 1920 року, йшли спішні приготування до відкриття 7 листопада 1920 року (до 3-ї річниці Жовтневої революції) Центрального Пролетарського музею Полтавщини. За рішенням партійних органів будинок колишнього земства повністю передавався під музей [7, с. 68]. Будівлю земства після звільнення її від Губнаргоспу відремонтували й звозили до неї колекції, котрі знаходилися у різних приміщеннях [7, с. 70].

Цінними щодо діяльності у цей час І.Ф.Павловського та долі його колекції є спогади Валентина Федоровича Ніколаєва «Із історії Полтавського краєзнавчого музею». В.Ф.Ніколаєв – відомий учений-ботанік, третій завідувач Природничого-історичного музею Полтавського губернського земства (1915-1917 рр.), потім Народного музею Полтавщини (1918-1919 рр.) та організатор і керівник Центрального Пролетарського музею Полтавщини (1920-1923 рр.) [14, с. 3-4]. За свідченням В.Ф.Ніколаєва, у розпорядження музею, окрім будинку земства, передали ще дві будівлі в центрі міста: для наукової бібліотеки та історичного архіву Полтавщини, співробітником якого був І.Ф.Павловський. Коли йшла підготовка до відкриття Центрального пролетарського музею Полтавщини, у «новий музей було вирішено прийняти, але, правда, не без спротиву деяких співробітників експонати музею Полтавської битви (на Шведській Могилі)», - констатує В.Ф.Ніколаєв [14, с. 23]. Тобто на час відкриття Центрального пролетарського музею Полтавщини експонати колекції І.Ф.Павловського вже були прийняті [14, с. 23]. На жаль, Валентин Федорович не уточнює, чому деякі співробітники висловилися категорично супроти нової колекції. На підставі документів Полтавського краєзнавчого музею довідуємося, що «колекції І.Ф.Павловського потрапили до Центрального пролетарського музею Полтавщини у жахливому стані, але все ж таки були збережені і реставровані» [7, с. 102]. Тут, в першу чергу, йдеться про манекени, одяг, заражений шкідниками, що впливає з акту перевірки діяльності Центрального пролетарського музею Полтавщини від 13 вересня 1924 року [7, с. 94].

До якого ж відділу віднесли колекцію І.Ф.Павловського? Щодо цього, то у записах В.Ф.Ніколаєва є розбіжності: у рукописі «Мої спогади» названо окремі відділи як-то: історичний, етнографічний український, Полтавської битви [11, с. 82]. А у спогадах «Із історії Полтавського краєзнавчого музею» названо як один «історико-етнографічний відділ», без виділення «Полтавської битви» [14, с. 24]. Проте в обох документах Історичний архів називається відділом музею. Дійсно, Історичний архів Полтавщини було створено при губернському музеї згідно з рішенням губернської народної управи від 20 січня 1918 року. Тільки у серпні 1922 року, коли було засновано полтавське губернське архівне управління, Центральний історичний архів Полтавщини увійшов до його складу на правах автономної організації під назвою «Полтавський губернський історичний архів» [5, с. 22]. Отже, до останніх днів життя, а помер І.Ф.Павловський 27 травня 1922 року, він був співробітником Історичного архіву, який функціонував як відділ Центрального пролетарського музею Полтавщини. Тому В.Ф.Ніколаєв, говорячи про копівку роботу з комплектації експозиції і підготовки до відкриття Центрального пролетарського музею Полтавщини, зазначив, що в «роботі музею брали активну участь і не співробітники музею, зокрема викладачі Інституту народної освіти, а також колишній завідувачий музеєм Полтавської битви Павловський, котрий опублікував ще в царський період велику кількість робіт з історії Полтави і Полтавської битви» [14, с. 26].

Отже, на підставі наведених документів можна зробити такі висновки:

- після пограбувань музею Полтавської битви на Шведській Могилі та з огляду на розташування у цьому районі концентраційного табору І.Ф.Павловський згорнув колекцію музею і вцілілі експонати зберігав у себе вдома;

- не пізніше вересня 1920 року колекція «Полтавська баталія» вже була у губернiальному музеї і на час відкриття Центрального пролетарського музею Полтавщини 7 листопада 1920 року була сформована в окремій кімнаті музею експозиція «Полтавська баталія»;

- І.Ф.Павловський, як співробітник відділу Центрального пролетарського музею Полтавщини – Історичного архіву брав участь в оформленні експозиції кімнати «Полтавська баталія»; тобто музейна справа була сенсом життя вченого до його останніх днів.

Наступні роки - 1923-1929 - були позначені для Центрального пролетарського музею Полтавщини цілою низкою перевірок, численними змінами керівництва, наукових працівників, а також спробами останніх пристосувати експозицію музею до умов початку «побудови соціалізму». В актах перевірки роботи музею, зокрема за 1924 рік, вказувалося, що цей заклад «в цілому проводив роботу, що носила вузько науковий характер» [7, с. 97]. А тому вказувалося, що «надалі музей мусить взяти науково-популярний ухил, наблизити культурні багатства музею до робочих мас і взагалі провадити політосвітню роботу в межах, що можливі для музею, як політосвітньої установи» [7, с. 99]. Відповідно до постанов партійних органів та Головополітосвіти Риженко Я.О. та Кухарський Ю.Ф. (директор Центрального пролетарського музею Полтавщини у 1924 – 1926 рр.) розробляють у 1925 році Проект перебудови Центрального Полтавського Музею в Соціальний Музей відповідно до зразкового плану Соціального Музею Головополітосвіти та план роботи закладу на 1925- 1926 роки [7, с. 106,111]. Зміна назви музею, докорінна перебудова його експозиції і напряду роботи, звичайно, торкнулися й експозиції «Полтавська баталія». За планом мали «пересунуть в друге місце та розгорнуть збірки «Полтавська баталія» в підвідділах колишнього Історико-етнографічного відділу [7, с. 112]. «Тут поряд із показом «козацького руху, соціального та громадського устрою розгорнути збірки Шведської баталії, як один з епізодів історії. До збірок Полтавської баталії додаються такі пояснення: економічні підстави війни (стан торговельного капіталу), Росія після війни, дворянсько-колонізаторська політика царя, карта землеволодінь у середині ХУІІІ віку, покріпачення населення і роль в ньому старшини»[7, с. 108] .

У цей критичний час для музею відомий учений В.І.Вернадський, щоб урятувати «дорогоцінне наукове вогнище», звертається до неодмінного секретаря ВУАН і свого близького приятеля А.Ю.Кримського, до вченого М.П.Василенка, надсилає довідку про Полтавський державний музей імені В.Г.Короленка до Всеукраїнського археологічного комітету при Всеукраїнській Академії наук (березень 1926 р.) [7, с. 116]. У довідці Володимир Іванович наголошує: «Після швидкого, пишного розквіту в 1923 і 1924 рр. музей

перейшов у стадію консервації і перестворення із Наукового Крайового Музею в загальноосвітній Соціальний. Перестворення в Соціальний пов'язане з перенесенням і перерозміщенням колекцій із однієї кімнати в іншу, із верхнього поверху на нижній чи в підвал, із сараю в музей чи навпаки...Сама ідея Соціального музею – недостатньо ясна і цією ідеєю намагаються зробити музей примітивно-популярним кабінетом для ліквідації неграмотних. Внаслідок цього виходить якесь зміщення – конгломерат, ця переорганізація одних відділів стосується більше, інших – менше» [7, с. 114]. Тому вчений просить поважний орган поставити це питання на обговорення на з'їзді Головнауки і «вивести Полтавський музей», як і інші крайові, «із підпорядкуванням Клубного відділу Політпросвіти до Української Главнауки» [7, с. 116].

Мабуть, зважаючи на бюрократичну систему та спротив науковців музею інноваціям влади щодо Соціального музею на середину 1926 року збірка «Полтавська баталія» ще займала окрему спеціальну кімнату, не віднесена до якогось відділу [1, с. 274]. Підтвердження цьому знаходимо у нарисі журналіста-мистецтвознавця Павла Безрукіх «На Полтавщині», написаній до 35-річчя краєзнавчого музею, з детальним описом його експозиції. Із нарису довідуємося, де знаходилася експозиція «Полтавська баталія», - «поряд із великою залюю бельетажу з розписами...Кричевського, Самокиша, Васильківського... у сусідній невеликій кімнатці розміщені колекції колишнього музею Полтавської перемоги, які раніше містилися біля Шведської Могили» [1, с. 274]. П.Безрукіх називає цю експозицію «найневдалішою частиною музею як бідністю своїх експонатів, так і випадковістю їх добору. На стінах розвішані гравіровані та літографовані портрети Петра I, Карла XII і їх найближчих сподвижників, кілька гравюр роботи Пікара і Шхенебека...Старовинна гармата або зарядна скринька, ляльки фузелерів, ядра, модель першого пам'ятника, поставленого на тому місці, де «відпочивав Петро після перемоги...» [1, с. 276]. Журналіст не тільки оглянув експозицію, але й цікавився роботою музею, був добре поінформований про перспективи його подальшого функціонування. Про подальшу долю експозиції «Полтавська баталія» він написав: «Цю частину музею, як окремішню, вже вирішено ліквідувати і передати до новоствореного соціально-політичного відділу, тому що в теперішньому вигляді вона зовсім не відбиває соціальних стосунків того часу й історично не характеризує доби. А для України цей момент особливо трагічний, бо з того часу царська Москва міцно підігнала під себе Україну і позбавила споконвічної автономності вільнолюбивий український народ» [1, с. 277]. Тобто автор оцінює колекцію як таку, що неправильно трактує хід історичних подій того часу. Та невдовзі такі оцінки стануть крамолою. Але експозиція кімнати «Полтавська баталія» не була ліквідована і на кінець 1926 року. Колишній директор музею Я.Риженко у розділі «Музеї» збірника «Полтавщина», виданому у Полтаві 1927 року, писав: «В Полтавському краєзнавчому музеї окремо стоїть збірка «Полтавська баталія». Сюди входять: манекени російського війська в типових убраннях, зброя, знамена, гравюри окремих моментів баталії, моделі пам'ятників тощо» [17, с. 411].

На сьогодні не вдалося встановити, чи ліквідували таки експозицію «Полтавська баталія» як окремішну у 20-х роках. За документами Полтавського краєзнавчого музею відомо, що у 30-х роках ХХ століття у музеї проводилися «тематичні виставки «Холодна західноєвропейська зброя ХVI – ХVII ст.», «Історія вогнепальної зброї», «Розвиток пістолета», «Розвиток артилерії», де, вірогідно, використовувалися експонати збірки «Полтавська баталія» [9, с. 124].

У 30-х роках ХХ століття змінюються акценти щодо Полтавської битви. Радянськими ідеологами почала активно впроваджуватися теза про братське героїчне минуле російського, українського та білоруського народів, а відтак події 1709 року набувають особливої актуальності, «коли фашистські палії війни мріють про загарбання квітучої соціалістичної України» [8, с. 5]. На початку 1939 року виходять загальносоюзна та республіканська постанови КП(б), КП(б)У щодо 230-х роковин Полтавського бою. 5 березня 1939 року на засіданні бюро Полтавського обкому КП(б)У було прийняте рішення про створення комісії по підготовці до 230-річчя з дня Полтавського бою [8, с. 6] та розроблено низку заходів до ювілейної дати. Зокрема, «директор Полтавського музею тов. Скробот повинен був не «пізніше 15 червня 1939 року» відкрити «виставку Полтавського бою... проконсультуватись щодо неї з Академією Наук УРСР та мав зв'язатися з Московськими і Ленінградськими музеями, які мали в своїх експозиціях експонати російської зброї і військового одягу 18 століття для поповнення в музеї виставки Полтавського бою» [8, с. 7]. До 230-річного ювілею виставка «Полтавська баталія» була скомпонована у головній залі Полтавського краєзнавчого музею (сучасна зала № 22) із колекції І.Ф.Павловського. Кореспонденти обласної газети «Більшовик Полтавщини» уважно відслідковували, як ведеться робота з організації виставки. Редактор цього часопису Дудницький входив до складу комісії по підготовці до 230-річчя з дня Полтавського бою [8, с. 6]. Газета за 15 та 24 квітня 1939 року повідомляла, як komponувалася виставка: «...у головній залі ... в центрі – скульптура Петра I; зеленувате полотно з білими нашивками – російський полковий прапор 1709 року; зброя: 2 бердеші, 3 палаші, 2 пістолі, 4 шведських кремнівок, 2 гармати, 15 пістолів шведських. Не менший інтерес являють собою фігури та картини форм солдат шведських і руських. Самою цікавою... є бронзова фігура, яка характеризує доблесного, безстрашного захисника батьківщини - Петра I» [3, с. 4; 18, с.4]. Одночасно «у склепі братської могили російських воїнів, попередньо очистивши його від пального інституту свинарства, теж влаштували виставку» [6, с. 8] . З цього приводу газета «Більшовик Полтавщини» повідомляла: «...колись в цій могилі містилася церква, яка тепер є невеликим музеєм з рідкісними картинами» [15, с. 4]. До ювілейної дати було розроблено спеціальний екскурсійний маршрут, до якого і входили обидві виставки. А в день урочистостей, 8 липня 1939 року, на території Шведської Могили було проведено велелюдний мітинг, на якому виступив директор Інституту історії АН УРСР С.Белоусов [20, с. 1]. Опісля ювілейних днів виставку у склепі братської могили розібрали, склеп знову було перетворено на «бензосклад, який належав Окремому запасному тракторному

батальйону Полтавського тракторного (пізніше танкового) училища, навчальний полігон якого знаходився неподалік Шведської Могили» [6, с. 9].

На підставі досліджень уцілілої фондової документації науковцями Полтавського краєзнавчого музею Т.Кондратенко, Н.Кузьменко можна прослідкувати подальшу долю колекції І.Ф.Павловського, зокрема зброї. «2 вересня 1941 року заступник директора музею з наукової частини К.Степанов евакуював експонати «Петровської виставки» до Уфи разом із майном обласного Держбанку. Колекція була евакуйована не повністю. 19-20 вересня 1943 року окупанти вивезли старовинну зброю Петра І. 21-23 вересня 1943 року будинок музею разом з експонатами був спалений. Серед згорілих предметів була і зброя. Найменш постраждали гармати, ядра, невелика кількість шабель...Робочі записи музейного реставратора Є.Мячина, який з листопада 1947 року розпочав систематичну реставрацію металевих предметів, що постраждали від пожежі 1943 року, свідчать, що серед горілого фонду була і зброя періоду Полтавської битви. Відреставрована зброя, разом із реєвакуйованими з Уфи експонатами, за умов відсутності постійної експозиції, використовувалися для побудови довготривалих виставок, зокрема виставки «Героїчне минуле нашого народу»... з розділом Полтавської битви» [9, с. 126]. Цікавою є замітка завідувача відділу історії Полтавського краєзнавчого музею М.Лятошинського, опублікована в газеті «Зоря Полтавщини» за 7 липня 1944 року з нагоди 235-ї річниці Полтавської битви, з якої випливає, що «наявна експозиція відділу поповнилася новими експонатами, серед яких: пам'ятна мармурова дошка 1909 року з переліком російських полків, які брали участь уПолтавському бою, бронзова медаль із зображенням Петра І, багнет до фузеї російський, ядра та уламки ядер часу битви, протазан 18 століття тощо. Працівники музею проводять екскурсії і доповіді, присвячені річниці. Темою Полтавської битви дуже цікавляться відвідувачі музею, зокрема бійці і офіцери Червоної Армії» [10, с. 3].

29 травня 1945 року на засідання виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У була прийнята постанова: «просити Раднарком УРСР порушити клопотання перед РНК СРСР про організацію в Полтаві Державного воєнно-історичного заповідника-музея на полі Полтавської битви 1709 року» [9, с. 126].

25 травня 1949 року виходить постанова Ради Міністрів СРСР, а 18 червня 1949 року Ради Міністрів УРСР про те, щоб «поновити Музей Полтавської битви, як музей Республіканського підпорядкування II категорії... відкрити музей не пізніше 1 травня 1950 року» [9, с. 126]. Основне навантаження щодо забезпечення експонатами музею історії Полтавської битви лягло на фондівиків Полтавського краєзнавчого музею. Найбільшу кількість експонатів – 72 – Полтавський краєзнавчий музей передав 26 лютого 1950 року [9, с. 127]. Під час складення списку експонатів орієнтувалися на каталог І.Ф.Павловського. Такі хронологічні віхи переміщення колекції її фундатора. Які ж експонати сьогодні є в експозиції музею історії Полтавської битви з колекції його засновника? Це тема вже окремого дослідження. Копітку роботу з

атрибуції експонатів на їх відповідність до каталога І.Ф.Павловського проводять нині науковці відділу фондів та експозиції Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

Джерела та література

1. Безруких П. На Полтавщині.//Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001-2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток/ Редкол. Белько О.В. та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – с. 273-284
2. Бойко Ф. Довідник про історичні місця Полтавської битви. – Полтава: Вид-во Полтавського обкому КП(б)У «Більшовик Полтавщини», 1939. – 52 с.
3. В Полтавському краєзнавчому музеї. // Більшовик Полтавщини. – 1939. – 15 квітня. – с. 4
4. В Полтавському музеї.// Більшовик Полтавщини. – 1939. – 8 липня. – с. 4
5. Герасименко Ф. Полтавський краєвий історичний архів.// Наше слово. Літературний громадсько-політичний додаток до газети «Більшовик Полтавщини». – 1928. – квітень. № 4. – С. 22-24
6. Гужва Ю. До історії Шведської Могили. 1917-1941 рр. // Край. – 2011. - № 89. – С. 6-9
7. Документи з історії Центрального Пролетарського музею Полтавщини: Зб. док./ Упорядник Супруненко О.Б. – Полтава, 1993. – 138 с.
8. До питання про використання історії Полтавської битви 1709 р. в ідеологічних та політичних цілях (за документами Державного архіву Полтавської області). – Край. – 2008. - № 52. - С. 5-7
9. Кондратенко Т., Кузьменко Н. Зброя періоду Полтавської битви 1709 року в колекції Полтавського краєзнавчого музею.// Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709-2009. Збірник наукових статей. Полт. краєзн. музей; редкол.: Мокляк В.О. (відп. ред.) та ін. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – с. 123-132
10. Лятошинський М. Краєзнавчий музей до річниці Полтавської битви. // Зоря Полтавщини. – 1944. – 7 липня. – с. 3
11. Місотосов Т. Вихованець Харківського університету В.Ф.Ніколаєв – один із перших директорів Полтавського краєзнавчого музею.// Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001-2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток/ Редкол. Белько О.В. та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – с. 77-85
12. Мокляк В. Полтавський краєзнавчий музей у роки окупації (1941-1943 рр.) .// Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001-2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток/ Редкол. Белько О.В. та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – с. 246-256
13. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917-1922 рр.: Щоденник. – Полтава: Державний архів Полтавської області, 1995. – 280 с.

14. Николаев В. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания./ Под ред. Супруненко А.Б. – Полтава, 1991. – 45 с. -/ Полтавский краеведческий музей/.
15. Онищенко В. Пам'ятники Полтавського бою.// Більшовик Полтавщини. – 1939. – 24 квітня. – с. 4
16. Павловский И. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской Могиле. – Полтава: Электрич. Типо-Лит. Преёмников «И.А.Дохман», 1910. – 34 с.
17. Риженко Я. Музеї.// Полтавщина. Збірник. – Т.2. – Полтава, 1927. – с. 406-419
18. Сторожук В. Діяльна підготовка.// Більшовик Полтавщини. – 1939. – 15 квітня. – с. 4
19. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып. 1. – Полтава: Электрич. Типо-Литог. Торг. Дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1908. – 66 с.
20. Труды Полтавского Церковного Историко- Археологического Комитета. – Вып. 3. – Полтава: Электрическая типография Г.И.Маркевича, 1912. – 225 с.
21. Фото.// Більшовик Полтавщини. – 1939. – 14 липня. – с. 1
22. Центральний Державний Історичний Архів України. – Ф.267. – Оп. 1. – Спр. 3

Юрій Гужва

Дмитро Янчевецький - редактор газети "Родной край"

Ім'я Дмитра Григоровича Янчевецького - письменника-сходознавця і журналіста у наш час мало кому знайоме. Більше знають його рідного брата Василя Григоровича Яна -відомого радянського письменника, автора історичних романів "Чингіз-хан", "Батий", "До "останнього моря", що склали трилогію "Нашестя монголів", повістей "Фінікійський корабель", "Вогні на курганах", "Юність полководця", якими зачитувалися й зачитуються мільйони людей, а також низки оповідань, нарисів і статей, переважно на історичну тематику.

Не всі знають, що доля обох братів була певним чином пов'язана із Полтавщиною. Дмитро народився 1873 р., а Василь - 1875 р. у Києві в сім'ї Григорія Андрійовича Янчевецького - викладача однієї з київських гімназій, а пізніше - директора і викладача латинської і грецької мов у Ризькій Олександрівській, а потім Ревельських Олександрівській і Миколаївській гімназіях. Дружиною Григорія Андрійовича, тобто матір'ю Дмитра і Василя, була Варвара Пампіївна Магеровська (у заміжжі Янчевецька). Мати останньої - Параска Павлівна Башкирцева - була рідною сестрою Костянтина Павловича Башкирцева - батька знаменитої художниці Марії Башкирцевої. Таким чином, Дмитро і Василь Янчевецькі є племінниками Марії Башкирцевої[1].

Мешкаючи у Прибалтиці, Григорій Андрійович та Варвара Пампіївна Янчевецькі відігравали помітну роль у громадсько-культурному та освітньому житті того краю, значилися почесними членами різних товариств, видавали

демократичну газету "Ревельские известия" тощо. Своїх дітей, які навчалися в Ревельській гімназії і закінчили її з відзнакою, вони вчили також музиці, співам, танцям, малюванню, ліпленню. Саме вони познайомили їх з українською мовою, фольклором і народним побутом своїх предків. Разом із тим, прививали їм і повагу і до корінних місцевих народів - латишів та естонців, до їх звичаїв. Є свідчення, що під час канікул вони разом із дітьми влаштовували поїздки по історичних місцях Росії; неодноразово бували і в Полтаві, відвідували поле Полтавської битви[2].

Закінчивши навчання в гімназії, Дмитро Янчевецький вступив на китайське відділення східного факультету Санкт-Петербурзького університету, де вивчав східну філологію. Разом із братом Василем він у 1896 р. налагодив видання літературного збірника студентських творів для допомоги бідним студентам та організації безкоштовної їдальні. Як і його брат, захоплювався журналістикою та письменницькою справою[3]. Після закінчення університету відправився на Далекий Схід, де став одним із провідних репортерів порт-артурської газети "Новый край".

1900 р. Дмитро Янчевецький, як військовий кореспондент цієї газети, був прикомандирований до військ російського експедиційного корпусу, який у складі коаліційних сил Європейських країн, США і Японії брав участь у придушенні повстання іхетуанів 1899-1900 рр. у Китаї (т. зв. «боксерське повстання»). Молодий кореспондент поїхав, щоб на власні очі побачити екзотичну країну й описати це повстання, яке сколихнуло всю Піднебесну імперію. Потрібно сказати, що вже на той час журналіст досконало володів чотирма іноземними мовами, серед яких і китайською, тож йому неодноразово доводилося бути перекладачем для командування міжнародних сил у Китаї. В одному з боїв Янчевецький отримав поранення, але й під час перебування у госпіталі не припиняв роботи. Як військовий кореспондент він пише про подвиги союзних військ, про бої за форт Таку, про осаду Тяньцзиня, штурм Пекіна, про героїзм екіпажу канонірського судна "Кореєц" тощо. Однак у своїх публікаціях автор не приховує й своїх симпатій до місцевого населення, з великою повагою говорить про китайський народ, його звичаї й традиції, жалкує про те, що європейці вогнем і мечем насаджують тут свою "культуру" [4]. Записи, зроблені Дмитром Янчевецьким під час цієї військової кампанії, лягли в основу приголомшливо достовірної, унікальної книги, яка відкриває перед читачем картини зіткнення середньовічного і нового Китаю, події, що стала відправною точкою дивовижних перетворень древньої країни. За цю книгу, яка називається "У стен недвижного Китая" (вперше видана 1903 р.), Дмитра Григоровича, за рекомендацією президента Франції Еміля Лубе, обрали почесним членом Французької літературної академії[5].

У 1904 р., під час російсько-японської війни, Дмитро Янчевецький перебував у Ляояні, де працював головним редактором військової газети "Вестник Маньчжурской армии"[6]. Ці нариси з фронту він узагальнив у своїй другій книзі "Гроза с Востока: Задачи России, задачи Японии на Дальнем Востоке", яка вийшла 1907 р. у Ревелі[7].

Пізніше Дмитро Григорович влаштувався репортером у петербурзьку газету "Новое время", а з 1912 р. був військовим кореспондентом цієї газети на Балканах. Перша світова війна застала його у Відні. Влітку 1915 р. в Австрії відбувся судовий процес над російськими депутатами австрійського парламенту, яких із початком війни звинуватили у державній зраді та шпигунстві. Серед підсудних був і віденський кореспондент газети "Новое время" Дмитро Григорович Янчевецький. 21 серпня 1915 р. його, а також лідерів російського руху Д.Маркова, В.Куриловича, Ф.Дякова і Г.Мулькевича засудили до найвищої міри покарання через повішення. Але російському імператору Миколі II через іспанського короля Альфонса XIII вдалося добитися заміни смертної кари на довічне ув'язнення[8]. Лише після смерті австрійського кайзера Франца-Йосифа у 1916 р. та приходу до влади нового імператора Карла, останній випустив засуджених, розуміючи, що процес був звичайним фарсом.

Не відомо, чи зразу після звільнення, чи пізніше Дмитро Янчевецький опинився у Полтаві, де влітку 1918р. заснував газету "Родной край". Того ж року деякий час у нашому місті мешкав і його брат Василь Янчевецький, який, працюючи кореспондентом телеграфного агентства в Румунії, повернувся разом із дітьми через білогвардійський Крим у Росію[9].

Про перебування Дмитра Янчевецького у Полтаві згадує лікар Олександр Несвіцький. 23 червня 1918 р. у своєму щоденнику він зробив такий запис: "Вийшов перший номер газети "Родной край", редактор Янчевецький, колишній кореспондент "Нового времени" у Відні. Під час війни він був заарештований, посаджений у в'язницю, і засуджений, начебто за шпигунську діяльність, до смерті. За клопотанням російського міністра іноземних справ, через іспанського посла, його вдалося врятувати. Він був помилуваний і повернувся на батьківщину. Я його добре знав. Він був одружений на дочці Івана Григоровича Огнева..."[10]. Отже, дружиною Дмитра Григоровича була Олександра Іванівна Огнева - правнучка першого директора Полтавської гімназії Івана Дмитровича Огнева.

"Загальнодоступна безпартійна щоденна газета для міста й села" "Родной край", яку заснував і очолив на той час вже відомий і досвідчений журналіст Дмитро Янчевецький, швидко стала однією з кращих газет Полтавщини. Вона була побудована по принципу Тубернских ведомостей". На першій сторінці розміщувалася переважно реклама. Друга і третя сторінки розповідали про події в Росії та за кордоном. Інколи тут друкувалися великі статті різних авторів, часто на політичні теми, матеріали засідань міської думи та земських зібрань, церковних з'їздів тощо. Третя і частина четвертої сторінки вміщували так звану "Хроніку" - полтавські новини. На четвертій сторінці була рубрика "По нашому краю" - новини із повітів Полтавської губернії; спортивні новини, театральні рецензії. І насамкінець тут розміщувався довідковий відділ та приватні оголошення. Щонеділі і щочетверга в газеті друкувалися оповідання для сімейного читання. Газета мала своїх кореспондентів в усіх повітах Полтавської губернії, а також у Києві, Петрограді, Москві, Ростові-на-Дону,

Новочеркаську та інших великих містах України й Росії. Редакція і контора розміщувалися на вул. Кобеляцькій, 7; друкувалася вона у Полтавській губернській типографії. Серед авторів, які тут публікувалися, - історики В. Бучневич, І. Павловський, завідуючий музеєм В. Ніколаєв та інші. Газета виходила в період гетьманату, тож була проукраїнською та антибільшовицькою. Але, незважаючи на це, старалася об'єктивно подавати хроніку подій.

Дмитро Янчевецький працював редактором часопису до вересня 1918р. Після нього газету очолив М. Біскупський (можливо, мова йде про Михайла Васильовича Біскупського, випускника Петровського Полтавського кадетського корпусу 1892 р.). Із цього часу "Родной край" виходив як "щоденна політична та громадсько-літературна газета". Із жовтня 1918 р. його редагувала Віра Штенгельмейер, яка до того була редактором "Полтавского вестника", а потім знову М. Біскупський.

Та незабаром газета була закрита. Про це знову повідомив Олександр Несвіцький у своєму щоденнику: "1 грудня повстанці реквізували приміщення редакції "Родного края", але петлюрівці їх прогнали. Редакція тимчасово призупинила газету..."[11]. Але чи відновився її вихід, чи ні, достеменно не відомо.

Чим займався Дмитро Янчевецький після того, як залишив посаду редактора "Родного края", невідомо. Але незабаром його ім'я знову з'явилося на шпальтах полтавських газет. 30 липня 1919 р. у Полтаву ввійшли білогвардійські війська генерала Денікіна, а вже 4 серпня почала виходити місцева газета "Голос Юга". В одному з документів, який зберігається у Москві в Державному архіві Російської федерації і називається "Доклад представителей Киевской комиссии Евобщесткома о погромах в г. Полтаве в конце 1917-1919 гг.", говориться: "З перших днів денікінщини видавалася офіційна газета "Голос Юга", яка щоденно травила євреїв і українців. Газета видавалася під редакцією віденського кореспондента "Нового времени" Дмитра Янчевецького, колишнього редактора газети "Родной край" в часи гетьманщини, який виступав за самостійність України"[12]. Насправді редакторами і видавцями газети були Б.Бартошевич і А.Поповський, а Янчевецький лише публікував у ній свої статті, в тому числі й великі оглядові на політичну тематику, часто антиукраїнського і шовіністичного спрямування. У грудні 1919р. денікінські війська під натиском Червоної Армії залишили Полтаву. Очевидно, разом із ними виїхав і Дмитро Янчевецький. Є свідчення, хоч і малодостовірні, що він перебував у війську адмірала Колчака, де також редагував армійську газету.

Після громадянської війни Дмитро Григорович залишився у Росії. 1927 р. він був заарештований Ростовським відділом ДПУ за приналежність до т. зв. "контрреволюційної організації, яка обговорювала поточну політичну обстановку у тенденційному висвітленні, засуджуючи встановлений режим"[13]. Того ж року, за цією сфабрикованою справою, Трійкою ДПУ Північно-Кавказького краю він був засуджений до 10 років позбавлення волі.

Відбував "покарання" у Анзерському таборі на Соловках. Працював там лектором у культурно-просвітньому відділі, а також у кримінологічному кабінеті ("кримкабі"), який створили для вивчення типів і психології ув'язнених[14]. Працював тут із майбутнім академіком Дмитром Ліхачовим, також ув'язненим у цьому таборі. Останній згадував про Янчевецького у своїх спогадах, говорячи, що "на той час він був уже старим, і ця робота просто рятувала йому життя"[15]. 1933 р. Дмитра Григоровича із табору звільнили і відправили на поселення у Кострому[16]. Очевидно, пізніше він знову був заарештований, і, перебуваючи у таборі під Ярославлем, 12 вересня 1938 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу[17]. Зустрічаються й інші дати його смерті - 1934 р., 1942 р., - але вони нічим не підтверджені.

Джерела та література

1. <http://ru/rodovid.org/wk/Запись : 586942>
2. <http://www.baltwillinfo.com/baltika/305/b16.htm>.
3. Там само.
4. <http://baikalpress.ru/koreika/34/024001.html>.
5. У стен недвижного Китая. Дневник корреспондента «Нового Края» на театре военных действий в Китае в 1900 году Дмитрия Янчевского. СПб. – Порт-Артур: Издания П.А.Артемьева, 1903. – ХУ + с.
6. <http://kitowras.livejournal.com/912762.html>.
7. Янчевецкий Д. Гроза с Востока: Задачи России, задачи Японии на Дальнем Востоке: Очерки. – Ревель: Тип. «Ревельских известий», 1907. – 226 с.
8. http://www.preudology.org/Literature/Yanchevetski_VG.htm.
9. Там само.
10. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922 рр.: Щоденник. – Полтава, 1995. – С. 58.
11. Там само. – С. 74.
12. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг.: Сборник документов (отв. ред. Милякова Л. Б.). – М.: РОССПЭН, 2007. – с. 325.
13. <http://kitowras.livejournal.com/912762.html>.
14. Там само.
16. Лихачев Д. Книга беспокойств: воспоминания, статьи, беседы (сост. Г.А.Дубровская). – М.: Новости, 1991. – С. 120.
16. <http://solovki-monastyr.ru/abbey/soviet-period/slon/401/>.
17. <http://stalin.memo.ru/spiski/pg10044.htm>.

Валентина Скриль

Сила таланту та віри

У Полтаві на початку ХХст. існував духовно-мистецький осередок - музично-драматичний аматорський гурток, у якому починали свій шлях до

високого театрального мистецтва у подальшому такі відомі актори як Григорій Хмара, що був запрошений до МХАТу, Олександр Певний та Олександра Герцик, які продовжували сценічну діяльність у театрі М.Садовського.

Активними членами цього творчого театрального колективу була родина Осмяловських. Нащадки цього роду вплели свою яскраву стрічку в культурний простір України. Голова цієї родини Олександр Матвійович Осмяловський народився 27 вересня 1873 року у місті Харкові у сім'ї Франца-Матеуша Осмяловського, «пруського подданого лютеранського вероисповедання» та його дружини Катерини Іванівни, уродженої Абази. Про це зазначено у виписці з метричної книги Архангело-Михайлівської церкви м. Харкова за № 198. У родині приділяли велику увагу навчанню та вихованню сина. Батько володів декількома європейськими мовами: польською, німецькою, французькою, знав грецьку та латину. Ці знання передав і сину. Навчався Олександр у Харківській гімназії, Ізюмському реальному комерційному училищі, а у 1895 році вступив до Петербурзького гірничого інституту. Навчаючись у столиці, він відвідує українське земляцтво, бере участь в українському самодіяльному театральному гуртку під керівництвом Євстихії Карпової. Мав дуже колоритну зовнішність: шляхетну огрядну поставу, витончені риси обличчя. У родині довгий час зберігався портрет Олександра Матвійовича в українському вбранні, виконаний одним з художників майстерні І. Репіна. У 1898 році Олександр Матвійович одружується з Клавдією Костянтинівною Муромцевою. Та інститут Олександр не закінчив, можливо, через якісь політичні причини, бо, як сам він пише, «получил предписание выехать из Петербурга в известный срок куда угодно, только не в университетские города и не в рабочие поселки»[2,14]. Його рекомендували до Полтави, куди він переїздить у 1900 році і влаштовується працювати фахівцем-статистиком спершу у повітове, потім губернське земство.

У Олександра Матвійовича та Клавдії Костянтинівни було п'ятеро дітей. Четверо із них народились у Полтаві. Мешкали Осмяловські на Монастирській вулиці і були активними учасниками громадського життя, яке в ті роки було в Полтаві досить активним. В місті відзначались ювілеї видатних діячів української культури - Тараса Шевченка, Івана Котляревського, організовувались різні благодійні заходи такі, як «Свято ромашки», коли діти за символічні гроші продавала квіти ромашки, а зібрані кошти йшли на різні благодійні цілі, передусім на лікування хворих на сухоти. Збереглась фотографія, на якій донька Олександра Матвійовича Катруся чіпляє батькові квітку, нещодавно у неї придбану. Дія відбувається приблизно 1910 року біля пам'ятника І.П.Котляревському, до спорудження якого Олександр Матвійович теж був причетний. Він долучився до збору коштів на монумент видатному полтавцю, під час пам'ятних подій спілкувався з видатними діячами української культури - Панасом Мирним,

Михайлом Коцюбинським, І. Карпенком-Карим. На відомому груповому фото учасників урочистостей Олександр Матвійович стоїть у третьому ряду поруч з Миколою Дмитрієвим.

У 1911 році він став одним з засновників Полтавського музично-драматичного гуртка, який існував до 1918 року. Маючи оригінальну зовнішність, грав характерні ролі українського репертуару під псевдонімом «Байда», також виступав як режисер деяких спектаклів, до того ж виконував обов'язки казначея. На світлині, що експонується в залі драматургії І.П. Котляревського серед учасників драматичного гуртка виділяється величава, колоритна постать Олександра Осмяловського.

У Полтаві 1904 року в родині Осмяловських народилась донька Катерина, у майбутньому народна артистка України, виконавиця головної ролі у фільмі І. Кавалерідзе «Наталка Полтавка» 1936 року. Підсумовуючи прожиті і творчі роки, актриса з теплотою згадувала Полтаву: «Згадуючи своє життя, я прийшла до висновку, що велику роль в тому, що я захопилась театром, віддала йому все своє життя, відіграло місто мого дитинства - Полтава. Прекрасне, співуче місто»[3,18].

Фахову освіту майбутня актриса здобула, навчаючись у Вищому музично-драматичному інституті імені М.В. Лисенка. Творчий шлях розпочала у Київському державному українському театрі імені Т.Г. Шевченка, потім грала на сцені Одеської держдрами, а в 1930 році на запрошення Гната Петровича Юри переїздить до Києва і стає провідною актрисою театру імені І.Франка. На сцені цього театру вона зіграла майже весь репертуар — від популярних п'єс світової та російської класики - В. Шекспіра, П. Бомарше, Д. Прістлі, М. Гоголя, українських класичних творів М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого, І. Франка - до популярних на той час авторів І. Микитенка та О. Корнійчука.

Доля К. Осмяловської у кіно не була такою щасливою, як її робота в театрі. У її творчому доробку лише декілька фільмів. Але роль Наталки Полтавки в одноіменному фільмі І. Кавалерідзе була найбільш значимою. "Артистці К.Осмяловській... вдалося продемонструвати високу виконавську майстерність, хороші сценічні дані, щоб забезпечити успіх кінематографічного трактування ролі"[1,197]. Інші діти родини Осмяловських — Ганна, Оксана, Євгенія, Сашко теж мали акторські здібності, хоча театральна кар'єра у жодного не склалася.

У 1923 році Катерина виходить заміж за свого колегу — актора Олександра Липківського, сина відомого церковного діяча Митрополита Київського і всієї України Української Автокефальної Церкви Василя Липківського. Таким чином полтавці Осмяловські поріднилися з Липківськими.

Не можна не згадати цю благородну постать, велета духу, подвижника Української Автокефальної церкви, переслідуваного і знищеного владою лише за те, що всі свої сили поклав на створення своєї рідної Української

церкви, відстоював право на Службу Божу рідною мовою, бо вважав, що "... неповага народу до рідної мови в Церкві тягне за собою й неповагу до самих себе, до своєї нації, нерозуміння своєї національної гідності"[4, 59].

На Першому Всеукраїнському Церковному Соборі, де Василя Липківського було обрано Митрополитом, були присутні видатні діячі української науки, культури, освіти, мистецтва — А.Кримський, С.Єфремов, П.Стебницький, Д. Щербаківський, Л. Старицька-Черняхівська, Г. Косинка та ін. Композитори П. Демущий та К. Стеценко керували хором. На Соборі звучав вірш молодого П. Тичини "Скорботна матір". Спеціальна комісія, до складу якої ввійшли знавці мов і деякі члени Всеукраїнської Академії наук, переклала церковні тексти з грецької та старослов'янської українською мовою. За Митрополита Липківського Церква стала місцем об'єднання, духовного спочинку, спонукою до національного піднесення. Відомий діяч українського церковно-визвольного руху Демид Бурко писав, що Митрополит Липківський "був проповідник незвичайної сили... Софійський собор не вмщав людей в той день, коли служив Митрополит: усі йшли послухати, що буде проповідувати Український Золотоуст. Під час його промов тисячі очей неначе приковувались до нього..."[5, 197]. За цю діяльність Митрополита звинувачують у тому, що він є керівником антирадянської фашистської організації. Сімдесятитрирічного Василя Липківського арештовують. На допиті він категорично спростовує свою причетність до антирадянської діяльності, хоча визнає, що як людина старого виховання не стоїть на радянській платформі. Постановою трійки УНКВД 27 листопада 1937 року його розстрілюють. Політичні репресії не оминули і родину Митрополита. Майже всі його діти потрапили під жорна радянського тоталітаризму.

Сьогодні ім'я Василя Липківського повертається в Україну. У Тернополі споруджено пам'ятник Митрополитові, художник Кость Маркевич створює ікону Святих Українських Новомучеників за Віру і рідну Церкву, в центрі якої — постать Митрополита Липківського, 2014 року з нагоди 150-річчя від дня народження Національним Банком України була випущена ювілейна монета номіналом дві гривні. Укрпошта до цієї ж дати підготувала випуск поштової марки. Автором цієї ювілейної продукції є художник Микола Кочубей.

Син Катерини Осмяловської та Олесь Липківського — Костянтин став відомим вченим, доктором технічних наук, завідувачем відділу Інституту електродинаміки НАНУ, його донька Ганна - кандидат мистецтвознавства, доцент Київського державного університету театру, кіно і телебачення імені І. Карпенка-Карого — наймолодша з Липківських-Осмяловських.

Родина Осмяловських-Липківських, пройшовши через складні випробування долі, вистояла у буремні роки лихоліть, сприяючи духовному і культурному розквіту нації. Представники цього шляхетного роду

пам'ятають про свої полтавські витоки, час від часу відвідують наше місто, вважають його, за спогадами Ганни, "втраченим раєм"[6,16].

Джерела та література

1. Зінич С.Г., Капельгородська Н.М. іван Кавалерідзе. К., «Мистецтво», 1971. С. 197
2. Липківський К. Тіні незабутих предків. К., Поліграфкнига, 2003. – С. 14.
3. Там само. С. 18.
4. Там само. С. 59.
5. Там само. С. 197.
6. Там само. С. 16.

Євгенія Стороха

Рукописна спадщина Івана Котляревського: деякі нові факти стосовно родоводу поета

Осердям колекції Полтавського літературно-меморіального музею І.П.Котляревського є, безумовно, рукописний архів письменника. Після смерті І.П.Котляревського його папери були передані, за заповітом, другу поета Павлу Стебліну-Камінському, полтавському урядовцю, постійному члену Наказу громадського притулку.

1858 р. за посередництвом уродженця Полтавщини статського радника О.В.Терещенка, вдова П.С.Стебліна-Камінського Ольга Григорівна передала передала архів до Санкт-Петербурзької Імператорської бібліотеки (тепер Державна публічна бібліотека Росії імені М.Є.Салтикова-Щедрина).

1950 р. збірка рукописних документів Івана Котляревського у кількості 126 одиниць повернулася на батьківщину - до новоствореного музею його імені, де вони зберігаються донині.

Варто зауважити, що готуючи архів І.П.Котляревського для передачі в Імператорську бібліотеку, О.В.Терещенко його уважно вивчив і 18 жовтня 1858 р. склав чотири описи, а саме:

- «Письма, относящиеся к жизни Ивана Петровича Котляревского» (29 листів);
- «Опись актам, хранившимся между бумагами Ивана Петровича Котляревского» (22 акти);
- «Опись распискам, хранившимся между бумагами Ивана Петровича Котляревского» (37 розписок);
- «Опись служебным бумагам Ивана Петровича Котляревского» (28 документів);

Підхід О.В.Терещенка до формування груп архівних документів виявився цілком професійним і вдалим. І досі саме у такій послідовності документи зберігаються у музейній колекції.

Великий інтерес для вивчення біографії Котляревського становлять його формулярні списки, атестати, свідоцтва, т.зв. «ревизские сказки» (списки кріпаків з помітками І.П.Котляревського про їх звільнення) і особливо «домашние записки». За рядками цих нотаток постає людина, яка надавала допомогу кріпакам, бідним міщанам у виплаті податків, придбанні одягу, реманенту тощо.

Серед матеріалів рукописного фонду є група документів не досліджена, не опублікована і не коментована жодним із дослідників життя і творчості І.П.Котляревського. Це «Акти, хранившіися между бумагами Ивана Петровича Котляревского», - майнові документи, де зустрічаються імена «войска Запорожскаго асаула генерального» Василя Жураковського, полтавського полкового хорунжого Павла Герасимова, полковника Івана Левенця, диякона Іоана Роменка, демидівського священика Михайла Горгути, значкового товариша Полтавського Кочубеївського полку Петра Чарниша, сотника Семена Кулика, а також численні імена просто «жителів полтавских». Всі вони купують, міняють, продають, заповідають, проводять перерозподіл виключно нерухомості. Всі ці документи ретельно оформлені юридичне і нотаріально відповідно до норм тогочасного права. Папір, на якому зафіксовані ці операції, як правило, дорогий - з водяними знаками, набором латинських буквниць, позначками правових інстанцій.

До речі, переважну більшість цих «жителів полтавских», можна віднайти поіменно у науковому виданні «Місто Полтава в Рум'янцевському описі Малоросії 1765-1769 рр.»[2]. Ось наприклад, відставний військовий товариш Гнат Давидович, який 1751 р. підписав купчу кріпость на придбання дідом І.Котляревського садиби на Соборній вулиці. За переписом виявляється, що він був далеко не бідною людиною, жив неподалік Воскресенської церкви, мав декілька хіт, торгував пивом-медом, володів «підварками» (невеличкими господарствами чи фермами на форштадті) та брав під свій контроль і управління хати, власники, яких перебували поза межами Полтави. Очевидно, це були тогочасні операції з нерухомістю.

З усього видно, що І.П.Котляревський дбайливо поведився з цими майновими документами; бузсумнівно, вони були того варті в його очах, бо він був людиною розумною, тверезо мислячою, обачною і серйозною. Зберігав він навіть документ, який можна визначити як «Чорновий позов до судових інстанцій, складений 1767 р. невідомою особою із скаргою на сотенну Решетилівську старшину за неправильно взяти «рублевой оклад 1766 г.». За сучасною термінологією - анонімка! А все ж чомусь письменник цей чорновик не викинув.

Уважне вивчення документів, за всієї строкатості імен, котрі, на перший погляд, ніякого стосунку не мають до родини І.П.Котляревського, все ж дає перший однозначний висновок: землі, луки, ниви, хати переважно знаходяться біля Полтави (наприклад, часто згадується хутір

Тютюнниківський) та наближені до Решетилівки і лежать в урочищі річки Говтви.

Це батьківщина матері письменника - решетилівської козачки Парасковії Леонтіївни Жуковської, яка 1768 р. вийшла заміж за полтавського канцеляриста Петра Котляревського. З самого її імені випливає, що дідом І.П.Котляревського з боку матері був решетилівський житель Леонтій Жуковський. Розглянувши декілька рукописних документів, можемо дізнатись імена найближчих по матері родичів нашого поета.

Перший із них - «Акт городовой полтавской сотий на раздел земель между Дарьей Максимовной Жуковской й Марией Доморацковной Педоренко»[1]. Зміст цього документа полягає в тому, що 11 березня 1763 р. дружина «подведомого Полтавской полковой канцелярии Леонтия Жуковского» подала позов до цієї ж канцелярії на свою тітку Марію Доморацківну Педоренко (уроджену Житниченко), вдову Полтавського козака Кирила Педоренка (брата покійної матері Дарії Максимівни - Уляни). Як випливає із цього документа, Марія Педоренко з сином Трохимом заволоділи землями, частина з яких належала Кирилу та Уляні порівну ще зажиття їх матері Федори. Землі ці лежали по річці Говтві - з хутором і луками, полем та сінокосами у с.Полузиря за Гожулами.

Дізнавшись про позов, Марія Педоренко добровільно поступилася Дарії Максимівні законною частиною її земель. Розібравши справу на уряді Полтавської городовой сотні і прийнявши мирну домовленість сторін, влада закріпила за Педоренками їх законні володіння.

На наше щастя, судові документи ХУІІІ ст. наповнені не лише іменами позивачів-відповідачів, але й щедро пересипані точними вказівками на те, хто кому та ким доводиться у родинно-клановій ієрархії, вказівками на предків тощо.

Отже, цей документ дає нам можливість зробити такі висновки:

1. Велика ймовірність того, що дід Котляревського Леонтій Жуковський служив у середині ХУІІІ ст. у Полтавській полковій канцелярії, інакше чому б його називали її «подведомым».

2. Ім'я бабусі Івана Котляревського по матері - Дарія Максимівна Жуковська.

3. З документа випливає, що матір'ю Дарії Максимівни Жуковської була Уляна Педоренко, прабабуся поета.

4. Прапрабабуся І.П.Котляревського була на ім'я Феодора.

Таким чином генеалогічне древо Івана Петровича Котляревського збагачується гілочкою жіночих імен материного роду: Феодори, Уляни Педоренко, Дарії Максимівни Жуковської.

До речі, у лівому нижньому куті першої сторінки цього документа добре зберігся паперовий відбиток печатки Полтавської городовой сотні. Печатка овальної форми. Розмір 3х 3,3см. В центрі - зображення палаючого серця, пронизаного навхрест двома стрілами та увінчаного короною. Має

обрамлення з двох пальмових гілочок, зв'язаних внизу бантом. По краю печатки - текст: «Печать сотне городской полтавской».

У рукописному фонді музею є т.зв. «Ордер Жуковському» від 12.X.1764р. Це по-своєму курйозний документ. Виданий він (ордер) решетилівському жителю Леонтію Жуковському на судовий розгляд справи про розділ земель між Л.Жуковським та його сусідами подружжям Левадними. Вічна українська історія про межу. Не обминула вона й діда Івана Котляревського.

11 жовтня 1764р. дружина решетилівського жителя Грицька Левадного Олена подала у Решетилівську сотенну канцелярію «доношеніє» (скаргу) на свого сусіда по землеволодінню Леонтія Жуковського. Із позова випливає, що свекор Олени (у першому шлюбі) Василь Куришко володів сінокісними луками за Козирською горою над річкою Говтвою. Половина цих земель проходила по межі з власністю вже нам відомих полтавських жителів Кирила Педоренка та його матері. Після смерті останніх Леонтій Жуковський купив у вдови Кирила Педоренка хутір з луками. При продажі вдова Педоренка невірною вказала межу земель по обидві сторони річки Говтви. І коли в час сінокосу другий чоловік Олени Григорій Левадний почав косити траву на своїй законній ділянці, його новий сусід Леонтій Жуковський «загравил пару волів й угнал в свой хутор й як де он муж поехал до тебе лошадю просить тех волов возвращения, ти не возвращая ему еще усилием с той лошади мужа стяг й оную узьял и его самого намеревал бить й на землю поклял й ежели ли би не убежал то би й конечно намерение свое исполнить бил в состоянии, после чего на другой день лошадей мужу ей возвратил, а воли целой тиждень содержовал запертие в загороде й пасть не выпускал»...[3] І це ще не все. Коли ж Левадний послав на косовицю своїх дітей «волочить сено, ти (Жуковський) туда пришедши паки пару волов гвалтом загравил же й понине удержуєш без возвращения тому более трех месяцев прошло»[4].

Завершується документ повідомленням про те, що на розгляд справи відповідно до Малоросійського права відводиться «четверонедельній правній срок»[5], термін якого завершується 9 листопада 1764 р. Тоді ж від Леонтія Жуковського вимагають «неотменно явитися» в сотенну канцелярію. Підписав ордер решетилівський сотник Семен Зусановський. А на першій сторінці позову твердою рукою Л.Жуковського зроблено запис «Сей ордер получен мною 1764 года в неделю октября 24 дня».

Що було далі - ми не знаємо. Перше, що спадає на думку: чому до сотенної канцелярії пішов позиватися не Грицько Левадний, якого безпосередньо образив решетилівський житель Леонтій Жуковський, а його дружина Олена? Зворушує деталізований опис вищезитованої «обиди» Левадним, записаної прямо з жіночого голосу ображеної до глибини душі Олени. Судячи з дат, наведених фактів, випливає, що Левадні були вже немолоді люди, а Леонтій Жуковський - у розквіті сил та енергії. Але із з

якого доброго дива він би став на голому місці відбирати коня, волів та чинити іншу перешкоду Левадним? Хтозна, хто там був правий, а хто винуватий. Але те, що майбутній дід майбутнього українського класика Івана Котляревського був відчайдушним, забіякуватим і не промахом, немає ніяких сумнівів. Умів стояти за своє.

Цілком можливо, прямий родич нашого поета уособлював низку козацьких рис та якостей, до котрих його рідний онук уважно придивлятиметься, шукатиме спорідненості до узагальненого і типізованого портрета козака, що колись постане в «Енеїді».

А документи, що наразі розглядались, - це два кадри із родинного літопису Жуковських-Котляревських, що дозволяють розширити обрії наших уявлень про добу далеку від нас, але близьку Іванові Котляревському.

Джерела та література

1. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. // Упоряд., вступ. ст. і ком. Ю.Волошина. – К.: Наш час, 2012. – с. 95.
2. Фондова збірка Полтавського літературно-меморіального музею І.П.Котляревського. «Акт городовой полтавской сотни на раздел земель между Дарьев Максимовной Жуковской и Марией Доморацковной Педоренко» (К. в. № 1491, інв. № 48-рукописи).
3. Фондова збірка Полтавського літературно-меморіального музею І.П.Котляревського. «Ордер Леонтію Жуковського від 12 жовтня 1764 р. (К.в. № 1568, інв. № 125-рукописи).
4. Там само.
5. Там само.

Олег Безверхній

Майстерня гранітних та мармурових виробів купця Андрія Барінова в Санкт-Петербурзі

Пам'ятники поля Полтавської битви можна вважати справжніми витворами мистецтва, оскільки вони переконливо доводять, що плідна співпраця скульптора, архітектора і майстра-каменяра здатна створити шедевр. Скульптура, виконана талановитим майстром, може втратити всю свою красу тільки через те, що поставлена не на той п'єдестал, якого заслуговує, або встановлена на той п'єдестал, але не в тому місці, де б вона мала знаходитись. Сучасні пам'ятники, що їх часто встановлюють нашвидкуруч на постаментах, складених із поштукатурених каналізаційних кілець, не можуть викликати іншого почуття, аніж ностальгія за часами, коли творили справжні майстри монументального жанру.

Одним із таких майстрів був Андрій Андрійович Барінов (1839 - 1910), майстер-каменяра, власник однієї з найбільш відомих монументальних

майстерень Санкт-Петербурга середини XIX – початку XX ст. Саме під його керівництвом і за його безпосередньої участі було створено гранітне оздоблення братської могили російських воїнів на полі Полтавської битви.

Вітчим Андрія Барінова, Матвій Іванович Овечкин, народився у кріпацькій родині десь в Інгерманландії. Ще маленьким хлопчиком його виміняв на породисте цуценя один із купців, який мав каменярську справу на острові Тулолансаари, одному з найбільших островів Ладозького озера.

У східній частині острова, в горах Руотсенкаліо («шведські скелі») впродовж 1770 – 1914 років діяли казенні та приватні каменярні, у яких видобували сердобольський граніт для будівництва і оздоблення багатьох споруд як у Санкт-Петербурзі, так і по всій Російській імперії. Добутий у каменярнях камінь вивозили на парусних судах до Санкт-Петербурга.

Матвій став вихованцем купця, а з часом успадкував каменярську справу і також став купцем.

Мати Андрія Барінова свого часу була власницею каменерізної майстерні в Санкт-Петербурзі. 1871 року вона вдруге вийшла заміж за Матвія Овечкина, для котрого це також був другий шлюб.

Найбільшим підрядом каменярської майстерні Матвія Овечкина було будівництво гранітного фундаменту для пам'ятника «Тисячоліття Росії» в Великому Новгороді, що був урочисто відкритий 8 вересня 1862 року.

У нижньому ярусі пам'ятника розташовані скульптурні зображення видатних людей, серед яких були: слов'янські просвітителі та проповідники християнства Кирило і Мефодій, Великі князі Київські Володимир Святославович, Володимир Мономах, княгиня Ольга, преподобний Антоній Печерський, митрополит Петро Могила, князь Костянтин Острозький, гетьман Богдан Хмельницький, письменник Микола Гоголь. Художника та поета Тараса Шевченка цар Олександр II викреслив із списку в останній момент перед затвердженням.

У 1883 році Матвій Овечкин помер, і його спадщина перейшла до Андрія Барінова, який на той час вже був досвідченим майстром-каменярем. На той час виготовлення надгробних пам'ятників ставало все більш прибутковою галуззю ремісничого виробництва. Наприкінці XIX століття в Санкт-Петербурзі працювали майстерні Анісімових, Долгіних, Барінових. Пам'ятники виготовляли як на замовлення, так і за готовими зразками. Зрозуміло, що замовити такі монументи могли далеко не всі. На рядових міських кладовищах переважала одвічна форма християнського надгробку – земляний горбок із дерев'яним хрестом.

У майстерні Андрія Барінова виготовляли також високохудожні пам'ятники. На Тихвинському кладовищі Олександрівсько-Невської лаври є дві відомі роботи каменярів майстерні Барінова – надгробні пам'ятники на могилах художника Архипа Куїнджі і письменника Федора Достоєвського. В цій майстерні були також виготовлені п'єдестали пам'ятників Олександрю Пушкіну в Москві і Петру I в Петрозаводську. Багато пам'ятників роботи

майстра збереглося на Смоленському кладовищі Санкт-Петербурга, де 1910 року поховали і самого Андрія Андрійовича Барінова.

Упродовж 1891 – 1894 років в майстерні Андрія Барінова за проектом архітектора Миколи Никонова були виготовлені гранітні деталі для меморіалу на братській могилі російських воїнів, які загинули в Полтавській битві.

Важкий гранітний хрест дуже швидко почав осідати, тому напередодні 200-річчя Полтавської битви пам'ятник був реконструйований. Його гранітне оздоблення було демонтовано, в кургані облаштували капличку із сферичним склепінням із залізобетону, що значно зміцнило конструкцію меморіалу. Після цього гранітні деталі пам'ятника були встановлені на свої місця.

Майстерня Андрія Барінова виготовляла також високохудожні мармурові та гранітні іконостаси і кіоти. Один із найбільш відомих кіотів із рожевого з біло-сірими прожилками граніту для ікони Сергія Радонезького було створено в майстерні за проектом академіка Михайла Преображенського на замовлення великого князя Сергія Олександровича для храму Олександра Невського у Єрусалимі. Мармуровий іконостас для Миколаївської церкви на Виборзькій стороні було виготовлено спільно майстернями Ботті і Барінова за проектом академіка архітектури Олександра Кракау.

Майстер мешкав в Санкт-Петербурзі за адресою 17-а лінія Васильєвського острова буд. 60. У цьому ж будинку були розташовані майстерні та крамниця гранітних виробів. У 1904 році Андрій Барінов уклав шлюб із Марією Павлівною Чирковою. На той час він володів також чотирма прибутковими будинками і срібними копальнями. Після смерті майстра в 1910 році його справу продовжив батько його дружини – Павло Несторович Чирков, який очолив підприємство з новою назвою: “А.Барінов, наступник П.Чирков”

Завдяки пошуковій роботі, що її виконав старший науковий співробітник Санкт-Петербурзького інституту ядерної фізики Володимир Васильович Віхров, були знайдені рештки двоповерхового дерев'яного будинку з мезоніном, що його побудував купець Андрій Барінов у селі Суурітулола на острові Тулолансаарі. Після смерті Андрія Барінова в цьому будинку зупинявся разом із своєю родиною відомий художник і мислитель Микола Реріх. Нині ініціативна група краєзнавців вирішує питання щодо встановлення меморіальної дошки та реконструкції знищеного часом будинку. Місце, де знаходився будинок, отримало назву “Поляна Реріха”.

Після революції 1917 року все майно каменярської майстерні було націоналізовано. Подальша доля нащадків Андрія Барінова автору невідома. Втім, в адресному покажчику на 1917 рік зазначена родичка Андрія Барінова – Марина Миколаївна Барінова (1878-1956), професор Петербурзької (Ленінградської) консерваторії по класу фортепіано, учениця відомого композитора Миколи Римського-Корсакова. Вона мешкала у будинку №56 по 17-й лінії.

Джерела та література

1. Кобак А.В., Пирюта Ю.М. Исторические кладбища Санкт-Петербурга. – М.: Центрполиграф. 2009. – 797 с.

2. Сергей Евгеньев. Рерих, Выборг, Тулон ... Интернет-газета 2Вести онлайн» 15.08.2014 <http://www.vesty.spb.ru/apps/novosti/2014/08/15/rerih-vyborg-tulon/>
3. Борисов И.В. Тулолансаари Музейні публікації Регионального музея Северного Приладожья <http://museum-sortavala.ru/public/66-tulola>

Оксана Сальнікова

Доля родини Павловських: продовження дослідження родоводу

Працюючи над дослідженням родоводу Павловського, нам вдалося зібрати відомості, які потім були складені в одне ціле.

Іван Францович був сином, братом, батьком, чоловіком, дідом. На жаль, відомості про те, яким Павловський був сином, відсутні. Відомо, що рід Павловських походив з Польщі, а саме з Познані. В родині Франца-Ксаверія Павловського (батька Івана Францовича) було четверо дітей: син та три доньки: Іван (нар. 22 січня 1851 р.), Віра (нар. 1861 р.), Ганна (нар. 1865 р) та Ольга (нар. між 1851 й 1861 р.). Відомості про вік Віри та Ольги подаються в «Свидетельстве второй гильдии» [7]. Цей документ був виданий батьку І.Павловського в 1881р і засвідчував присвоєння звання купця другої гільдії Францу-Ксаверію Павловському. В ньому зазначається: «Список семейства: Франц-Ксаверий Осипович Павловский – 66, его жена Александра Ивановна – 56, их дочери: Вера – 20, Анна - 16» [7, 2]. З цього видно, що на 1881 рік з батьками в Миргородському повіті проживало двоє дітей, молодші доньки – Віра та Ганна. До речі, відомості про долю Ганни відсутні. А от про долю Віри та Ольги є документи, що змальовують, хоча б частково, життя сестер. І Віра, і Ольга поєднали свої долі з військовими.

Віра Францівна була заміжня за Василем Павловичем Катрановим (1861 - 1912), учнем Івана Францовича Павловського в Петровському Полтавському кадетському корпусі. Батько Василя Павловича Павло Іванович Катранов (1817-1874) деякий час був настоятелем Стрітенської церкви у Полтаві, а потім служив на посаді законовчителя в Петровському Полтавському кадетському корпусі та настоятелем корпусного Сампсоніївського храму. На 1903 р. В.П.Катранов – підполковник, командир 6-ї батареї артилерійської бригади, служив у Севастополі. На цей час у Василя Павловича та Віри Францівни Катранових була єдина донька (нар. 22 грудня 1892 р., похрещена в церкві 50-го піхотного Білостоцького полку). Свою племінницю Ольгу Іван Францович допоміг влаштувати до Смольного інституту, який вона успішно закінчила в 1910р. Можна припустити, що Павловським допомогло подружжя Ветвеницьких-Гайворонських, про яких згадує в своєму щоденнику О.Несвіцький: «Городская управа учредила новую должность - инструктора по внешкольному и дошкольному образованию, и на эту должность приглашен поселившийся в Полтаве мой кузен и большой приятель еще со времен

студенческих Петр Иванович Ветвеницкий, о котором я не раз уже упоминал в своих воспоминаниях. Это образованный, культурный человек, очень знающий и очень симпатичный. Женат он на подруге моей сестры Ольги Александровны, Наталье Александровне Гайворонской, окончившей Полтавскую женскую гимназию, где воспитывалась и сестра. Познакомился он с нею у нас в Кременчуге в 1878 году, когда привез меня раненого из Петербурга домой. Она потом поступила в Петербург на высшие курсы и играла выдающуюся деловую роль на Бестужевских курсах.». [6, 27]. Підприємлива Віра Францівна (не дарма донька купця) добилась ще і «200 рублей, пожалованных от Монарших щедрот жене подполковника Вере Катрановой для уплаты за учение и содержание дочери ея Ольги в Императорском Воспитательном обществе» [1, 1]

Інша сестра І.Павловського Ольга вийшла заміж за Річарда Густавовича Руппенейта. Його батьком був «потомственный почетный гражданин», доктор медицины Густав Якович Руппенейт. Як зазначається в «Памятной книжке Полтавской губернии за 1865 р.»: «врач имений некоторых помещиков Миргородского уезда Полтавской губернии» [2, 95]. Річард Густавович Руппенейт народився 21 січня 1854 р. в Полтавській губернії. Виховання отримав в Полтавській класичній гімназії та в Чугуївському піхотному юнкерському училищі (закінчив 1876 р.), був учасником російсько-турецької війни 1877-1878 рр., російсько-японської війни 1905-1906 рр. Зробив блискучу військову кар'єру, був нагороджений за заслуги перед Батьківщиною орденами: Св. Анни 3 ст. і 2 ст. з мечами; Анни 3 ст.; Станіслава 3 ст. з мечами і бантом і 2 ст.; Володимира 4 ст. з мечами і бантом, медалями: в пам'ять війни 1877-1878 рр. та в пам'ять царювання Олександра III, а також – в пам'ять 200-ліття Полтавської битви та іншими [1.С.2].

У шлюбі з Ольгою Павловською у Річарда Руппенейта народилися діти: сини Володимир (нар. 17 липня 1880 р.), Микола (нар. 8 грудня 1884 р.) та донька Олена (нар. 7 серпня 1892 р.). Про доньку відомості відсутні. Відома трагічна доля синів Ольги Францівни. Старший син Володимир народився в Кременчуці. Як і батько, отримав військову освіту – закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, Михайлівське артилерійське училище та Михайлівську артилерійську академію. Брав участь, як і батько, в російсько-японській війні. Одружений був двічі. Від першого шлюбу, з донькою підполковника Вікторією Костянтинівною Воронковою, мав сина Костянтина. Останній в свою чергу зробив блискучу наукову кар'єру. Помер у Москві в 2002 р. [1, 3]. На жаль, небіж І. Павловського Володимир Річардович мав трагічну долю. Після жовтневого перевороту 1917 р. Володимир лишився на військовій службі в новій владі. До 1929 р. служив в Артилерійському управлінні РСЧА. Матеріали про подальшу долю знаходимо в справі про розстріл Володимира. Далі мово оригіналу:

«Руппенейт Владимир Ричардович. Год рождения: 17 июля 1880 г. Национальность: русский. Уроженец: г.Полтава
Место проживания: г. Москва, Колпачный пер., д.4, кв.2

Образование: высшее. Партийность: беспартийный. Род занятий: помощник председателя Арткома Арт.управления РККА. Арестован: 15 ноября 1929 года. Осужден: Коллегией ОГПУ (16 октября 1930 года). По обвинению в: вредительской контрреволюционной деятельности. Приговор приведен в исполнение: 20 октября 1930 года. Реабилитирован: 27 декабря 1957 года, определением Военной коллегии Верховного суда СССР Место захоронения: Ваганьковское кладбище» [3].

Другий син Ольги Францівни та Річарда Густавовича, Микола, також, як і його брат, закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, згодом – Михайлівське артилерійське училище, пізніше – Михайлівську артилерійську академію. Зробив вдалу військову кар'єру. На жаль, сталінська репресивна машина на оминула Миколу Річардовича, його було розстріляло 3 травня 1938 р. в Ростовській області [4].

Сам же Іван Францович мав п'ятьох доньок від шлюбу з Ольгою Олександрівною (в дівочтві Несвіцька). Ольга Олександрівна рідна сестра відомого полтавського лікаря Олександра Олександровича Несвіцького.

Батько Ольги та Олександра Олександр П. Несвіцький (Петрович або Павлович, в різних джерелах по-різному, а можливо навіть Костянтинович, на жаль ім'я вказується доволі часто без по-батькові. Останнє припущення ґрунтується на щоденнику О.Несвіцького-молодшого, а саме на спогадах про Ветвеницького: «...мой кузен и большой приятель еще со времен студенческих Петр Иванович Ветвеницкий...» Мати Петра Івановича Катерина Костянтинівна в дівочтві Несвіцька, донька петербурзького священика Костянтина Петровича Несвіцького. Можна припустити, що у цього священика був син Олександр, в майбутньому батько нашого полтавського лікаря. Інакше Ветвеницький та Несвіцький не могли бути кузенами, тобто двоюрідними братами) був міським архітектором у м. Кременчуці. Олександр Несвіцький-старший закінчив у 1851 році Петербурзьку Академію мистецтв та отримав звання вільного художника. Під його керівництвом було збудовано Успенську церкву на Крюківському цвинтарі (1863-1857), діюча і на сьогоднішній день, та Олександрівське реальне училище в м. Кременчуці (1878р. автор проекту І.Брусницький), нині в ньому розміщується авіаційний коледж.

До зрілого віку дожили тільки чотири доньки Павловських: Олександра (нар.26 січня 1886р.), Віра (нар. 4 травня 1888р.), Антоніна (нар. 13 лютого 1890 р.) та Любов (нар. 4 лютого 1894 р.). Надія (нар. 14 лютого 1892 р.) померла в дитинстві.

Зі спогадів П.Ф.Влошина-Петриченка, випускника кадетського корпусу, дізнаємося цікаві відомості про Павловського і його доньок. Далі мовою оригіналу. «Иван Францевич Павловский, историк, автор исторических исследований, гласный думы, мужчина большого роста, говорит басом, имеет собственный домик в Кабещанах – предместье Полтавы, Женат, имеет четырех детей, все девочки и все хорошенькие. Криклив, но добр до неприличия. Распустил кадет до предела. Прозвища: Солон, биндюжник, Кабещанец.» Далі в своїх спогадах П.Ф.Волошин-Петриченко про доньок Павловського пише

наступне: «... с целым выводком девиц является Иван Францевич Павловский. Его дочери на балах успеха не имеют: еще бы: Дочери Солона, Кабещанца, героя баллады с «бумагой»! А жаль! Потому что дочери его настоящие красоти, одна лучше другой, а две старшие, которым в мое время было 16 и 17 лет, в последствии были всеми признанные полтавские красавицы.» Згодом молодші доньки Павловського, Антоніна і Любов, поєднали свої долі з випускниками кадетського корпусу.

Антоніна Іванівна одружилася з Володимиром Федоровичем Коваржиком, чехом за походженням. Батько Володимира, Федір Осипович Коваржик, викладав курс математики в кадетському корпусі. Володимир Федорович народився в Полтавській губернії в 1887 р. Був військовим. У Антоніни Іванівни та Володимира Федоровича Коваржиків був син Ігор. Більше відомостей про долю подружжя Коваржиків та їх нащадків поки що знайти не вдалося [1, 4].

Любов Іванівна була заміжня за Андрієм Міронцем. Відомості про цю родину мізерні. В Андрія і Любові народилися донька Ольга і син Ігор, котрі вже померли [1, 4]. Відомо, що Ольга Андріївна (1922 року народження) продовжила справу свого діда, ставши вчителем. Довгий час учителювала в школі № 1, деякий час була завучем цієї школи, звідси пішла і на заслужений відпочинок.

Олександра Іванівна Павловська була у шлюбі з Леонідом Степановичем Пономаренком. У цій родині народилися четверо синів. Микола та Володимир померли в дитинстві. Леонід Леонідович (нар. 1920 р.) ще десятикласником завоював звання чемпіона з шахів Полтавської області. З початком Другої світової війни був призваний на фронт з другого курсу фізико-математичного факультету Київського університету, загинув у перші дні війни – в червні 1941 року. Останнім у родині Пономаренків 14 червня 1922 р. народився син Володимир, названий на честь померлого брата. Володимир Леонідович після закінчення середньої школи в 1940 р. був призваний до лав Червоної Армії. Учасник та інвалід Великої Вітчизняної війни, кавалер багатьох орденів, також нагороджений медалями. Закінчив Ленінградське воєнно-інженерне училище і Воєнно-політичну академію ім. В.І. Леніна. Полковник у відставці. Кандидат економічних наук. Володимир Леонідович Пономаренко одружений з Людмилою Олексіївною Шестухіною (нар. 1926 р.). Від цього шлюбу народився Юрій Володимирович Пономаренко, котрий в свою чергу має сина Володимира та доньку Тетяну. Тетяна підтримує родинні традиції, і як її прапрадід І.Ф.Павловський, також вчителює. У Тетяни є донька Катерина – прапраправнучка І.Павловського. Нащадки Олександри Іванівни та Леоніда Степановича Пономаренків проживають в С.-Петербурзі [1, 5].

Цікава доля подружжя Пономаренків – Олександри Іванівни та Леоніда Степановича. Олександра Іванівна після закінчення гімназії навчалась на фельдшерсько-акушерських курсах, які успішно закінчила. Згодом довгий час працювала фельдшером і акушеркою в селах Вязивок та Тарандинці, а з часом у Лубнах. Там же побралася з Леонідом Степановичем Пономаренком, до речі,

їх вінчання відбулося в один день із весіллям її сестри Антоніни Іванівни з Володимиром Федоровичем Коваржиком. З послужного списку Леоніда Степановича дізнаємося наступне. Син священика Полтавської єпархії, народився 30 травня 1871 р. Після закінчення Полтавської духовної семінарії в 1892 р. призначений учителем до Кременчуцького міського навчального народного училища, а з 31 січня 1894 р. – наглядцем Переяславського духовного училища, де з 1895 р. завідував учнівською бібліотекою. З 1 вересня 1896 р. призначений на посаду вчителя співів Борисоглібської церковно-приходської школи м. Переяслава. Потім призначений учителем підготовчих класів при Сімферопольському духовному училищі. Згодом його плани змінилися. Леонід Степанович звільнився з училища та вступив до Демидівського ліцею, який закінчив зі ступенем кандидата юридичних наук. 11 вересня 1904 року отримав призначення молодшого кандидата на судові посади при Полтавському окружному суді. Вся подальша його служба проходила на юридичній ниві. В послужному списку Л.С.Пономаренка є детальний запис про дату вступу в шлюб та про його дружину: «Женат на дочки действительного статского советника Александре Ивановне Павловской, род. 26 января 1886 г. Вступление в брак 11 июля 1910 г.» Останній чин, що згадується у справі – надвірний радник, який він отримав 30 квітня 1914 р. В радянський час Леонід Степанович працював юрисконсультантом, потім на різних секретарських посадах в м. Лубни [1, 4]. Про службу Л.Пономаренка згадує у своєму щоденнику О.Несвіцький: «Наш родственник Леонид Степанович Пономаренко поехал на службу помощником сельского писаря в с. Поставки Золотоношского уезда за вознаграждение 3 ½ пуда пшеницы. По окончании Полтавской семинарии, он окончил Ярославский лицей, был при Полтавском окружном суде, был судьей в г. Зенькове, а затем членом Костромского окружного суда. Бывший председатель Лубенского окружного суда служит сельским писарем в одном селении Лубенского уезда. Служит ради только пропитания...». Цей запис датовано 21 серпня-3 вересня 1921 року [6, 212]. Помер Л.Пономаренко 27 листопада 1949 р. Його дружина Олександра Іванівна померла 26 травня 1962 р. в Лубнах. Стосовно Олександри Іванівни Павловської-Пономаренко також є маленька цікава інформація. В «Полтавской памятной книге на 1908 год» зазначається, що Олександра Іванівна – викладачка російської мови в Маріїнській гімназії м. Полтави. Напевно, Олександра спочатку спробувала себе на педагогічній ниві, а потім уже продовжила традиції свого дядька О.Несвіцького, ставши медиком.

Ще одна донька І.Павловського, Віра Іванівна, вийшла заміж за Івана Митрофановича Фролова та залишилася жити в Полтаві. Подружжя Фролових мало двох синів, Дмитра та Анатолія, і доньку Галину. Саме в сім'ї Фролових доживав віку Іван Францович Павловський. Віра з родиною оселилася в батьківській оселі на вул. Пушкінській, 48 [5, 232-235]. Зі спогадів Анатолія Фролова (1914 року народження) дізнаємося, що в родині Павловських було четверо дітей та десятеро внуків. Троє з цих онуків померли в дитинстві, а інші семеро вже в дорослому віці в різний час. Відомо, що Анатолій Фролов

працював інженером-будівельником, керував однією з проектних організацій Полтави, був учасником Великої Вітчизняної війни.

Останні роки життя І.Павловського не були насичені такими бурхливими подіями, як попередні, сповнені глибоких переживань. Адже він залишився «без улюбленого дітища» (архівна комісія припинила свою діяльність 1919 р.), продовжує писати, та праці його вже не публікуються. Вчений усамітнюється і звужує своє коло спілкування. Помер Іван Францович 27 травня 1922 року. Його дружина Ольга Олександрівна пережила свого чоловіка. В 1928 році вона продала свою частину будинку на вул. Пушкінській Койфман Броні Мусіївні. Подальша її доля поки що невідома.

Джерела та література

1. Анисимова И.А. О некоторых родственных связях И. Ф. Павловского – <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-a/anisimova-irina?id=8161>
2. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. - Полтава, 1865
3. <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=13137>
4. Ростовская область. Список лиц, подлежащий суду Военной Коллегии Верховного суда Союза ССР от 3 мая 1938 года (Архив Президента РФ, оп.24, дело 416, лист 284) – <http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/vospitanniki-ppkk-akademiki/okonchili-mikhajlovskuyu-artillerijskuyu-akademiyu?id=6977>; <http://stalin.memo.ru/spiski/pg08289.htm>
5. Пустовіт Т.П. З родинного фотоальбому Павловських // Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської Вченої Архівної комісії – Полтава, 1993 – С.232-235.
6. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції в період смуту 1917-1922 рр.: Щоденник – Полтава, 1995.
7. Свидетельство второй гильдии – ЦГИАУССР. – Ф.237. Спр.99. арк. 1(зворот)

Віта Гармаш, Світлана Яременко

Експонати музейної колекції І.Ф. Павловського у фондах ДКЗ «Поле Полтавської битви»

Тема дослідження експонатів першого музею історії Полтавської битви у колекції сучасного музею неодноразово привертала увагу дослідників. Однак ґрунтовного її до сьогоднішнього часу досліджено не було. Це пов'язано з браком джерел, які б могли пролити світло на цю проблему. Хоча вона є доволі актуальною. Збираючи експонати для першого музею Іван Францевич Павловський звертався до різних організацій, установ, осіб, які власне і допомогли йому створити експозицію. Згідно з Каталогом, укладеним ученим 1910 року, перша колекція налічувала 339 одиниць збереження [7]. Серед них були досить цінні та унікальні речі. Звичайно, що не всі з них змогли пережити

буремні роки революцій і війн. Тому, коли в 1950 році музей відновив свою діяльність, лише невелика частина предметів з першого музею змогла повернутися.

До основних джерел, які були використані в ході порівняння експонатів із колекції першого музею і сучасного, належать:

1. «Каталог музею полтавской битвы на Шведской могиле» 1910 р., складений І.Ф. Павловським (далі - Каталог);
2. Книга «Битва под Полтавой» І.Ф.Павловського, 1909 р., СПб.
3. Стаття Павловского І.Ф.«Об иллюстрациях Полтавской битвы», надрукована в журналі «Киевская старина», в 1901 р. – Т.75. - №12. - Отд. 2. - С.162-166.
4. Фотокартки експозиції першого музею Полтавської битви;
5. Фотокартки тематичної експозиції «Полтавська баталія» 1939-1941 рр. Полтавського краєзнавчого музею;
6. Фондово-облікова документація ДКЗ «Поле Полтавської битви»;
7. Архівні і фондові документи Полтавського краєзнавчого музею.

Звичайно, що неможливо досліджувати дану тему без допомоги і співпраці з колегами з Полтавського краєзнавчого музею ім. В.Кричевського, адже після закриття першого музею І.Ф. Павловський передав рештки своєї колекції до Центрального пролетарського музею Полтавщини.

Нажаль, серед фондової документації не збереглися акти про передачу експонатів І.Ф.Павловським. Тому неможливо чітко встановити, які саме предмети були передані до установи. Також неможливо чітко встановити і ті предмети, які були втрачені в роки нацистської окупації [3, с.74]. Важко визначити приналежність предметів і в зв'язку з тим, що частина речей, які були евакуйовані в роки нацистської окупації міста, не повернулася.

На основі використаних джерел ми спробували узагальнити та систематизувати інформацію, яка стосується цього питання. В ході дослідження, незважаючи на невелику кількість документів, нам все ж таки вдалося віднайти нові, ще невідомі факти.

11 вересня 1945 року було затверджене Положення про заповідник-музей, де в якості основного джерела побудови музею планувалося використовувати експонати, фонди, літературу та інші матеріали Полтавського історико-краєзнавчого музею [11]. Був складений попередній список експонатів, які підлягали передачі в новостворений музей.

Згідно з актом, у 1950 році до музею історії Полтавської битви було передано 72 експонати. Серед цих речей є і ті, які належали до музейної колекції І.Ф. Павловського. Зокрема, бронзовий бюст Петра I, копія з роботи XVIII ст. Етьєна-Мориса Фальконе та його учениці Марі-Анн Колло. Відлитий на заводі К.Ф. Вергеля під керівництвом Амандуса Адамсона на поч. XX ст. Саме Колло виготовила модель голови Петра I в античних обладунках, із лавровим вінком на голові для пам'ятника роботи Фальконе, встановленого у 1782 р. у Санкт-Петербурзі і відомого сьогодні як «Медный всадник».

Цей предмет зустрічається і в описі Каталогу 1910 року під номером 323 - «Бюст Петра В.»[7,31]. Його ж можна побачити і на фото експозиції першого музею. Зараз він експонується у 7 залі музею історії Полтавської битви.

Три меморіальні дошки з перерахуванням полків, які брали участь у Полтавській битві. На щиті – горельєфне зображення обладунків воїнів, а в центрі щита – овальна мармурова дошка з перерахуванням полків. Згадані в Каталозі під № 218 «Наименование частей в 1709г. участвовавших в полтавском бою и частей прибывших в 1909 году на торжество из участвовавших в полтавском сражении»[7, с.22], є вони і на фото експозиції Полтавського краєзнавчого музею 30-х років і зараз представлені в колекції музею історії Полтавської битви.

Гравюра на міді із зображенням Полтавської битви та дошка з пояснювальним текстом. Гравер Г.П.Балабін, 1778 р. Цей предмет зазначений у Каталозі 1910 року під номером 107 – «Полтавское сражение. Картина гравированная на меди, художника Академии художеств Патрыкия Балабина (оригинал). Картина была заказана художнику полтавским обывателем П.Я. Руденко (его портрет см. №105) для памятника, сооруженного им в Полтаве в память полтавского сражения. Картина представляет копию современной картины, но художник поместил на верху коленопреклонного Св. Сампсония Странноприимца, молящегося о победах. Картина эта до устройства музея хранилась в Воскресенском храме в Полтаве, куда она была перенесена после уничтожения этого памятника».[7,с.13]Також вона детально описана Іваном Франзовичем у його книзі «Битва под Полтавой», де міститься і зображення цієї гравюри,[6, 164-165] та у статті «Об иллюстрациях Полтавской битвы» [8, 164] . Хоча в «Акті про злочини німецько-фашиських загарбників у м. Полтаві 18 вересня 1941 р. - 23 вересня 1943 р.» зазначено, що в часи окупації «в огне погибли...медная гравюра полтавского боя...» [3, с.74]. Зараз цей предмет експонується у 9 залі музею історії Полтавської битви.

Гіпсова копія воскової маски з обличчя Петра I, роботи Карло Бартоломео Растреллі. Оригінал маски був створений в 1719 р. Внесена до Каталогу під номером 220 «маска Петра Великого, снятая при жизни Императора. От Императорского Эрмитажа»[7, с.23]Зараз експонується у 9 залі музею історії Полтавської битви.

Гіпсова маска «Карл XII», автор і дата створення – невідомі. Зазначена у Каталозі під номером 221 з поясненням, що це «дар переяславського предводителя дворянства светлейшего князя Александра К. Горчакова» [7, 23]. Передана Полтавським краєзнавчим музеєм.

Копія відтиску кисті правої руки Петра I 1707 р. Оригінал знаходиться в м. Липецьку. А.М. Петриченко в «Книге о литье» вказує на те, що під час відвідин чавунно-ливарного заводу в м. Липецьку в 1707 р. Петро I випадково сперся на приготувану для роботи формувальну суміш і зробив на ній відбиток своєї руки. Працівники залили форму рідким металом і отримали литу копію кисті Петра I[9, 110]. Її копія містилася в Каталозі під номером 223 «Рука Петра

Великого (слепок)»[7, 23]. Нині вона представлена в 4-й залі музею історії Полтавської битви.

Мортирка-салютівка, датується початком XVIII ст. В Каталозі міститься під номером 237 «Мортирка-салютівка... Найдено около Полтавы в 1909 г.» [7, 24]. Зараз експонується в першій залі музею.

А також, з великою ймовірністю, до експонатів першого музею можна віднести гармату-фальконет, яка значиться у Каталозі під номером 226 «Фальконет. Принесен в дар шт.-ротмистром М.О. Бакулиным».[7, 23]. Хоча в акті надходження вона міститься серед гармат періоду Полтавської битви, але у фондовій документації музею вона записана як гармата-коронада. І тут постає ще одне питання, яке потребує детального вивчення. Адже записана вона як гармата періоду Полтавської битви, але ж коронадами почали користуватися значно пізніше. Зараз знаходиться у 8-й залі музею.

Шведський прапор, захоплений московськими військами в бою під Полтавою. Він зазначений у Каталозі під номером 232 «Два шведських знамени, взятое в полтавском сражении. Из артиллерийского музея в Петербурге»[7, 23] і переданий до колекції сучасного музею у 1950 році.

Не менш цікава скульптура – «Петро I – засновник Санкт-Петербурга», XIX ст., автор – Опекушин О.М, яка передана до нашого музею з Полтавського краєзнавчого музею, але пізніше, у 1964 році. Привертає до себе увагу тим, що у Каталозі під номером 24 зазначено експонат: «Петр-основатель Петербурга»[7, 6]. Нажаль, автор не був зазначений, але той факт, що ця робота зберігалася в Полтавському краєзнавчому музеї, дає можливість говорити про те, що це саме та скульптура, яка внесена до каталогу І.Ф. Павловським. Хоча це питання теж потребує більш детального дослідження.

Усі ці предмети були передані з Полтавського краєзнавчого музею. Але окремі речі, які знаходилися у колекції І.Ф. Павловського, надходили до колекції сучасного музею від інших музейних установ та громадян.

Так, з Київського Державного музею Російського мистецтва було отримано картину «Апофеоз Петра I» II пол. XVIII ст, можливо, написану іконописцями села Борисівка Курської губернії. В Каталозі записана під номером 106: «Петр В. в полтавском сражении. (Оригинал). Петр В. изображен на коне, побеждающим льва. Большая картина, украшавшая так. назыв. «Екатерининский зал» в покоях настоятеля Полтавского Крестовоздвиженского монастыря...»[7, 13]. Іван Францович описує цю картину і в своїй статті «Об иллюстрациях Полтавской битвы»[8, 165]. Її ж можна побачити і на одній з фотографій 1909 р., і в книзі І.Ф. Павловського «Полтавська битва»[6, 178]. Наразі вона представлена у 9-й залі музею історії Полтавської битви.

У 1986 році згідно з актом прийому у мешканця м. Москва Юдіна була придбана скульптура невідомого автора XVIII ст. «Карл XII поранений в ногу». В Каталозі вона міститься під номером 335 «Карлу XII перевязывают рану. Бронзовое изображение. Дар московского губернского предводителя дворянства Александра Дмитриевича Самарина в память участия депутации

московського дворянства в торжествах в городе Полтава, по случаю 200-летия полтавской битвы»[7, 32]. Зараз експонується у 6-й залі музею.

Кольорові гравюри «Вигляд Круглої площі в Полтаві 1808 р.» (1809 р.) Автор – академік Академії мистецтв Чеський К.В. за малюнком професора Академії мистецтв Алексєєва Ф.Я.У Каталозі міститься під номерами 62 «Вид Александровской площади в Полтаве. Гравировал Козьма Чесский (1809 г.). Из Академии Художеств» та 68 «Вид Александровской площади в Полтаве (относится к первой половине XIX века). Из Академии Художеств»[7, 7-8]. В 1808 році в Полтаву із Петербурга приїхав професор Академії мистецтв Алексєєв Ф.Я., який зробив малюнки Круглої (Олександрівської) площі – північної та південної сторін. На цей час не був закінчений жоден з об'єктів, але він, розглядаючи будівництво і користуючись проектами, зобразив площу такою, якою вона мала виглядати у майбутньому. З цього малюнка в 1808-1809 рр. академік Академії мистецтв Чеський К.В. створив 2 гравюри. Вони визнані кращими з його 22 робіт. Їх можна побачити на фотокартках експозиції першого музею. Зараз представлені в 9-й залі музею.

Не можемо не згадати про ще один цікавий предмет, який зберігається у колекції ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Це пам'ятна дошка, на якій вигравіруваний текст: «Знамя подарено Петром I его троюрідному дяде канцлеру графу Головину». Такий же експонат згадує Іван Францович у своєму каталозі під номером 180: «На приложенном пергаменте можно было видеть до 1900 года надпись: «Сие знамя подарено императором Петром Великим государственному канцлеру Гавриилу Ивановичу Головкину в 1709 году после Полтавской битвы». Друге таке ж знамя, вишите на голубом фоні, отдано на хранение Гр. Ю. Головкиным-Хвоцинским в 1909 году в Полтавский Археологический музей»[7,19]. В обліковій документації сучасного музею Полтавської битви зазначено, що ця дошка була знайдена під час земляних робіт у селищі Терни Білопільського району Сумської області неподалік від середньої школи.

Окремо можна виділити колекцію зброї з першого музею, яка представлена у сучасному музеї історії Полтавської битви. Але ідентифікувати її досить складно. Власне, формування колекції зброї періоду Полтавської битви у краєзнавчому музеї і починається з колекції музею Полтавської битви. Раніше експонати цього періоду потрапляли до музею випадково від шанувальників закладу. Однак складність полягає ще й в тому, що атрибуція зброї у краєзнавчому музеї була проведена лише у 1939 році В.А. Масєвським. Він зробив тематичний розподіл експонатів колекції, включивши до теми «Полтавський бій» 23 одиниці холодної і вогнепальної зброї[12]. Однак були випадки, коли таку зброю могли передавати у якості обміну іншим музеям. Так, у 1940 р. велися переговори про передачу до Державного Історичного музею (м. Москва) 2 пістолей і рушниці шведської, на останній якраз були знайдені облікові помітки Артилерійського музею[1]. Тож цілком можливо, що вона належала до колекції першого музею історії Полтавської битви. Адже в

Каталозі музею під № 244, 245 значаться шведські пістолети та рушниці, передані з Артилерійського музею Санкт-Петербурга [7, 24].

У роки Другої світової війни зброя з колекції першого музею теж частково була втрачена. Частина експонатів «Петровської виставки» з краєзнавчого музею була вивезена в евакуацію до м. Уфи. Серед них знаходилися 15 пістолів, 6 рушниць, шпага і шабля. Ті, що залишилися, були або викрадені нацистами, або знищені під час пожежі у музеї 1943 року. У листі директора музею Шевченка від 26 вересня 1947 року до Управління музеїв і охорони пам'яток культури Комітету в справах культосвітньої роботи УРСР зазначається: 19 та 20 вересня 1943 року окремі групи есесівців займалися грабуванням експозиції і навантажили на машини багато експонатів, серед них «старовинна зброя часу Петра I» [4].

Під час роботи з архівними і фондовими документами краєзнавчого музею нам вдалося віднайти листи старшого наукового співробітника Артилерійського історичного музею Є.Мишковського до директора відновленого музею історії Полтавської битви А.Н. Заїки, з яких можна зробити висновок, що приблизно восени 1953 року в музей історії Полтавської битви був запрошений представник Артилерійського музею науковий співробітник Є.Мишковський. Він допомагав атрибутувати зброю, яка експонувалася в музеї. Він склав список зброї, яка представлена в експозиції музею, її опис і характеристику. Цей список датується 26-29 жовтня 1953 року [2]. У листі від 24 листопада 1953 року Є.Мишковський повідомляє, що під час огляду експонатів ним були знайдені старі інвентарні номери артилерійського музею. Повернувшись до Ленінграда, Є.Мишковський за старими інвентарними описами з'ясував, коли згадувана зброя була передана Полтавському музею. На основі припису Головного Артилерійського управління № 22492 від 13 травня 1909 року 26 травня 1909 року до музею Полтавської битви з Артилерійського історичного музею були передані 30 шведських пістолетів, усі вони мали наклеєні паперові номери г.П. 602. Також 4 шведські рушниці (2 рушниці під № 859 і дві - № 860) [10].

Під час звірення сучасної колекції вогнепальної зброї нами було виявлено 7 пістолів із номерами артилерійського музею 602 та одна фузея з номером 859. Ще на одній рушниці збереглося позначення артилерійського музею, але можна ідентифікувати лише цифри 85... (ймовірно, остання - 9).

Тож ми можемо констатувати, що нині в колекції ДІКЗ «Поле Полтавської битви» представлена як зброя, так і інші предмети з музею Полтавської битви на Шведській Могилі, що потребують подальшого дослідження.

Джерела та література

1. Акт видачі № 53 від 31 жовтня 1940 р. // РА ФПКМ. – Акти видачі експонатів з фондів Полтавського Державного історико-краєзнавчого музею за 1940 р. – Арк. 125.

2. Данные об определении оружия, находящегося в Государственном музее истории Полтавской битвы// НА ПКМ. – Письмо старшего научного сотрудника Артиллерийского исторического музея Е. Мышковского.
3. З акту про злочини німецько-фашистських загарбників у м. Полтаві 18 вересня 1941 р. – 23 вересня 1943 р.// Полтавській області – 75 років: збірник документів та матеріалів/ редкол.: Білоус Г.П., Гінзбург О.П., Гудим В.В. та ін., упоряд.: Васильєва Ю.О., Дудяк І.В., Коротенко В.В. та ін. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 72-74.
4. Лист директора музею Шевченка № 325 від 26 вересня 1947 р. до Управління музеїв і охорони пам'ятників культури Комітету в справах к/о роботи УРСР// НА ПКМ – Спр. П.01-28. (Листування по науковій і експозиційній роботі відділу природи з установами, організаціями (1947 р.)). – Арк. 58.
5. Опис зброї, реєвакуйований з міста Уфи// Чорнові матеріали. – Арк. 4-18.
6. Павловський І.Ф. Битва под Полтавой/ И.Ф. Павловский. – СПб, 1909. – 244 с.
7. Павловский И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской Могиле/ И.Ф. Павловский. – Полтава: Электрич. Типо-литографія преємниковъ «И.А. Дохманъ», 1910. – 34 с.
8. Павловский И.Ф. Об иллюстрациях Полтавской битвы// «Киевская старина», 1901 р. – Т.75. - №12. - Отд. 2. - С.162-166.
9. Петриченко А.М. Книга о литье/ А.М. Петриченко. – Киев: Техника, 1972. – 280 с.
10. Письмо ст. научного сотрудника Артиллерийского исторического музея Е. Мышковского директору музея истории Полтавской битвы тов. Заика А.Н. от 24 .11. 1953 г.// НА ПКМ.
11. «Положення про історичний заповідник «Полтавської битви», прийняте 11 вересня 1945 року»// НА ПКМ – Спр. 11-334 – Арк. 6 (зворот).
12. Самійло В.Ф. Колекція зброї (коротка характеристика)// Чорнові матеріали про колекцію зброї, що зберігається у Фондах Полтавського краєзнавчого музею. – Арк. 33.

Артур Андрющенко

Стан пам'яток Полтавської битви у 20-30-ті роки ХХ ст.

Ця стаття присвячена короткому огляду стану пам'яток поля Полтавської битви в 20-30-х роках ХХ ст.

Нині на території поля є десять гранітних обелісків, якими ознаковано земляні фортифікаційні споруди – редуту. Редут (від фр. *redoute* – притулок, схованка)– це укріплення зімкнутого вигляду, з ровом (глибиною близько 2,5 м) та валом (висотою близько 3 м), яке застосовували для кругової оборони. Будувався редут у формі чотирикутника, хоча існували й 5-ти та 6-ти кутні редуту. Мав довжину кожної зі сторін 50 метрів, відстань між ними сягала 300 кроків (тобто 150 метрів – дальність пострілу вогнепальної зброї). В середині

редуту було підвищення для розміщення мушкетерів (близько 400 чоловік в одному редуті) та артилерійських знарядь (1-2 гармати). Прохід в редут, шириною близько 6 кроків (3 м), влаштовувався з тильної сторони, за яким робився насип для обстрілу ворога, якщо він зробить спробу пройти в середину укріплення. Відомі ці земляні укріплення з кінця 16 ст., але особливо широко почали застосовуватися в 17-19 ст. як опорні пункти військ. З розвитком зброярної справи вони втрачають своє значення і повністю перестають використовуватися на початку Першої світової війни через велику вразливість від вогню тогочасної артилерії[12, 23-25].

Під час Полтавської битви за наказом Петра I упродовж ночі з 25 на 26 червня попереду Яківчанського табору в проміжку 1,5х3 км між Малобудищанським та Яківчанським лісами було зведено земляні укріплення – редуту, яких усього було десять: шість лінійної системи (в 1,5-кілометровому проміжку) та чотири поперечної (в 3-кілометровому проміжку). З висоти пташиного польоту система царських редутів нагадувала розлогу літеру Т.

Квадратні за своєю формою, ці укріплення гострим кутом були спрямовані в бік армії супротивника. Таке розташування змушувало ворога або витратити сили на оволодіння ними, або прориватися і таким чином потрапляти під вогонь сусіднього редуту. Звичайно, в такому випадку ворожі сили, побудовані прямолінійно, змушені були розділитися. Таким чином, своїми редутами Петро I підготував оборонну лінію, цілком забезпечивши можливий момент відступу, і занадто утруднив атаку з боку шведської армії[2, 31-32].

У книзі В.Шперка «Інженерне забезпечення Полтавської битви», виданої до 230-річчя Полтавської битви, зазначено, що «редуты сыграли огромную роль в сражении. Полтавские редуты играли роль передовой полосы, с которой прежде всего должна была столкнуться неприятельская армия в случае внезапного нападения на русские войска и в то же время в случае наступления Петра она являлась для него, не мешая его маневру, опорным пунктом» [15, 16-20].

На жаль, з часом ці земляні фортифікаційні споруди поступово зникали.

У 1852 році у Полтаві перебував імператор Микола I. Оглянувши історичне поле, він побачив, що майже не залишилося слідів від колишніх фортифікаційних укріплень, і висловив побажання, щоб їх відновили. У 1853-1854 роках кадети Петровського Полтавського кадетського корпусу відновили укріплений табір Петра I, в у 1856 році – редут у натуральну величину.

Ще через півстоліття, з нагоди 200-річчя Полтавської битви, вирішено було ознакувати місця редутів обелісками. У газеті «Полтавський вісник» № 1962 від 6 червня 1909 р. міститься стаття під назвою «К 200-летию Полтавской битвы», де зазначено, що «на месте редутов, сооруженных русской армией перед Полтавской битвой, как известно, будут воздвигнуты особые монументы. Монументы эти, приготавливаемые из особой цементной массы, в настоящее время уже оформованы, отшлифованы и с будущего понедельника на них будут высекаться особые надписи»[7].

В №1965 від 10 червня 1909 року цієї ж газети є стаття «Новые памятники Полтавской битвы в Полтаве», в якій пункт 3 має назву «Обелиски на поле Полтавской битвы». Зазначено, що «на Поле Полтавской битвы, на месте редутов, построенных Петром I, будут поставлены на каменные основания шириной около 3-х аршинов, бетонные, облицованные искусственным мрамором столбы высотой в 4 аршина, с чугунным орлом и соответствующей надписью»[10].

У цей час було вирішено провести пошукову роботу щодо знаходження місця розташування колишніх редутів та встановлення на їх місцях обелісків. Здійснюють її кадети Петровського Полтавського кадетського корпусу під керівництвом полковника та інженера російської армії Григорія Лагоріо. На місцях, що були віднайдені, встановили бетонні обеліски, обрамлені штучною мармуровою крихтою (висотою 2,8 м), увінчані чавунним російським двоголовим орлом. На першому і другому обелісках (з 4-х головних) є такі написи: «Редут (первый, второй), который в ночь перед баталией зачат и не успели отделать. Взят неприятелем 27 июня 1709 года». На третьому і четвертому – «Редут (третий, четвертый), который в ночь перед баталией зачат и не успели отделать 27 июня 1709 года». На перших пяти обелісках по лінії 6-ти редутів є написи: «Редут (№), от правого крыла поперечной линии. Июня 27 1709-1909 г.». На місці шостого, лівофлангового редуту поставлено обеліск із написом: «Редут левого крыла поперечной линии, которая вместе с траншементом сделана. Июня 27 1709-1909 гг.» [3, 238-240].

За буремні роки після жовтневого перевороту та ряданської влади частина пам'ятників Полтавської баталії була зруйнована, інші зазнали значних пошкоджень.

Опрацювавши щоденник Олександра Несвіцького під назвою «Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922 років», можна констатувати, що з осені 1917 року на землях Полтавщини постійно здійснювалися розбійні напади, вбивства, пограбування, це стало масовим явищем, процвітав бандитизм та нищення культурних цінностей попереднього періоду[8, 15-22]. Можна зробити припущення, що саме в періодрозгулуна землях Полтавщини бандитських угруповань із бетонних обелісків редутів були знаті двоголові бронзові орли, але зняті не з усіх.

У 30-х роках ХХ ст. у пресі та наукових колах почали піднімати питання щодо стану пам'ятників, присвячених Полтавській битві. У 1937 р. автор однієї з публікацій у місцевій газеті «Більшовик Полтавщини» різко висловився на адресу міської влади, яка, на його думку, довела їх до незадовільного стану. Він писав: «Насамперед невідомо головне: хто безпосередньо мусить відповідати у Полтаві за стан пам'ятників? Це питання не розв'язане у міськраді і по цей час. Тут посилаються і на відділ народів, і на міський державний музей, і на відділ комунального господарства. Отже, чи не ясно, що вороги народу, які довгий час сиділи на керівних відповідальних посадах у міськраді і міськпарткомі, навмисне створили таку знеосібку в догляді за пам'ятниками, щоб тільки зруйнувати їх, пошкодити інтересам народу».

У тому ж таки 1937 р. Харківський облвиконком (Полтава тоді ще входила до Харківського округу) виділив на реставрацію братської могили, редутив та інших об'єктів на полі Полтавської битви 13 тис. крб. 29 вересня 1938 р. на засіданні бюро Полтавського обкому КП(б)У також розглядалося питання про стан збереження історичних пам'ятників та констатувалося, що в цьому напрямі проводиться «совершенно недостаточная работа». Далі вказувалося на «безобразное отношение к сохранению памятников со стороны Горсовета, Облнаробраза».

У травні 1939 р. Наркомфін УРСР на реставрацію пам'ятників на полі Полтавської битви асигнував ще 240 тис.крб., частину з яких напередодні 230-річчя Полтавської битви використали на ремонт могили та склепу всередині кургану, а також на встановлення обелісків на місцях колишніх редутив тощо[4, 14-15]. З нагоди 230-річчя баталії 8 липня 1939 року за наказом Ради Народних Комісарів УРСР бетонні обеліски на місці розташування редутив були замінені на нинішні гранітні (висота 4,6 м) без двоголових орлів на вершині.

Рухаючись з боку Полтави, обабіч автомобільної траси Полтава-Гадяч, можна побачити два відновлених редуту: ліворуч – редут 19 ст., відновлений у 1856 р. кадетами Петровського Полтавського кадетського корпусу (зазнав руйнувань під час Другої світової війни, але у 1953 році був поновлений); праворуч – редут, відновлений у червні 2009 року з нагоди 300-річчя Полтавської битви.

Отже:

- 1) редуту були створені за наказом Петра I в ніч з 25 на 26 червня 1709 р.;
- 2) після Полтавської баталії редуту з часом були зруйновані;
- 3) у 1856 р. кадети Петровського Полтавського кадетського корпусу відновили другий редут поперечної лінії; повторно поновлений у 1953 р.;
- 4) в 1909 р., до 200-річчя Полтавської баталії, на місцях їх розташувань встановили бетонні обеліски, висотою 2,8 м кожен, з двоголовим бронзовим орлом на вершині;
- 5) під час жовтневого перевороту та громадянської війни двоголові орли зникли з деяких редутив, а самі обеліски були значно пошкоджені;
- 6) у 1939 р., до 230-річчя Полтавської баталії, бетонні обеліски були замінені на гранітні, висотою 4,6 м кожен, без двоголових орлів на вершині;
- 7) у 2009 р., до 300-річчя Полтавської баталії, було відновлено 3-й редут поперечної лінії.

Мало хто знає, що у 20-х роки О.О. Нестулі «З історії пам'ятника «Слави» в Полтаві». У середині 1929 р. співробітники окружної інспектури народної освіти дали оцінку пам'ятнику «Слави», пропонуючи його знести, оскільки він «лякає відпочиваючі працюючі маси». Натомість вносилося пропозиція на місці пам'ятника «Слави» спорудити пам'ятник вождям революції [9, 32-33]. І лише довідка Харківського крайового інспектора охорони пам'яток культури С.А.Таранушенка промистецьку цінність пам'ятника врятувала його від демонтажу [9, 32-33].

У Полтаві, напроти Спаської церкви, знаходиться пам'ятник на місці відпочинку Петра І. Історія його розбудови теж доволі цікава. В газеті «Більшовик Полтавщини» № 94 від 24 квітня 1939 р. зазначено, що в 1817 р. на місці, де відпочивав Петро І після Полтавської битви, було збудовано цегляний обеліск, який у 1849 р. було замінено новим[6]. За радянського часу з нього зникали окремі елементи та деталі і на середину 1930-х років пам'ятник набув аварійного стану. У 1935-1936 рр. пам'ятник було демонтовано, а його елементи перевезено до паровозоремонтного заводу для майбутньої переплавки[14, 28]. Але переплавити їх так і не встигли. Наприкінці 1930-х років коригується ідеологічна доктрина СРСР, у зв'язку із зростанням світової загрози з боку нацистської Німеччини. Різко підсилюється патріотичне виховання мас, у тому числі і на прикладах героїчного минулого. Зрозуміло, що саме тому у 1939 р. у перебігу підготовки до 230-ї річниці Полтавської битви пам'ятник на місці відпочинку Петру І терміново відновлюють.

У газеті «Більшовик Полтавщини» від 29 червня 1939 р. зазначено, що «проводиться реставрація і встановлення цього чудового пам'ятника на старому місці. До 230-річчя Полтавського бою всі роботи будуть закінчені»[6]. У виданні цієї ж газети від 6 липня 1939 р. вже зазначено, що «навколо пам'ятника Петру І на клумбах встановлюються вазони з квітами»[5].

Тобто, опрацювавши періодичні видання 1939 р. можна визначити, наскільки кардинально була змінена ідеологія радянського режиму: від невизнання та руйнування символів «імперіалізму» до їх повної відбудови. На прикладі пам'ятника на місці відпочинку Петра І можна побачити, як швидко відбувалося таке відновлення: 24 квітня 1939 р. – про реставрацію пам'ятника в пресі не згадується, 29 червня 1939 р. – зазначається, що пам'ятник буде відновлено до пам'ятної дати, 6 липня 1939 р. – навколо відбудованого монумента вже висаджено квіти.

Джерела та література

1. Бандитизм на Полтавщині // Вісті-Известия. – 7 листопада 1920 р. - № 105. – С. 3-5.
2. Бойко Ф.І. Довідник про історичні місця Полтавської битви / Ф.І.Бойко. – Полтава: В-во Полтавського обкому КП(б)У «Більшовик Полтавщини», 1939. – 51 с.
3. Волосков В.Ф. 200 памятных мест Полтавы / В.Ф.Волосков. - Полтава: Дивосвіт, 2012. – 264 с. + 16 с. вкл.
4. Гужва Ю. До історії Шведської могили 1917-1941 рр. / Ю.Гужва // Край. – Полтава. - 2011. - № 90. – 22 с.
5. До 230-річчя Полтавської битви // Більшовик Полтавщини. - 6 липня 1939 р.
6. Історичні пам'ятники Полтавської битви / Газета «Більшовик Полтавщини». – 29 червня 1939 р.
7. К 200-летию Полтавской битвы // Полтавський вісник. – 6 червня 1909 р. - № 1962

8. Несвітський О.О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917-1922 рр.: Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.: іл.
9. Нестуля О.О. З історії пам'ятника «Слави» в Полтаві / О.О.Нестуля // Північна війна та її наслідки для України: [зб. наук. ст. / відп. ред.. Лобурець В.Є. та ін.]. – Полтава, 1992. – 46 с.
10. Новые памятники Полтавской битвы в Полтаве // Полтавський вісник. – 10 червня 1909 р. - № 1965
11. Пам'ятники Полтавського бою // Більшовик Полтавщини. – 24 квітня 1939 р. - № 94.
12. Путівник. Музейне містечко на «Шведській Могилі» - Полтава: ФОП Говоров С.В., 2010. - 44 с.
13. Трегубов В.О. Концепція формування національного заповідника «Поле Полтавської битви» / В.О.Трегубов. –Полтава, 2002-2007. – 150 с.
14. Трегубов В.О. Полтава: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали третьої Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортовські читання», грудень 2009 р. / За ред. В. Трегубова. – Полтава, 2009. – 244 с.:іл.
15. Шперк В. Инженерное обеспечение Полтавской битвы / В.Шперк. – М., 1939. – 30 с.

Людмила Ольховська

Олександр Волкенштейн. Особиста трагедія на тлі епохи

Полтава здавна є духовним центром, де народилося, жило, творило, померло безліч видатних людей, відомих тепер усьому світові. Слід зауважити, що жили вони не у безповітряному просторі, а у оточенні інших полтавців, можливо, менш відомих тепер, бо збігли роки, імена їхні не були такими гучними й тепер призабулися, але ж без них важко уявити картину минулого полтавського життя, без них ця картина неповна та бліда. На жаль, багато можливостей з реконструкції Полтави столітньої давнини вже втрачено, відійшли у вічність декілька поколінь, що пам'ятали і наше місто короленківської доби, і його мешканців, та мені особисто трішечки удалося схопити за хвіст той час, а також його свідків.

Одного чудового дня на садибі Володимира Короленка з'явилася правнука героя моєї оповіді Олександра Волкенштейна та Людмили Волкенштейн Наталя Крамова, що мешкала у Москві та мала намір написати книгу про своїх легендарних предків. Цим і обумовлювався її приїзд: зібрати по крихтах документальні свідчення сімейної і творчої долі Волкенштейнів у нашому місті. Між нами зав'язалося листування, у якому ми ділилися всім тим, що вдалося взнати, відродити, відновити з такої цікавої теми. Книжка з'явилася на світ пізніше, за авторством праправнучки Волкенштейнів Вікторії Крамової, після смерті її матері. І так вийшло, що з 80-х років минулого століття і я займаюся цією темою, а це, власне, тема полтавського оточення письменника-класика Володимира Галактіоновича Короленка.

Не погрішу проти істини, якщо стану стверджувати, що авторитет Короленка у Російській імперії сто років тому назад був такий, що всі видатні

особистості із різних сфер людської діяльності знали нашого письменника, а він, у свою чергу, знав їх : чи то зустрічався, чи то листувався, чи то дарував свої книжки. Серед знайомих, приятелів та відданих друзів письменника у Полтаві, де пройшли два останніх десятиліть його життя, було багато лікарів за фахом: Н.Черняховець, І Хоречко, А. Натанзон, І.Рабинович. На те є очевидні причини. По-перше, своє друге за часом полтавське помешкання по вулиці Мало-Садовій, 1 Володимир Галактіонович винаймав у приватного лікаря, спеціаліста із дитячих та жіночих хвороб Олександра Вікентійовича Будаговського. Припускаємо, що письменник, який вирізнявся надзвичайною гостинністю та доброзичливим характером й мав такий собі відкритий дім, міг знайомитися, бачитися, спілкуватися з колегами свого домовласника під час їхніх візитів на садибу. По-друге, у короленківській родині був справжній культ здоров'я: письменник вважав, що кожен член його родини повинен не просто бути здоровим, а ще й мати запас здоров'я (короленкіський вислів!), а тому всілякі профілактичні дії на кшталт регулярних оглядів і консультацій у лікарів, санаторного лікування, новітніх на той час електро- та водо-процедур були у великій пошані в письменницькій родині. Також достеменно відомо, що в молоді роки Володимир самотужки вивчив анатомію з основами медицини з тим, щоб надавати першу медичну допомогу безпорадним незахищеним місцевим жителям тих глухих кутків Російської імперії, куди закидала його доля. Одним словом, симпатії Короленка були на боці лікарів. Серед численних полтавських лікарів, безумовно, освічених та гідних людей, справжніх професіоналів своєї справи, виділяється постать Олександра Олександровича Волкенштейна . У долях Короленка та Волкенштейна багато паралелей. Вони майже ровесники, багато у чому їх біографії співпадають. А головне, вони за своїми характерами бійці.

Олександр Олександрович Волкенштейн народився в 1851 (за деякими джерелами – у 1852) році у Петербурзі, в родині аристократів. Його батько деякий час був вихователем цесаревича Олександра III. Всі чоловіки родини Волкенштейнів, здобувши освіту у Пажеському корпусі, ставали полководцями, придворними, тобто оплотом монархії. Олександр вибрав інший шлях – шлях різночинця, який розхитуватиме монархію. Свідомо відмовившись від усіх привілеїв, що їх надавало його аристократичне походження та прав на спадщину, юнак вступає до Київського університету, де з 1869 по 1876 роках вивчає медицину. Тогочасне студентство вважалось головною рушійною силою майбутньої революції. І у гуртожитках, і на квартирах діяли численні гуртки з вивчення забороненої політичної та економічної літератури. Згадаймо студентські роки Короленка у Москві та Петербурзі, так прекрасно описані ним в автобіографічній повісті «Історія мого сучасника», а зокрема те, що він завідував бібліотекою нелегальної літератури. Що ж тоді читала молодь? Твори М.Берві-Флеровського, Ф.Лассаля, М.Чернишевського, журнал «Отечественные записки» зі статтями молодого М.Михайловського, збірки «Вперед», які видавалися за кордоном П.Лавровим. Інколи Олександр їздить до Петербурга, зустрічається зі Степняком –Кравчинським (до речі, пізніше -

першим перекладачем короленківського «Сліпого музиканта» англійською мовою), який постачав для Києва нелегальну літературу.

За участь у розповсюдженні забороненої літератури і зв'язок із революційним народництвом Олександр Волкенштейн двічі притягався до поліційного дізнання, однак київська жандармерія не наважилася заарештувати представника відомої в країні аристократичної гілки.

У 1873 році на одній із репетицій любительської вистави, якими захоплювалися тогочасні студенти, Олександр знайомиться з 16-річною гімназисткою Людмилою Александровою. Між ними спалахує справжнє кохання, яке виявиться сильнішим за всі життєві випробування, за всі муки й страждання, що посилятиме їм доля. Володимир Короленко теж зустрів свою любов у студентському колі, на засіданні революційного народницького гуртка й проніс це щире почуття до однієї жінки крізь все життя. Зауважимо, що доля все ж таки була більш милостивою до союзу Володимир-Євдокія, ніж до союзу Олександр-Людмила.

У 1876 році Олександр успішно закінчує університет та їде за направленням працювати земським лікарем в містечко Гоголево Остерського повіту Чернігівської губернії. Разом з ним його 19-річна дружина Людмила. Тоді ще ніхто не знав, що саме вона, революціонерка, учасниця «Народної волі», узниця Шлісельбурзької фортеці, і зробить це прізвище відомим принаймні на століття.

Влітку наступного, 1877 року героя нашої оповіді було заарештовано у справі 193-х та звинувачено у революційній пропаганді в імперії. Його протримали у петербурзькому будинку попереднього утримання 3 місяці, однак винесли виправдальний вирок. В цей же час сталася важлива сімейна подія: 1 вересня у Києві Людмила народила сина Сергія.

А потім життя закрутилося неначе у калейдоскопі. Через Червоний хрест Олександр вступає до сербської армії і відправляється до Болгарії у чині армійського лікаря (йшла російсько-турецька війна). Після повернення певний час працює земським лікарем у Кобеляках. Людмила живе в Києві, в домі своєї матері, відвідує гуртки революційно налаштованої молоді. Поступово приходить до рішення стати терористкою: вихід спасіння Росії від монархічної тиранії їй вбачається виключно у таких радикальних засобах. За участь у вбивстві харківського губернатора князя Кропоткіна 1 жовтня 1883 року Людмилі було винесено смертний вирок.

На суді був присутній її чоловік. З ним вона наостанок зустрілася очима, йому надіслала прощального листа із Петропавлівської фортеці в ті дні, коли очікувала виконання вироку. У листі висловлювалося одне-єдине прохання – виростити сина таким, щоб він зрозумів та вибачив матір. В Петербург приїхала і теща Волкенштейна із 6-річним Сергійком, але побачитись з ув'язненою нікому з близьких вже не дозволили. Стає відомо, що Людмила відмовилася від свого права подати прохання про помилування на ім'я Сенату. Надії майже не залишилося. Лише 8 жовтня рідних сповіщають про заміну смертної кари 15 роками каторги. Олександр безмежно щасливий. Він сподівається відправитися

у Сибір разом з коханою дружиною, але 14 жовтня дізнається, що каторгу Людмила відбудуватиме у фортеці на острові Шлісельбург. Вислані на цей острів вважаються заживо похованими, викресленими із списку живих, їм не дозволяється ні листів, на побачень, їхнє життя-буття чи то смерть тепер – за сімома печатями.

А Олександрю треба жити далі. Він забирає сина у матері дружини та їде до Полтави. У його щоденникові – невід’ємному атрибуті всіх інтелігентів тих років - з’являється запис: «В честном исполнении долга своего как человека, так и врача – вижу я свою обязанность перед народом своим несчастным». В нашому місті лікар Олександр Олександрович Волкенштейн спочатку винаймає, а потім купує особняк по вулиці Ново-Полтавській за № 13 (зараз це вулиця Шевченка, будівля судового архіву). В лівій, меншій половині будинку розміщався кабінет для прийому пацієнтів, в правій - житлові приміщення. Такого лікаря Полтава ще не знала: він лікував всіх, хто звертався до нього, тому його боготворили всі полтавці – від малу до велика. З бідних плати не брав, тому до нього йшли і вдень, і вночі, і в дощ, і в сніг. Пацієнтами цього лікаря були не лише городяни, але й жителі навколишніх сіл. За їхніми спогадами, він був люб’язним та чемним з кожним, до всіх, чи то дворянин, чи то селянин, звертався на «ви». Лікував і словом, і дотиком, вислуховував хворих, не перебиваючи, одна його присутність біля страждальця вже вселяла надію, заспокоювала. Часто відвідував хворих вдома, привозив із собою ліки, продукти, нужденним давав гроші, інколи відправляв власним коштом хворих на лікування до Києва. Всі ці гуманні дії, безумовно, зближали його із Короленком.

Яким же він був зовні? За свідченнями сучасників, Олександр Олександрович мав середній зріст, був дещо гладким, але дуже жвавим та рухливим. Руки його були великі, м’які та завжди дуже теплі. Носив по моді тих часів невелику борідку і вуса. Влітку одягав білий чесучовий костюм, а взимку – темну косоворітку, підпоясану шнурком. Волосся мав темно-каштанове, густе, хвилясте, очі – темно-карі. Досконало володів французською, англійською, німецькою, грецькою та латиною. Зустрічався з Левом Толстим особисто, став його палким прихильником і послідовником[4, с.2], товаришував із художником Григорієм Мясоедовим та письменником Іваном Буніним. У збірці «Окаянные дни» у статті про Толстого Бунін так характеризує нашого героя: «К толстовцам принадлежал полтавский доктор Александр Александрович Волкенштейн, по происхождению и по натуре большой барин, кое в чём походивший на Стиву Облонского из «Анны Карениной»[1].

У 1888 році О.Волкенштейн стає ординатором, а потім і завідувачем відділення полтавської міської лікарні. Він активний громадський діяч: багато років очолював полтавське медичне товариство. Його лекції на медичні теми збирали величезну кількість слухачів.

На початку 90 -х років XIX ст., коли В.Г.Короленко боровся із голодом у Нижегородській губернії, О.О. Волкенштейн керує медичним загоном по

боротьбі із холерою у Роменському повіті Полтавської губернії (саме там було головне вогнище холери).

Пізніше, у роки громадянської війни у нашому місті цей справжній гуманіст у медицині разом із Короленком – гуманістом в літературі – рятував безпритульних дітей, надаючи їм прилисток та їжу. Завдяки його невтомній праці в місті були організовані дитячі профілакторії, дитяча протитуберкульозна лікарня, а згодом і туберкульозна лікарня для дорослих, яку і очолив Олександр Олександрович.

А що ж відбувалося в особистому житті полтавського лікаря? Тут все пішло незвично й неординарно, як на розсуд пересічних місцевих жителів. Друзям довелося якийсь час вмовляти чоловіка Людмили почати будувати нове сімейне життя хоча б заради маленького сина, якому, звісно, була необхідна жіноча турбота. Нова доля для Олександра знаходиться у його професійному колі, це вдова полтавського лікаря Засядько Ольга Степанівна. Церква дала дозвіл на цей шлюб, одночасно визнавши шлюб з Людмилою недійсним. Отже, нова господиня увійшла у дім Волкенштейна. За спогадами тих, хто її знав, Ольга Степанівна Волкенштейн (вона взяла прізвище чоловіка) була надзвичайно доброю людиною. Вона стала другою матір'ю для Сергійка й зуміла виховати хлопчика в любові та повазі до рідної матері, яка принесла себе в жертву. Можна довго розмірковувати а то й сперечатися, заради чого була ця жертва. Не будемо цього робити, відмітимо лише, що завжди, в усі переломні історичні моменти знаходяться дивні люди, що йдуть за всіх нас на барикади, а світло й тепло від їхнього яскраво спаленого життя зігріває наступні покоління й нагадує, що існує якийсь вищий сенс й вічні цінності, а не лише корупційні схеми та миттєвий зиск. Пригадаємо також, що Короленко не визнавав терор як засіб політичної боротьби: «Я не терорист. Об'ясняю терор невыносимым правительственным гнётом... Знаю, что стали террористами люди. Раньше и не помышлявшие о терроре, и считаю людей, гибнущих теперь на виселицах, одними из лучших русских людей. Очевидно, правительство, обратившее против себя такое отчаяние и такое самоотвержение, идёт ложным и гибельным путём»[2, с.18-19].

Друга дружина Олександра Олександровича була антиподом першої: зразкова домогосподарка, талановита рукодільниця. Це саме за зразком нею вишитого рушника, колись подарованого Короленкові (з його ініціалами), майстрині фабрики «Полтавчанка» виготовили фіранки, які з 80-х років минулого століття прикрашають вікна дому-музею В.Г.Короленка.

Як відомо, з 1905 року щоліта Володимир Галактіонович постійно жив і працював на власній дачі вс. Хатки Миргородського повіту (нині с. Куйбишеве Шишацького району). З його легкої руки поряд придбали земельні ділянки й побудували дачі численні друзі та знайомі. Другою найближчою сусідкою письменника (після Беренштамів) стала Ольга Степанівна Волкенштейн, яка звела тут в 1909 році будинок. Саме їй подарував Володимир Галактіонович свою книгу «Война, отечество и человечество (Письма о вопросах нашего времени)», Самара, 1917 р. у супроводі такого дарчого напису: «Ольге

Степановне Волкенштейн почитательно подносить сосед и добрый старый знакомый Вл.Короленко» (без дати). Зараз ця книга зберігається в фондах Полтавського літературно-меморіального музею В.Г.Короленка [3, с.1].

Мусимо зазначити, що, на жаль, сімейне життя Олександра Олександровича та Ольги Степанівни не склалося. Ніхто ніколи не чув між ними сварок, чвар, суперечок. Навпаки, Олександр Олександрович завжди виявляв повагу до дружини. А Ольга Степанівна виростила Сергія, сина Людмили Волкенштейн. Трагічною була його доля. Він одружився, в нього з'явилися діти –Сергійко та Людмила (на честь бабусі). Дружина його рано померла, а потім помер і він – ще зовсім молодим, 36-літнім. Сергій навіть повернувся до Полтави із Петербурга з надією, що батько врятує його, але хвороба була за давня. Отже, єдиний син Олександра та Людмили помирає на руках у батька в його лікарні від тяжкої форми плевриту. Онуків виростила та виховала все та ж Ольга Степанівна. Мало того, коли народилася правнучка Наталочка, в роки розрухи, яку принесла громадянська війна, її теж ростила Ольга Степанівна. Такий собі тихий жіночий подвиг у вузькому сімейному колі. Над письмовим столом в кабінеті лікаря Волкенштейна завжди висів портрет його першої дружини. Людмила продовжувала бути поруч із ним, жила у його серці. Важко було боротися із такою суперницею.

Але повернемося трохи назад. У листопаді 1896 року, після 12 років ув'язнення у Шлісельбурзькій фортеці Людмилу Волкенштейн перевели до Петропавловської фортеці і дозволили дати звістку про себе рідним.

Одного дня Олександр Олександрович отримав конверт із знайомим почерком. Розірвавши його, прочитав: «Чи жива матір? Чи є відомості про братів і сестер? Писати можна через департамент державної поліції. Переведена до Петропавловської фортеці. Л.Волкенштейн». Після 13 років розлуки знову з'явилася надія. Невдовзі в Петербурзі відбулася зустріч матері і сина. Останній раз вона бачила Сергія дворічним. Коли вони знов зустрілися, юнакові йшов 20-й рік. А в Одесі, в пересильній в'язниці пройшло її побачення із чоловіком. Він отримав це право після довгих клопотань та хвилювань.

З'ясовується, що Людмилу відправляють на Сахалін – Всеросійський центр заслання і каторги. За нею, як свого часу декабристки, вирішив їхати й Олександр. За легендою, перед прийняттям цього важливого рішення чоловік їздив радитися до Лева Толстого і Толстой начебто відповів, що треба їхати з Людмилою, бо їй зараз важче, ніж Ользі. А в Полтаві ні в кого із своїх родичів та знайомих він не зустрів ні схвалення, ні підтримки. Важко сприйняла його намір і Ольга Степанівна. Олександр Олександрович просить у неї вибачення за те, що, одружившись з нею, він не переставав любити Людмилу і обіцяє допомагати матеріально все життя.

Після продажу великого дому та придбання невеликого будинку для Ольги Степанівни з її рідним сином Сашком залишилася величезна, як на ті часи сума: 1800 крб. (для порівняння 1 кг м'яса коштував 22 коп., а срібні сережки – 5 коп.). 1500 крб. він віддає другій дружині, а 300 бере з собою.

І все таки матеріальна підтримка не могла загладити морального удару від вчинку чоловіка: Ольга Волкенштейн відчувала себе зраженою та покинутою. Після від'їзду Олександра на Сахалін вона зблизилася з сім'єю Короленка, особливо з Євдокією Семенівною, дружиною письменника та її сестрою, Параскою Семенівною. Остання відкрито засудила вчинок О.Волкенштейна. Ольга Степанівна стає частою гостею в будинку Короленка. В листах письменника до рідних та близьких з усіх усюд Володимир Галактіонович передає їй окремі поклони. Зауважимо, що у короленківській родині була ще одна причина не співчувати Людмилі. Справа в тому, що переховуючись якийсь час за кордоном у Румунії, вже заміжня Людмила Волкенштейн розбила серце рідному брату дружини Короленка, лікарю Василю Семеновичу Івановському, що жив у еміграції із січня 1877 року. За спогадами молодшої доньки письменника, Наталі Володимирівни, її дядя так і не створив власну родину, бо був закоханий у Людмилу, а її фотографія молодих років завжди висіла в його кімнаті.

А тим часом Олександр Волкенштейн дістався Сахаліну через Європу, Америку, Японію за п'ять місяців тривалого та виснажливого шляху. Нарешті він повертався до жінки свого життя.

Із березня 1899 року по 10 січня 1906 року вони були разом. Працювали в лікарнях, раділи сину, невістці та онуку, які приїздили до них у гості. Пізніше переїхали до Владивостока. 10 січня 1906 року під час демонстрації на міській площі Людмила загинула від випадкової кулі. Їй було 49 років. 30 січня 1906 року з Петербурга прийшов дозвіл на повернення додому. До повної свободи вона не дожила лише 20 днів.

Кожного дня Олександр ходив на цвинтар і годинами сидів біля могили улюбленої дружини. Але життя продовжувалося й треба було повертатися додому. Зворотній шлях був схожий на кругосвітню подорож: Південна Америка, Мексика, Венесуела, Північна Африка, Італія, Франція. У Парижі – зупинка: у Сорбонському університеті полтавський лікар прослухав курс лекцій з медицини. Повернувшись до рідного міста, лікар Волкенштейн продовжує працювати, а також виховувати разом із Ольгою Степанівною своїх онуків.

30 липня 1920 року Полтавським губвиконкомом О.О.Волкенштейну була видана охоронна грамота на квартиру, майно та дачу в Хатках. Подібний документ в Полтаві мав лише письменник Короленко.

В 1922 році громадськість Полтави чествувала шанованого лікаря у зв'язку з його 70-річчям та 50-річчям трудової діяльності. Рішенням Полтавського міськвиконкому йому була призначена персональна пенсія.

В останні дні свого життя, усвідомлюючи, що помирає, він увесь час повертав голову у бік портрету Людмили, а якщо хто-небудь його заступав, дуже сердився.

Вночі 25 вересня 1925 року Олександр Волкенштейн помер. Попрощатися з ним, як писали місцеві газети, прийшла майже вся Полтава. Це була щира демонстрація всенародної любові й поваги до Людини й Лікаря з великої літери. Величезний натовп самостійно зберігав порядок. Онуки

Олександра та Людмили Волкенштейн – Сергій та Людмила - вели під руки Ольгу Степанівну у траурному одязі. Поховали лікаря на міському цвинтарі. Цвинтаря того вже давно немає в нашому місті. В серпні 1936 року могили інших видатних полтавців Панаса Мирного і Володимира Короленка перенесли поближче до їхніх домівок, залишивши на тому пам'ятному місці лише могилу І.П.Котляревського. Могили інших полтавців там зрівняні із землею. Зараз в цьому куточку міста сквер і Вічний вогонь в пам'ять про загиблих у II світовій війні. Нехай же відблиск того вогню нагадує нам про наших предків, які теж жили, працювали, любили, вірили в краще у місті під назвою Полтава. Вони були справжніми, а їхнє життя – схожим чи то на казку, чи то на легенду.

Джерела та література

1. Інтернет-ресурс: [books.google.com ua| books](http://books.google.com.ua/books) Иван Бунин. Толстой. Часть сборника. Окаянные дни (сборник).
2. Кондрашова Г.З., Козлова Л.И., Ольховская Л.В. Полтавский литературно-мемориальный музей В.Г.Короленко. Путеводитель. – Харків: Прапор, 1987-102 с.
3. Короленко В.Г. Война, отечество и человечество. (Письма о вопросах нашего времени), Самара, типография Губернского Земства, 1917 – 47 с. Фонди ПЛММК А-1 №2386
4. Лист правнучки О.О.Волкенштейна Н.Д.Крамової до Л.В.Ольховської від 12.07. 1983. Приватний архів Л.В.Ольховської.